چەپکێك لە گوڵزاری

نالی

چەپکێك لە گوڵزاری

نالی

مەسعوود محەمەد

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر - هەرێمی کوردستانی عێراق

هەموو مافێك هاتووەتە پاراستن ©
دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspress.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

مەسعوود محەمەد
چەپکێك لە گوڵزاری نالی
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٦٦
چاپی سێیەم ٢٠١٠
تیرێژ: ١٦٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٢٢٠٠ – ٢٠١٠
نەخشاندنی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید
رازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
رێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

پێشەکی

پەندە مەشوورەکەی کوردی کە دەڵێ: (چەم بێ چەقەڵ نابێ)، لە جیهانی جانەوەر و ڕووەکەوە وێنەیێکی خواستووەتەوە و بەسەر جیهانی مرۆڤی دابڕیوە. گوتەی (بێ چەقەڵ نابێ)، بۆ خۆی ئیشارەی بەهێزی تێدایە بۆ بوونی جانەوەر لە چەقەڵ بەپشتەوە تا دەگاتە شێر و پڵنگ و بەور. چەم، بەعادەت، گیا و درەخت و جانەوەرێکی کە تێیدایە، بابەتی لەیەکتر نزیك و هەماهەنگ و یەك ڕێکارن، ناوناوە لێرە و لەوێ درەختێکی سەرکەش وەیا گوڵێکی یەکجار گەش وەیا جانەوەرێکی زێدە بەهێز خۆی لە ڕیزی ئاوەڵەکانی دەردەبا و ژوورووی ڕێکاریان دەکەوێتەوە و دەبێتە پەنجەنیشان، ناو و ناوبانگی هەڵکەوتوویی دەردەکات. میللەتانیش، وەك چەم، بەپێی دەستوورێکی بەرچاو و بنجیی سروشت و کۆمەڵایەتی، زۆربەی تاکەکانی خزمی یەکترن؛ هەرچەند خزمایەتیی تەواو نە پەیدا دەبێت و نە پەیدابوونیشی سوودبەخشە بۆ مرۆڤ؛ چونکە هاوتایی و هاوسەنگیی تەواو لە نێوان تاکەکاندا کاتێك مومکین دەبێت کە مرۆڤیش وەك ئاڵەت لە کارخانە دەرچێت و قاڵبگرتوو بێت کە ئەمە لە نێوان مریشکی مەکینە هەڵێناویشدا، بەدی ناکرێت.

جوداوازیی قابیلییەت لە تاکێکەوە بۆ تاکێك کە دیاردەیێکی گشتی و جیهانی و هەمیشەییە، وا دەبێ لە سنووری جوداوازیی عادەتی دەردەچێت و مەوداییێکی بەرچاو لە یەکتریان دوور دەکاتە؛ هەروەك پێچەوانەی پێشکەوتن کە پاشکەوتنە، ئەویش، ناوناوە، لە عادەت بەدەر دەبێ و دەگاتە پلەی دەبەنگی و گێلی تا سەر بە شێتییەوە دەنێت.

جوداوازیی بەرەو پێشەوەی تاك لەچاو تاکەکانی تر لە مەیدانی بێ ئەژماردا خۆی دەنوێنێ نەك یەك مەیدان و دوو مەیدان، هەریەك لەو بەرەوپێشچوونانەش نرخ و سەنگ و بایەخی خۆی هەیە لە ناو گەلدا: دەنگخۆشی، جوانی، دەسترەنگینی، هێز، نوکتەبازی، هونەرکاری، خەتخۆشی، پسپۆڕی لە کەسب و کار، شارەزایی، سوارچاکی، سەرناسی، شوێن هەڵگری، زیرەکی، چالاکی، خۆشبەزی، ماندوونەبوون، مەلەوانی، کابان پوختی، زانایی، وەستایی... تەنانەت فێڵبازییش هەموویان هۆی هەڵاواردنی خاوەنەکانیانن لە زۆربەی خەڵق، گەلێکیش لەو خاسیەتانە دەگاتە پلەیێکی هێندە

هەڵکشاو کە بەدەگمەن نەبێ تاکیشی ناگاتێ؛ واتە هەموو ئەو خاسیەتە تایبەتییانەش پلەی خوار و ژووریان هەیە تا ئەو ڕادەیەی کە بەیەکەوە کۆ نابنەوە و ناچنە ژێر عینوانێکەوە. هەرچەند دەزانین (قابلیەت) بەتەجرەبە و فێرکردن و ڕاهێنان تیژتر و بە بڕشتتر دەبێ و لە کارنەهێنانیشی کولی دەکات و بەرەو کوژانەوەی دەبات، دیسان دەبێ بزانین (قابلیەت) هەیە زگماکە و بەفێرکردن و ڕاهێنان خەلق ناکرێت، تەنانەت ئەگەر خەلقیش بکرێ لە پلەیێکی نزمدا دەمێنێ کە ڕەنگە ئەرك و مەسرەفەکەی لێ خەسار بێ. تۆ دەتوانی بەهۆی ئامۆژگای مۆسیقاوە دەنگ ناخۆشێك فێری گۆرانی بکەیت؛ بەڵام ئەم دەنگ ناخۆشە هەرگیز ناچێتە ڕیزی پێشەوەی گۆرانیبێژانەوە. هەروەها هەمان ئامۆژگای مۆسیقا دەنگخۆشی زگماك بەرەوپێش دەبا تا سنووری بلیمەتی، لە هەردوو حاڵیشدا مەودای جوداوازیی نێوان دەنگ ناخۆش و دەنگخۆشەکە هەر دەمێنێتەوە.

ئەدەب بەتێکڕایی یەکێکە لەو مەیدانە فکرییانەی کە بەشێکی هەڵکەوتووی میللەت تێیدا دەتوانن بژین و پەروەردە بن؛ چونکە ئەدەب قابلیەتێکە بەندە بە خاسیەتی زگماکەوە، کە خەڵقکردنی زۆر ئەستەمە. وەك دەزانین، ئەدەب سەرەڕای بوونی قابلیەتی زگماك، پێویستی بە خوێندن و فێربوون و مشتومالدان و تەجرەبە و لەکارهێنان و چەندین ئەرك و زەحمەتی تریش هەیە کە ئەگەر لێیان داببڕێ، هەر دەمێنێتەوە خۆی و بڕشتی قابلیەتە زگماکەکەی.

یەکێك لە مەیدانەکانی ئەدەب، مەیدانی هەڵبەستە کە ئەویش هەمان دەستووراتی بەرەوپێشچوون و وەستان و دواکەوتنی بەسەردا دێت کە بەسەر قابلیەتەکانی تردا دێت. بەڵام کە بێین هەڵبەست بە پەخشان بگرین، هەندێ جوداوازی لە نێوانیان دێنە بەر چاو، لە ڕووی پێویستی بەرەوپێشبردنەوەیانەوە. پەخشان کە خۆی زادەی سروشتە و لە بنەڕەتدا بەرهەمی هەڵکەوتنە نەك پەیداکردن، هەر لە هەمان ڕێگەی ئەو تایبەتیانەی کە لە هەڵبەستی جودا دەکەنەوە، پتر هەڵبەست دەشێ بە هۆی تەجرەبە و مەشق و ڕاهاتنەوە بەرەوپێش بڕوات. قابلیەتی بوێژی کە کێش و قافیە و مۆسیقا دەخاتە ناو پەخشانەوە و دەیکا بە هەڵبەست، پتر بەندە بە هەڵکەوتنی سروشتی و زگماکەوە لەچاو پەخشاندا؛ کەمتریش لە پەخشان قەرزداری ڕاهاتن دەبێ، هەروەك دەنگخۆشی و مەهارەتی هونەری پتر لە سوارچاکی زەنەی دەروونن، کەمتریش لەو زادەی مەشقن.

مەیدانی هەڵبەستی کوردی لە سەدەی نۆزدەهەمدا ئەم جوداوازییەی پلەی پێشکەوتن و سەرەژوورچوونە لە بویژێکەوە بۆ یەکێکی تری بە ئاشکرایی تێدا دەدیتریت. بوێژی کورد هەیە لەو سەدەیەدا گڕوگالێکی منداڵانەی لاسایی و خۆ تێ هەڵسوونی کردووە، کە بەهیچ مەزهەبێك و لێبووردنێك و خاترگرتنێك ناوی شیعری پێ ڕەوا نادیترێت، هەرچەند، ناوناوەش، ئەو جۆرە بوێژە، لەلایەن هەندێ کەسانی نەشارەزای شیعر بە بوێژ لە قەڵەم دراون. ڕەنگە پلەشیان بەرەژوور بردرابێت، کە ئەمە کارێکە نەبایەخی هەیە و نەدەشتوانێ ڕاستی بگۆڕێ وەیا بڕیاری کێشانە و پێوانەی (بوێژی) بە هەڵە ببات. ئەو کەسەی بوێژ نییە، بەپێدا هەڵگوتن و بخور لە دەرەوە سووتاندن، ناکرێ بە بوێژ هەروەك مێزەر و جبە مەلا دروست ناکات. وادەزانم دوای بەسەرچوونی کژی عاتیفە و هەڵپەی سۆز، هەرکەسە جێگەی ڕاستەقینەی خۆی پێ دەدرێت.

لەتەك ئەو تەرزە زرە بوێژانەدا هی واشمان هەیە تای بوێژی هەرە پێشکەوتوو و پێگەیشتوو ودەسەڵاتدار و هونەرمەندی ڕۆژهەڵاتی موسڵمانە. هەرچەندا کو ئەم جۆرە شاعیرەی کورد لە نێوان گەلانی موسڵماندا شۆرەتی یەکێکی وەك خۆی وەیا لە خۆی بەرەژێرتری تورك و فارس و عەرەبی وەریش نەگرتبێ، هۆی شۆرەت نەبەستنی ناگەڕێتەوە بۆ نزمیی پلەی شاعیریەتی، بەڵکوو دەگەڕێتەوە بۆ بێ دەسەڵاتیی میللەتی کورد. کە ئەمەش ئەنجامێکی کوتوپڕ و یەکسەری دەستووراتی مرۆڤایەتییە بە تێکڕایی، کەوا نەك هەر لە مەیدانی شیعردا خۆی سەپاندووە بگرە لە هەموو مەیدانێك فەرمانڕەوایە. قارەمانی میللەتێکی بێ دەسەڵات، بەقەدەر پاڵەوان پفێکی میللەتی خاوەن کیان و سامان و هێز و دەسەڵات ناوی نایەت؛ هەروەها هەموو بلیمەت و زانا و هونەرکارەکانی کە زۆریان لەبەر بێ خاوەنی وەك پشکۆی ئاگر، وردە وردە دەبن بەخۆڵەمێش و ناویان لە ڕووپەڕەی ژیان دەسڕێتەوە. زۆر بەداخەوە!

یەکێك لەو بوێژانەی کورد کە بەڕاستی و بێ موجامەلە لەگەڵ خۆدا کردن، لە ڕیزی هەرە پێشەوەی بوێژانی موسڵمانەوە دێت، زۆرجارانیش، لە تاك تاکە بەیت و دوو بەیتدا بەرایی لە زۆربەیان دەگرێت ئەگەر نەڵێم لە هەموویان – مەلا خدری (نالی) یە.

بەچکە کوردێکی شارەزووری نەداری هەژاری بێ نازونیاز، ئالوودەی ئارەقە و ئەرك و زەحمەتی پڕ تەپوتۆزی (خاك و خۆڵ)، گیرۆدەی چەندین تەنگوچەڵەمە و

چەکمەساری حاڵ و باری ناگزوور و بێ شەوق و زەوق، دەسپاچەی کۆمەڵایەتی – ئابووری – ڕامیاری ژێر قەمچی و زەبروزەنگی ڕژێمی نیوە شارستانانە، تەکانخواردووی بێنەوبەرەی گوریس کێشەکێی نێوان ئێران و عوسمانلی، ڕۆڵەی میللەتێکی هەرگیز خۆشی نەدیتووی بەئەبەد ڕێز لێ نەگیراو و تێ نەخوێندرایەوە، ئاکامی موعادەلەی چەندین عامیلی زانراو و نەزانراوی هەرچی هۆی سەرەژێربوون و بەخۆدا شکانەوە و دالەنگان و کەمایەتی و نزمبوونەوە و چوونەوەیە. غەزەب لێگیراوی قەدەر، مۆر لێدراوی چارەڕەشی. خدری ئەحمەد شاوەیس، (نالی) شارەزووری؛ سەردەفتەری هەڵبەستی کوردی لە هەموو سەدەی نۆزدەمدا. گەوهەر سرنجی کانگەی واتا و جوانی و عیشق؛ شیرازەهۆنی خولیا و خەیاڵ و ئەفسوون؛ جێگەی شانازی و سەربڵندی، هەڵبەستی کوردی لە ئاست ئەدەبی جیهانی موسڵمان؛ تێهێنەرەوەی ئابڕووی مەعنەوی لەتەك دالەنگانی تەرازووی دەسەڵات وسامان و کیانی کورد؛ ڕووتەڵەی بەخۆنازیو، هەژاری گەردەن کێل، ئاوارەی بێ نیاز؛ ئەمانە و چەندین وێنەی تری دەست بەتاڵی و دڵتێری، فەخرکردن و تەوازوع، بڵندنۆڕین و خاکنشینی، خۆبەکەم گرتن و فیزوناز کە وا لەم نموونانە گۆناگۆنی هەڵبەستەکانی دەردەکەوێت:

یا گەدایێکی غەنی یا پادشاهێکی فەقیر
لەم دوە خاڵی نییە (نالی) لە ڕووی حەددی وەسەط
ئەم سەرسەریبازانە کەوا هەمسەری بوومن
موشیکل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکوو من
نالی کە غولامی مەدەدی زولف و بڕۆتە
شاهێکە لەبن سێبەری باڵی دوو هومادا
زاهیر و باطین لەسەر لەوحی حەقیقەت یا مەجاز
ئاشنای سێڕڕی قەڵەم بێ غەیری نالی کەس نەما
شیعری خەلقی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی
کەی لە دیقـقەتدا پەتك داوا لەگەڵ هەودا دەکا
قـلاّبی جیهان نەقدی عیاری نییە قوربان
نالی محەکی هیممەتی کردوویە موجەڕڕەب

بۆ مەشقی عیشقی زولفی نیگاری نیگارشی
نالی لە خامەدا بووەتە شاهی طورڕەنووس
نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆر و گەورە بە لەفزی کەم و بچووك
فارس و کورد و عەرەب هەرسێم بە دەفتەر گرتووە
نالی ئەمڕۆ حاکمی سێ مولکە دیوانی هەیە

ئەوجار:

نالی و مەسەلی حاڵی لە ئەشکەنجەیی غەمدا
وەك ناڵە لە نەیدا وەکوو نالە لە قەڵەمدا
نالی خەبەری بێ ئەسەری غائیبە ئەمما
نالێکی حەزین دێ لە موناجاتی سەحەردا
چ خۆشە من وەکوو تازی بنۆڕم
ئەتۆش هەروەك غەزالەی بەر هەڕاکەی
خاکی دەرەکەت مەسکەنی سەد ساڵمە شایەد
جارێ لە دەمی تۆ ببیەم سەگ بەوەفایە
دوور لە تۆ نالی سەگێکە بێ وەفا وو هەرزەگۆ
بۆچی بانگی ناکەی ئەم کەلبە کە نانی نانییە
بەکوێری دوور لەتۆ وا مایەوە نالی لە مەی یارەب
فیوضی تۆزی ڕێگەت کوحلی چاوی ئینتیظاری بێ

نالی هەروەك خۆی بەدەست شیعری خۆیەوە سەرگەردان حاڵە و دەم نادەم لە بارێکەوە دەچێتە بارێکی تر، ئەدیب و شیعر دۆستی کوردیش پێیەوە خەریك و داماون، تا لە بەحری غەزەلێکی دەپەڕنەوە بەداوی بەیتێکی ترەوەیە دەگیرسێن؛ هێشتان لەمیان ڕەها نەبوون دەکەونە قۆرتی تەپکەیێکی تری، حاڵیش پێ ناچێ حەسانەوەی ئەدیبان لە قۆرت و داو و گێژەنی ئەو شیعرانە بەڵێنی دوارۆژێکی نێزیك بێت. چەندین جار

ئەدیب و شاعیر سەر بەم بەیتەدا دەگرن:

مـن لـە طـەوری عـالـەم و دەوری فـەلـەك

ضـەربی لازب، زەخمی بێ مەرهـەم دەخۆم

رەملانی لێ داوێن و دەیخەنە بەر سرنجی ورد و لێکدانەوەی دوور و قووڵ تاکو لە گۆشەیێکی زەینە پڕ دەنگ و سەداکەی مەشغووڵ بە نالییەوە، تروسکەی ئەم (لف و نشری مشوش) دیان بۆ دەبریسکێتەوە:

طەوری عالم: دەوری فەلەك

ضەربی لازم: زەخمی بێ مەرهەم

چونکە بە درەنگەوە دەزانرێ (طەور) بەواتای (طەبەر) یش دێت کە لێی دەوەشێتەوە (زەخمی بێ مەرهەم) بخاتە لەشەوە. ئیتر کە زەخم بوو بە هی (طەبەر)، دیارە، (ضەربی لازب)یش دەمێنێتەوە لە هەر دەورەیێکی فەلەکەوە بەسەروگوێی نالی بکەوێت.

بەڕاستی دەمێکە (نالی) خەلقی بەخۆیەوە خەریك کردووە. لەوەتەی شیعری گوتووە ئەم پایە دیارکراوەی مەتانەت و فرەواتایی و گەوهەرداریی بۆ خۆی هەڵناوە. یەکێکی وەکو حاجی قادر کە هاوچەرخی بەشی زۆری ژیانی نالییە، هەرچەند باوەڕ ناکەم دیبێتی، لە خۆوە بەرەو پیری تەقدیس و پایە لێنانیەوە دەچێت و دەڵێت:

بـە (تـضمین) بـەیـتـەکـی نـالـی دەهـێنـم تـا ڕەفـیـقـانم

بزانن من بە ئەو ناگەم خەزەف قەت وەك گەوهەر نابێ

(کـەمـەنـدی زولـفـی دوو لانـە لـە بۆ گەبر و مسلمـانـە)

(دەکـێشێ بـێ مـحـابـانـە چ لـەم لا بـێ چ لـەو لا بـێ)

لەم سەردەمەدا کە سەردەمی پشت لە کەلەپوورکردنە، بەتایبەتی لە نێوان میللەتی کەساسی وەك میللەتی کورد، گەنجان وەك پەروانە لە تاریکاییی ڕابردوو هەڵدێن بەرەو گەشاییی ئەدەب و هونەری نەوباوی ئەوروپا، نالی قەد و قامەتی بەرزی ئەدەبەکەی لە جەرگەی سەدەی نۆزدەمەوە وەك فەنار بەسەر دەریای سەدەی بیستەمدا گەردەن کێل دەکات و کەشتیی دەریانەوەردانی شیعر و ئەدەب، بۆ تیشکە گەشەکەی ڕادەکێشێت. ڕەنگە شتێکی ڕاست و دروستمان گوتبێ بەوەدا کە بڵێین: نالی لە هەموو

ئەدیبانی کوردی لێرە بە پێشەوە، پتر زەین و فکر و خامەی نووسەر و شیعردۆستی کوردی ئەمڕۆکەی بەخۆیەوە خەریك کردووە و زۆرتر ناو و یادی لە گۆوار و ڕۆژنامەکاندا بەرچاو دەکەوێت. هەر دەڵێی خاسیەتە نەمرەکانی بەپێی بڕیاری یاسای سروشت، کە خۆش ئامەدی لە هەموو هێزێکی خۆنوێکەرەوە دەکات، ئەوانیش لەگەڵ کاروانی ژین و ژیاردا ڕووەو دواڕۆژی بێ بڕانەوەی نەتەوەی کورد، چیناوچین و پشتاوپشت، ورشە و هونەر و ڕەنگ و دەنگ و بێن دەپژێنن، میهرەگان و بەهارستانی بەردەوام بەرپا دەکەن.

وەك من بۆ شتان دەچم و چاکەو خراپەی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی و گۆڕان و بەرەوپێشچوون دەدەمە بەر حوکمی واقیع و تاقیکردنەوەوە، دەبینم بەردەوامبوونی حورمەت و ڕێزگرتن لە نرخە میراتییەکانمان، یەکێکە لەو دیمەنە سازگارانەی کە هەنگاوی سەرەوژوورمان تێیدا خێراتر دەبێ؛ چونکە دیارە هەڵبەزینەوە لە بەرزایی ڕابردووەوە پتر تێ هەڵدەکشێت نەك لەسەر تەختایی حازرێکی تازە دەست پێکراوەوە. سەرەڕای ئەم سوودمەندبوونەی بەسەر بەرزاییی ڕاوەستانەوە، جارێکی تریش لە حورمەتگرتنی ڕابردووی بەنرخمان سوودمەند دەبین. بەوەدا کە زەحمەتی بێ هوودە بەخەرج نادەین لە ڕماندنی شتی بەنرخمان. دەمەوێ لێرەدا میسالێکی مادیی بەرچاو بێنمەوە، ئێمە کە بمانەوێ جلوبەرگ و پۆشاکمان بەرەو چاکتر بگۆڕین، نابێ پۆشاکی لێرە بەپێشەوەمان بسووتێنین؛ بەڕووت و قووتی پێوانەی پۆشاکێکی نوێ بدەینە بەر قەلافەتمان. چونکە شوبهە نییە لەوەدا کەوا بەشێکی زۆری عەیب و عاری پۆشاکی کۆنمان دووبارە دەبێتەوە لەم کارەی وەها بێ بنج و بنگەدا. خەریکبوونی بێ سابیقە و پێشینە وەك وشکەمەلە و دروێنەی پووش و گوشینی خۆڵ، بێ بەرە؛ یاخود کەم بەرە. (برناردشۆ) چەند جوانی فەرموو کەلێیان پرسی (تۆ گەورەتری یاخود شکسپیر؟) ئەویش لەوەرامدا بەوپەڕی باوەڕ بەخۆکردنەوە گوتی: (ئەو لە من کەڵەگەتترە؛ بەڵام من لەسەر شانی ئەو ڕاوەستاوم). ئەدیب و شاعیرێکی کوردیش چەند بەرز دەبێتەوە کە لەسەر شانی نالی و ئاوەڵەکانیەوە گەشتی بەرەوژوور دەست پێ بکات. تا ئیمکان دەبێ سەکۆیەك بەبڵندایی قامەتی (نالی) لە نۆژەنەوە بۆ ڕوانگەی ئەدیبێکی کورد دروست بکرێ، ئەوەندە کات تێ دەپەڕێ کە سەکۆکە لە نۆژەنی، بکەوێ و دەوری بەسەر بچێ. وەك کە هەندێك (نوێخواز) دەڵێن دەوری نالی بەسەر چووە. ئەدیبێکی کورد کە ڕازی نەبێ بەسەر شانی نالی و کوردی و جەلی و شێخ ڕەزاوە ڕاوەستێ، دیارە چاوی

بڕیوەتە ئەستۆی ئەدیبی نەوباوی غەیری کوردەوە کە کاولە هێلانەی بەسەرەوە بکات و لەوێوە باڵ بگرێت. من ئەوەندە خۆتەفرەدەر نیم، بڵێم، ئەمە کارێکی نامومکینە؛ چونکە چاوم بایی دیتنی واقیع کراوەتەوە و دوو جاران مومکینبوونی ئەم کارەی دیتووە، جارێکیان لەوەدا کە وا بەڕاستی ئەدیبی کورد و غەیری کورد هەیە و بووە پێوەندیی مەعنەویی خۆی بەئەدەبی نژادەکەیەوە بڕیوە و وردە ڕەگی لەسەر پنجی ئەدەبی میللەتێکی تر داکوتاوە، تەنها شێوەیێکی بەرچاو لە میراتی ڕابردووەکەیەوە پەڕیبێتەوە بۆ ئەدەبەکەی، زمانی مادەرزادی بووە و بەس. ئەمە جارێکیان.

جارێکی تریشیان، لەوەدا کە ئەگەر یەکێك میراتی مردوانی خۆی بەلاوە نا، چاری ناچارە دەبێ میراتێکی بێگانە بخوازێتەوە؛ دەنا لە برسان دەمرێ. لەوە گەڕێ کە ڕۆیشتن و فڕینی پێ ناکرێ.

ئەدیبی کورد و غەیری کوردیش دەبێ بزانن کە ئەگەر لە زمانی فریشتانەوە دەنگوباسی بەهەشتمان بۆ بکەن بەهەڵبەست و پەخشان، نە تێیان دەگەین و نە کەیفیشمان پێیان دێت؛ چونکە کورد و غەیری کورد لە زمانی ئادەمیزاد دەگەن؛ تەنانەت ئادەمیزادی ئاشناش، نەك بێگانە. چاوت لێیە کە پارچە هەڵبەستێکی بێگانە دەکرێتە کوردی چەند ناقۆڵا و نالەبار دێتە بەر هەست و گوێمانەوە؟ هەر میللەتە هەست و هۆش و گۆش و زەوق و نەریت و خۆشی و ناخۆشیی تایبەتی خۆی هەیە کە تێیان دەگات و زەوقیان لێ وەردەگرێت و دڵی پێیانەوە دەبزوێت؛ چاوەنۆڕیشە بەو ئاهەنگە مەفهوومە، ئاخاوتنی هونەر و ئەدەبیی لەگەڵدا بکرێت. هەرچەند بگوترێ ئەم ڕۆژگارە ئاخاوتنی خۆی هەیە، جودا لە ئاخاوتنی دوێنێ و پێرێ، ڕاستی هەر ئەوە دەبێ کە کورد جارێ لە زمانی دوێنێ و پێرێی خۆی پتر حاڵی دەبێ، تا زمانی ئەدەبێکی نوێی ئەوروپایی. هەروەك جۆری ژیانی دەشتودەری کوردستانی ١٩٧٦ پتر لە ژیانی کوردستانی ١٨٧٦ دەچێ، گیروگرفتەکانیش، خزمی گیروگرفتی ئەو سەردەمەن. هەروەها زەوق و حەزلێکردن و کەیف پێهاتن و ئەدەبدۆستی و هونەرویستیشی–کە زادەی واقیعێکی نێزیك لەو واقیعەن–پتر خزمی مەعنەویاتی ئەوساکەن تا مەعنەویاتی شانزەلیزێ و ترافالگاری ئەمرۆکە. دەشێ ئەدیبێکی کورد، بۆی بلوێ و ببێتە بەچکەیێکی پاریس وەیا ڕۆما وەیا پراگ و بە زمان و زەوقی ئەو شوێنانە بدوێ، گڕوگاڵەکەشی لە ڕۆژنامە و گۆوار و کتێبان‌دا چاپ بکرێ، بەڵام لەگەڵ

ئەمەشدا دەبێ بزانێت و بزانین کارێکی دەیکات پێوەندیی بە کوردەوە نییە؛ چونکە کورد بەتێکڕایی لەو گڕوگاڵە ناگات. لە فەرزی تەرجومانیش بۆی وەرگێڕێتە سەر کوردی، هەر تێی ناگات؛ چونکە بابەتەکە و تصورەکە و وێنەکە و هەموو ناوەڕۆکەکە، نائاشنای کوردن. بەڕاستی و بێ لەگەمە تائێستاش سەدی نەوەد و پێنجی کوردەواری دەزانێ لەگەڵ گۆراندا بڵێ:

گوڵ نەبێ بۆ سەرم ئاڵ چەپکێ زەرد چەپکێ

نـایـەم بـۆ زەمـاوەنـد نـایـەم بـۆ هـەڵـپـەڕکێ

بەڵام صەدی پێنجی کورد زەوق وەرناگرێ لەوەدا کە بگوترێ:

لە لۆجی بەرانبەر شانۆکەوە

بە دووربینی شەوانە

کەوا قایشەکانی بەسەر سوارێ قەشەنگەکەتدا دەخولایەوە

پێکەوە سرکەوکورکەمان لەگەڵ سەر پەنجەکانی بالێرینا دەکرد

من لەم گوتەیەمدا هەرگیز نامەوێ دژی سوارێ و بالێ بوەستم وەیا ئەو ئاخاوتنە مەنع کەم کە زمانی سوارێ و بالێیە. دە جارانیش لە خاوەنی گوتەی وەها پتر حەز دەکەم کوردەواری بگا بەو پلەیە کە گەنجەکانی قەڵادزە و عەبابەیلێی لە ئاهەنگی شەوانەی بالێوە، قۆڵ لە قۆڵی دڵدارەکانیان وەیا دەزگیرانەکانیان وەیا ئاوەڵەکانیان، بەرەو تالاری کامەرانیی سەدەی بیستەم، دەمەوبەیان، بەئۆتۆمۆبیلی شیك و شەنگ بگەڕێنەوە. بەڵام دەبێ ئەوە بزانین کە گەیشتنی گەنجی کورد بەو پلەیە لە ژیانی پێشکەووتوودا نابێتە گەیشتنێکی ڕەسەنی کوردانە و ڕەگ داکوتاو، ئەگەر کوردانە بۆی سەر نەکەون. دەبێ واقیعی کوردستان بە هەموو باری مادی و مەعنەوییەوە، بەرەوپێش ببەن بۆ ڕیزی ژیانی مادی و مەعنەویی کۆتاییی سەدەی بیستەم، کە ئەمەش مومکین نابێ ئەگەر پەتی پێوەندیی ئەمڕۆکەی کورد بە دوێنێیەوە پچڕا. مرۆڤ مار نییە هەموو بەهارێك کیفی کۆنی فڕێ بدات؛ ئەوانەی واش دەزانن کە پێشکەوتنی ڕاست و دروست لە بەرگگۆڕی وەیا خۆگۆڕیدایە، نەدەزانن پێشکەوتن چییە، نە ئەگەر دواکەوتنیش ڕووی دا، پەرۆشیان دەبێت؛ چونکە دیارە کەسێك ڕاستیی شتێك نەزانێ، پێچەوانەکەشی نازانێ.

لـەم قسانـەمـدا مـەبـەسـتـم ڕەخنـەگرتـن لـەجۆر و شێوەی دەربڕینـی دەروون نـیـیـە، هەرچەندە باشتر ئەوەیە شێوەش لەوانە بێ بەئاسانی بێتە ناو تصورەوە، مەبەستی من (تـصـور)ی نـاو شێواز و ڕوخسارەکـەیـە کـە دەبـێ کـوردانـە بـێ... لـە هـەنـاوی کـورد ڕسکابێ، نەك لە زمانێکی بێگانەوە هەڵگیرابێتەوە. دەشێ خوێندەوارێك بتوانێ خۆی شارەزا بکا لە دەمودووی ئەدیبی نزیك و دوور، هی ئەم ڕۆژگارە و هی هەزار ساڵ پێش ئێستا؛ وەك ئەوانیش بدوێ؛ وەیا ئەگەر شاعیر بوو، شیعر هەڵبەستێ، بەولاتریشەوە دوورکەوێتەوە بەرەو کاوێژکردنەوەی خۆراکی ئەوان، بەڵام ناتوانێ بە خۆی بڵێ ئەدیبی کورد؛ ئەدەبەکەشی بەئەدەبی کوردی لە قەڵەم بدات.

لەبەر ئەم لێکدانەوەیەیە کە من زۆر حەز دەکەم ببینم نەوباوی کورد بە خۆی و ڕابردووی میللەتەکەی و ئێستاکەی میللەتەکەیەوە خەریکە. لەم خەریکبوونەشیدا ڕابردوو و ئێستاکە بداتە بەر یەك نیگای سەرلەبەر و بێ کەلەبەر، کە لێك پچڕانەوە و لێك ترازانی تێدا نەبێت؛ چونکە بەم جۆرە نەبێ کەسایەتیی (کورد) لە بەرهەمی ئەدیبەکانیدا دەرناکەوێ، بەڵکو دەتوانم بڵێم گەورەترین هۆی تێچوونی دروشم و کەسایەتیی میللەتەکەمان لەوەدا دەبێ کە ئەو ئەدیبانەی لێیان چاوەڕوان دەکرێ ناو و بوونی بپارێزن، ئەوان وێنەی لاوەکی و خوازراییەوە لە جێگەی وێنەی ڕاست و دروستی دوێنێ و ئەمڕۆمان دانێن. دەبێ بزانین فەرقێکی گەورە هەیە لە نێوان ناسینی میللەتان و لە نێوان خواستنەوەی شێوەیان؛ کە بمانەوێ لە ئەدەبی ئەڵمان بگەین، دەبێ لە ڕێگەی ڕاست و دروستی تێگەیشتنەوە بۆ ئەم ئامانجە بڕۆین نەك ئەوان لە خۆماندا بدۆزینەوە.

هەرچەند ناسینی میللەتان و شارەزابوون لە ئەدەبیان پێویستییێکی ڕۆشنبیرییە، بەڵکو شەقڵێکی بەیەکەوە ژیانی ئادەمیزادی ئەم ڕۆژگارەیە، دیسانەوە خۆناسین و شارەزابوون لە ئەدەبی نەژاد بەر لە هەموو جۆرە ناسین و شارەزابوونێکەوە دێت. ڕەنکە بتوانم بە شەکسپیرەوە خەریك بم، هەندێك لە نووسینەکانیشی وەرگێڕمە سەر کوردی؛ نەك ئەوەندە و بەس، بەڵکو وەرگێڕانی شاکارەکانی شەکسپیر و ئەدیبە زلەکانی میللەتان کارێکی پێویستیشە لە نێوان کاری پێویستدا، بەڵام خەریکبوونی من و تۆ بەخۆمانەوە لە پلەی یەکەمدا دێت. عەرەب دەڵێ (ثبت العرش ثم انقش)؛ ئێمەش دەبێ ڕەگ لە هەناوی خۆمان داکوتین تاکو بژین. بەدوا ژیندا دەست

درێژکەین بۆ میوەی باغی جیرانان. خۆدانەپاڵ بیروباوەڕی ئەوتۆ، کورد و غەیری کوردمان وەك یەك بێنێتە بەرچاو، وەیا کورد بخاتە پلەی دووەمەوە، کارێکە وەها بێ نرخمان دەکات بەکەڵکی ئەو بیروباوەڕەش نەیەین. بەڕادەی ڕێز لە خۆنانت دۆستەکەشت ڕێزت لێ دەنێ. عەمری ئەو دۆستە نەمێنێ ئەوەندە دەبەنگ بێ، پتر لە خۆمان ڕێزمان لێ دەگرێت، کە دەزانم دۆستی وەها نە هەیە و نە دەبێ. ماڵیان ئاوابێ هەموو میللەتانی جیهان پڕ بەدەم هاواریانە و لە گوێی میللەتی بێ هێز دەزیرێنن و دەڵێن تا ئەو ڕۆژەی حورمەتی خۆتان بەسەرماندا دەسەپێنن، ئێمە هەر بەزەییمان پێتاندا دێتەوە. ئەدیبێکی کوردیش هەر ئەو ڕێگەیەی بەرزکردنەوەی ئەدەبی میللەتەکەی لەبەردەمدایە کە بتوانێ حورمەتی میللەتەکەی تێدا بچەسپێنێ. ژیاندنەوەی کەلەپوور یەکێکە لەو شەقامە ڕاست و بێ قۆرتانەی یەکسەر دەمانگەیەنێتە قۆناغی ڕێز و حورمەت. ئەوانەی بە نالی و ئەمسالی نالییەوە خەریکن، بێ گومان، لەو ڕێگایە ڕاست و ڕەوانەدا بەرەو حورمەتی نەژادەکەیانەوە دەڕۆن؛ منیش شوێنپێی ئەوان هەڵدەگرمەوە لەم نووسینەمدا، هەرچەند دەشزانم کەموکەسر و بەکەلەبەرە.

نالیش وەکو مرۆڤە ناسراوەکانی سەردەمی خۆی کە لەکۆشی هەژاری و بێ سەروشوێنی و بەرچاو نەبوونی ژیانی ڕەشۆکییەوە بە پلەی مەهارات و بلیمەتیی خۆیاندا سەرەوژوور تێ هەڵکشان بۆ بەر نیگای بینەران و سەرنجی مێژوو، کەم تا کورتێکی بەسەرهاتی ڕاستەقینە و بێ دەمەتەقەی بە ئێمە گەیشتووە، لە ئاهەنگی پەلەفڕە و جرپ و جۆپانی گوزەرانی پڕ کوێرەوەری و دەردی سەر و ناگزوورییەوە، خۆڕە خوڕی دەنگ و ئاوازێکی وەك گاڵ و بوغی نامەفهووم بەجووتە جۆگەلەی گوتەی دەماودەم و هەڵبەستەکانیدا دێتە بەر گوێی حاڵی نەبوونمانەوە کە هەر بایی ئەوەندە دەکات تەرجەمەیێکی پچڕپچڕ و پڕدەمەتەقەی سەلماندن و نەسەلماندنی بخەینە سەر خوانی لێکۆڵینەوەوە.

وا گوتراوە و نووسراوە کە نالی لە ساڵی ١٧٩٧ی زاینی، لە گوندنی (خاك و خۆڵ)ی شارەزووردا پێی ناوەتە ئەم جیهانە. نیسبەتی لەگەڵ (خاك و خۆڵ) جێی گومان لێکردن نییە؛ چونکە لە چەند شوێنێکی دیوانەکەیدا ئەم نیسبەتە مۆری بەڕاست گێڕانی، لەلایەن نالییەوە، لێ دراوە:

داخل نەبی بە عەنبەرسارایی (خاك و خۆڵ)

هـەتـا نـەکـەی بـە خـاکـی سولـەیمـانـییـا عبـوور

***

تری عینة الابدان من (خاك و خۆڵ)ە

تری مندل الاوراق من تۆز و گەردە

بەڵام داخەکەم ئەم تاکە خەبەرە گومان لیّ نەکراوە هەر دەڵێی ئەو (ئیقرار)ەیە کە دەلالەتی بۆ غەیری خۆی لیّ وەرناگیریّ؛ چونکە ئەوەندەی تێی دەفکریت هیچ شتێکی پیّ ساغ ناکرێتەوە ببێتە ترووسکەی ڕووناکایی کە تاریکی لە دەوروبەری خۆی دەرەوێنێتەوە.

مـن ئـەمـە دەڵـێم هـەرچـەنـد لـە بـەشی یـەکـەمـی (حـاجـی قـادری کـۆیـی) بـایـی ڕوونـکـردنـەوەی هـەنـدیّ چـەندوچۆنی سەرەتـاکـانـی ژیـانـی حـاجـی، دەلالـەتێکم لـە نیسبەتی نالی بۆ (خاك و خۆڵ) وەرگرتووە کە هاتووم ئەو پێوەندییەم بەپێوەندیی ″حاجی″ لەگەڵ (گۆڕقەرەج) گرتووە و بەپێی لێکدانەوەیێکی کە لەو کتێبەدا کراوە گەیشتووم بەو باوەڕە کە نالی قۆناغی منداڵیی خۆی لە دەشتودەر بەسەر بردووە؛ بەپێچەوانەی حاجی کە دەبیّ لە ساواییییەوە فێری ژیانی شار بووبێت. وەك دەبینیت دەلالەت وەرگرتنەکە پتر لایەنێکی ژیانی ″حاجی قادر″ ڕوون دەکاتەوە تا ″نالی″؛ چونکە بەدوا ئیسپاتکردنی فرچکگرتنی نالی لە ژیانی ″خاك و خۆڵ″ و دەشتودەردا ناگەین بە ئیسپاتی هیچ شتێکی تر غەیری ئەو فرچکگرتنە. ئێمە کە ئیسپاتمان کرد نالی، سەرەتای ژیانی ساوایی و منداڵیی لە گوند ڕابواردووە و بەمەدا زانیمان تا ساڵی ١٨٠٧ وەیا ١٨٠٨ وەیا شتێك دواتر پێوەندیی ژیانی بەشارستانەوە نەبووە، نە هیچ خەبەرێکی سەر بە ناڵییەوە بەم زانینەمان دەچەسپیّ نە هیچ خەبەرێك لەو بابەتە هەڵدەوەشێتەوە. بەسترانەوەی سەرەتای ژیانی نالی بە ″خاك و خۆڵ″ و شوێنی وەك ئەوەوە، لەو ڕووداوانەن کە پەنجە بۆ هیچ شتێکی دەرەوەی خۆیان درێژ ناکەن. ئێمـە هـیـچ خـەبـەرێك و ڕووداوێکمـان بـەدەستـەوە نـیـیـە پـەکـی لـەسەر ساغکردنـەوەی چۆنیەتیی بەسەرچوونی پلەی ساواییی نالی کەوتبیّ؛ تا ئەگەر لە خاك و خۆڵی ڕابواردبیّ خەبەرەکە قاڵبێك وەرگریّ غەیری ئەو قاڵبە بیّ کە لە ژیانی ناو شارستانی وەردەگریّ. بەکوردی و بەکورتی ئەم نیسبەتەی نالی وەلای ″خاك و خۆڵ″ ڕاستییێکی

نەزۆکە وەچەی لێ ناکەوێتەوە. هەرچەند بەنەزۆکیش قبوولْمانە، چونکە هەرنەبێ لە دەردی سەری دۆزینەوەی هەوەڵ مەفتەن و نشیمەنیمان ڕزگار دەکات. لە شکڵ و شێوەی دەوروبەری لێفراژووبوونیشمان ئاشنا دەکات. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا چاوەڕوانمان دەکرد وێڕای زانینی ئەم ڕاستییە سەرەتاییە سادە و قوتیلەیە، دوو خەبەری سادە و قوتیلەشمان پێ گەییشتبا لە چەندوچۆنی بەسەربردنی ژیانی ڕۆژانە و بینەوبەرەیێکی کە لەو ژیانەدا دووچاری نالی هاتبێ؛ وەیا لە چ تەمەنێکەوە "خاك و خۆڵ"ی بەجێ هێشت؟ هەوڵ جار بۆ کوێ چوو؟ سەردانی "خاك و خۆڵ"ی دەکردەوە؟ من هیچم لەم بارەیەوە نەبیستووە، کە نەمبیستووە نەشمخوێندووەتەوە. بەهەمە حاڵ، وا پێ دەچێ ئێمەمانانی لە دوورەوە گوێبیستی دەنگ و سەدای نالی دەبین ڕێمان نەبووە وردە هەوڵی ئەم چەندوچۆنییە بکەوێتە بەر گوێمانەوە. دەمێنێتەوە خەلقی شارەزوور و ئەو شوێنانەی لەوێ نزیکن سرکە و کورکەیێکی لێ نەزانین. ئەگەر کەس لەوان هەیە شتێك بزانێ، زۆر یا کەم؟ مافی کوردەواری لێی داوا دەکات ئەو شتە بە نالی دۆستان ڕابگەیەنێ. ئەمە دەڵێم و باوەڕی پێ دەکەم؛ بەڵام بەتەمای هیچ ئەنجامێکیش نیم.

وەك دڵنیاین لە نیسبەتی نالی بۆ "خاك و خۆڵ" هەرچی هۆی دڵنیایی هەیە بە دەستمانەوە نییە، لەو ساڵە ناو دەرکردووەی ١٧٩٧ کە ساڵی بەوەلەدبوونی نالی بێت. هەروەك دەستەوەستانین بەرانبەر ئەم ساڵە، دەستەوەستانیش دەبووین بەرانبەر ساڵێکی تری وەك ١٧٩٠ وەیا ١٨٠٥ وەیا هەر ساڵێکی تری خزم بەمان. ئەوەی دەڵێ نالی لە ١٧٩٧ هاتووەتە دونیا، هەر ئەوەندە بەڵگەیەی بەدەستەوە هەیە کە بەدەست یەکێکی ترەوە هەیە بڵێ لە ١٨٠٤ وەیا ١٧٩٥ وەیا ١٧٩٣ وەیا یەکێکی تری وەك ئەمان بەوەلەد بووە. هیچ یەکێك لەو ساڵانە بایی فلسێك لێکۆڵینەوەیان لەگەڵدا نەکراوە، هیچ یەکێکیشیان نە بەڵگەی ئیسپاتی هەیە نە بەڵگەی بەدرۆخستنەوە. تا ئێستا هیچ لایەنێکی ژیان و بەسەرهاتی ساغ نەکراوەتەوە کە لەتەرازووی مەنتیقدا لەگەڵ یەکێك لەو ساڵانە خۆش هەڵسێتەوە و بەیەکێکی تر ناسەرسەنگ بێت. ئەگەر گوترا لە ١٧٩٧ هاتووەتە دونیا کام بەسەرهاتی نالی وەیاهی غەیری نالی کە پێوەندیی بەوەوە هەیە پتر جێی خۆی دەکاتەوە لە لیستەی زەمەنی ئەو ڕووداوە و مێژووانەی لێیان دڵنیاین؟ ئەگەر ١٧٩٧مان کرد بە ١٧٩٠ کام ڕیسی لێکدانەوەمان لێ دەبێتە خوری؟ چەند حیسابمان لێ هەڵدەوەشێتەوە؟ هیچ هەر

بەجارێ هیچ. ئەوەندەی بێتە بەر حیسابانەوە هەر ئەوەیە کە نالی دەبێ لە کاتی پاشایەتیی (سلێمان پاشا)دا ئەو عومرەی هەبووبێت کە توانیبێتی بڵێ:

هودهودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەنگیری شاهی ئاصەفی ثانی دەکا

چونکە، وەك دواتریش باس دەکرێتەوە (شاهی ئاصەفی ثانی) شەخسی (سلێمان پاشای بابان) دەستنیشان دەکات. ئەگەر سەروسۆراغەکی بەڕێ و جێی (مەستوورە)مان بەدەستەوە با، ئەویش لەلای خۆیەوە بێ هێزی وەیا بەهێزیی ئیحتیمالی ساڵەکەی ۱۷۹۷ی لێ ڕادەگەیاند لەو ڕووەوە کە دەبێ نالی لەساڵی بەوەلەدبوونیەوە تا کاتی هەڵبەستنی قەصیدەکەی (مەستوورە) ئەوعومرەی هەبووبێ شتی وابەهێز و پڕ جورئەت بڵێ. زانینی مێژووی ژیانی مەستوورە دەخلێکی تەرجیح وەیا گوماناویکردنی ساڵەکەی ۱۷۹۷ ی دەفامرێتەوە، بەتایبەتی کە دەزانین هەندێك لە بەیتەکانی ئەو قەسیدە بێ پەردەیە، وا ڕادەگەیەنن لە کاتی هەڵبەستنیاندا هێشتا مەستوورە شووی نەکردبێ؛ وەك کە دەڵێ:

ئەم نوکتە چییە میسلی سوها بێ نەسوابێ
دوڕڕەی وەکو دوڕڕێکی سەما بێ نەسمابێ(۱)

وەیا کە دەڵێ:

دەعوای ئومەرا چەندی لەسەر تەختی کرابێ
چەند **خوێنی** ڕژابێت و چ **خوێنی** نەڕژا بێ(۱)

خوێنی یەکەم هی، عوزری مانگانەی ئافرەتانە، خوێنی دووەم هی کچێنییە. ئەگەر ئەم بۆچوونەم ڕاست نەبێ، بەماندووبوونێکی زۆر نەبێ واتای بەیتەکان ناچنە ناو قاڵبی مەفهوومەوە. بەهەمە حاڵ ئەمە بۆ خۆی مەبەستی قسەکانم نییە.

دیوانەکانی نالی و نووسەرانی کورد کە دێن باسی نالی دەکەن، تێکڕایان ئەم ساڵەی بەوەلەدبوونی نالی لە غەیبەوە دێنن وەك کە ڕاستییەکی بێ دەمەتەقەیان لە دەفتەرخانەی مێژووی ساغکرایەوە دەرهێنابێ تەنانەت کە یەکێك ساڵێکی غەیری ئەم

---

(۱) ئەم دوو بەیتە بەچەند شکڵێکي تریش نووسراون.

ساڵەی ١٧٩٧ە گلێر بکاتەوە سەر خوانی نووسینەوە، پێمان ناڵێ ساڵەکەی لە کوێوە هێنا؟ بۆچی ئەمیانی پەسەند کرد؛ ئەوی تریان لە کوێوە درۆی دەرکەوت؛ بۆچی یەکێکی تر دەست نادات! واز لە نووسەر بێنین کە حەز دەکات بە ٥ دەقیقە لە هەموو باسوخواسی ناو نووسینەکەی بێتەوە و هەناسەی حەسانەوە بەدیار بەرهەمە خنجیلانەکەیەوە هەڵێنێ. ئەدی خوێنەر؟ بۆ دەنگێك ناکات؟ ڕەخنەیێك ناگرێت؟ ناپرسێتەوە؟ بەدرۆ ناخاتەوە؟ بەڕاستی دیمەنێکی سەیرە ئەم دیمەنەی نووسینی بێ بەڵگە لە نووسەرەوە و (بەخوای ڕاستت فەرموو) لە خوێنەرەوە. ئەگەر بەر لە ٥٠ ساڵ شتی وەها سەیر نەبووبێ، بێ گومان ئەمڕۆ لە سەیر سەیرترە. من پتر لەوە دەڕەنجێم کە نووسەر لە دوولێوەیەوە دەرنایێ بڵێ ساڵەکەم لە کوێ بەدەست کەوتووە، نەك کە بێ دەنگە لە ساغکردنەوەی ساڵە پەسندکراوەکەی وەیا بەدرۆخستنەوەی ساڵی پەسندکراوی نووسەرێکی تر.

بەسەر ساڵی هاتنە دونیایدا باز دەدەین بۆ ساڵەکانی تری وەك چوونە حەجی و نیشتەجێبوونی لە شام و چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ و کۆچی دواجاری. دەبینین ئەمانەش سەرلەبەریان وەك قەپووچکەی ئاو بێ بنج و بناوانن؛ کەم و زۆر بەڵگەیێکیان نییە بەقەدەر ڕیشاڵە کورتیلەی قەوزەی سەراویش بەبنگەیێکیانەوە بلکێنێ. هەندێکیشیان لەوانە نین بە قەپووچکەشیان تەشبیهـ بکەین وەیا بەقەوزەیان بگرین؛ چونکە قسەی سەرەوبنن، ئەگەر چ ڕەگیان هەبا بەبۆشاییەوەی دەبەستنەوە وەك ئەوەی کە لە پێشەکیی هەندێ دیوانەکانی نالی نووسراوە کەوا لە ساڵی ١٢٥٥ی کۆچی دەچێتە ئەستەمبۆڵ و لەگەڵ ئەحمەد پاشادا ڕادەبوێرێ لە حاڵێکدا ئەحمەد پاشا تا ساڵی ١٢٦١ هەر حاکمی بابان بووە.

ئەگەرچی دوان و ڕخنەگرتن لەبارەی ساڵی هاتنە دونیایەوە هەر لەسەر بنگەی بێ بەڵگەییی ئەو ساڵەوە هەڵدەستێت و چمان بەدەستەوە نییە بیکەین بە بەڵگەی تەرجیحی ساڵێکی تر، بەڵام لە بارەی ساڵی مەرگییەوە ئەو دەستبەتاڵە و بێ کەرەستەی ڕەخنەگرتن نین، بەپێچەوانەوە بەڵگەی زۆر مەحکەم و دروستمان بەدەستەوەیە کە ساڵەکە بەتەواوی هەڵدەوەشێنێتەوە.

لێرەدا کە من بەدەم نووسینی پێشەکیی، ڕیزەگوتارەوە خەریکی دەمەتەقەیێك بم لەسەر هەندێ باری ژیان و بەسەرهات و مەرگی نالی، لە کورتەیێکی لێکدانەوەی

دوورودرێژ و سەرتایێکی تۆژینەوەی بەهێز و پێز بەولاوە دەرفەتی نووسین و خەریکبوونم لەبەر دەسدا نییە. سەرەڕای نەبوونی دەرفەت، کارەکە خۆی بەبەریەوە نییە کتێبێکی لێکۆڵینەوە بکەم بە پێشەکیی چەند گوتارێك. لەمانەش بترازێین هۆی تایبەتی هەیە لێم داوا دەکات خێرایی بکەم لە کۆتاییهێنان بەم نووسینە، هۆیەکەش دەگەڕێتەوە بۆ چەندوچوونی باری چاپخانەی کۆڕ کە مەکینەیێك عومری بەسەر دەچێت و دەبێ لە ئەرکە کۆنەکانی ببێتەوە بەر لە بڕانی دوا هەناسەی. ئەم نووسینەش بەردەوامبوونی ئەرکێکی کۆنیەتی و دەبێ خێرا ئەنجام بدرێت.

بەپێی لێکۆڵینەوە و وردبوونەوەی خۆم ئەوەی بۆم ڕوون بووەتەوە لە بارەی ساڵی مەرگی نالی، شتێکە تا بڵێی جودایە لەوەی بەسەر زارانەوەیە: وەك من دەزانم و بەڵگەی بەهێزیشم بەدەستەوەیە، نالی ١٥ساڵ زیاتر ژیاوە، پاش ئەو ساڵەی ١٨٥٥کە شۆرەتی بەستووە بەساڵی مەرگی. لە میانەی تەحقیقی ئەو ساڵەدا، گەلێك لێکدانەوەی کورت و مام ناوەنجی لە بارەی چەند ناواخن و ناوەڕۆکی ژیانی نالی هەیە، پاش دەرچوونی لە سلێمانی، دەبێ بەوپەڕی کورتبێژییەوە لێی ببینەوە هەمووشیان بەبەریانەوە هەیە بکرێن بەماکی دیراسەی درێژەدار. پێ بە پێی ئەم گەشتە کورتیلەیەی ناو پێشەکی، بەو ناوەڕۆك و ناواخنانەدا تێ دەپەڕین.

نالی لە ساڵی ١٨٥٥دا نەمردووە؛ تەمەنیشی لە کاتی مەرگیدا ٥٨ساڵ پتر بووە. ئەمەش ئەنجامێکە لەوەوە وەردەگیرێت کە لە پاش ١٨٥٥ مردووە نەك کە لە پێش ١٧٩٧دا هاتبێتە دونیا.

تا ئێستا قسەیێك لەم بابەتەوە بەلێکۆڵینەوە بژمێررێت و بڵاوکرابێتەوە هەر ئەوەیە لە نووسینەکانی مامۆستا عەلائەدین سەجادی، بەتایبەتی پاشەکیی کتێبەکەی (وردبوونەوەیێك لە دوو چامەکەی نالی، و سالم،)دا دەدیترێت. من نەمکردووە بەعادەت لەم نووسینەدا هەرجارە گوتەیێکی خۆم بە گوتەی نووسەرێکی تر بگرم، بەڵام ئەم جارە نەختێك لادەدەم لەو خووەی کە لێم بووە بە شوون. خوێنەریش کە ئارەزووی موقارەنەی کرد، دەتوانێ ئەم بیروباوەڕە و لێکدانەوەی ئێرە بە نووسینی تر بگرێت و ڕایەکی لێ هەڵێنجێ.

بەڵام بۆ مەبەسی کورتکردنەوەی ڕێگای دوور لەبەر هەنگاوی خوێنەردا لێرە ئەو مێژووانە دەنووسمەوە کە لە کتێبەکەی مامۆستا عەلائەدیندا باس کراون و پێوەندییان

بەبابەتی لێکۆڵینەوەی ئێرە هەیە:

مێژوو	ڕووداو
١٧٩٧	ساڵی هاتنە دنیای نالی (ل:٤)؛
١٨١٢	ساڵی گەشانەوەی بوێژیی نالی(ل:١٢٧)؛
١٨٣٠	ساڵی چوونی نالی بۆ حەج (ل:١٣١)؛
١٨٣٤	ساڵی نامە ناردنی لە شامەوە؟ (قوربانی تۆزی ڕێگەتم) (ل:١٣١)؛
١٨٣٥	ساڵی چوونی بۆ ئەستەمبۆڵ (ل:١٣٢)؛
١٨٥٠	ساڵی بڕانەوەی حوکمداریی بابان و کۆتاییی حوکمی ئەحمەد پاشا (ل:١٣٥).

هەروەك گوتم ساڵی ١٧٩٧ی زاینی لە هیچ لایێکەوە بەڵگە و ئیسپاتی نەبیستراوە. قسەیێکە گوتراوە؛ بێ ئەوە بزانین لە چ سەرچاوەیێکیشەوە هەڵقوڵیوە. ڕەنگە ڕاست بێ و ڕەنگە فرێ بەسەر ڕاستییەوە نەبێ. بەڵام کەی چووە بۆ حەج، وەیا خود کەی ئەڵوەدای یەکجاریی لە سلێمانی و کوردستانی عیراق کرد، ئەمەیان پرسیارێکە لێکدانەوەی بەرێ و جێ هەڵدەگرێ.

دیوانەکەی نالی دوو موناسەبەی ئاشکرا و یەکێکی مەیلەو شرایەوەی تێدایە کە هەرجارە بەشێوەیێك باسی پاشاکانی بابانی تێدا کردووە، ئەوەی شرایەوە لەم بەیتەدا دەردەکەوێت (لێرە بەپێشەوە لە شوێنی ترو نووسینی تردا بەپێی پێویست باسم کردووە):

هودهودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەنگیری شاهی ئاصەفی ثانی دەکا

ئەم "شاهی ئاصەفی ثانی" زۆر بە ئاشکرایی دیارەکە (سلێمان پاشای بابان)ە؛ چونکە لە رادەی بەدیهییەدایە کە (شاهی ئاصەفی یەکەم) سلێمان پێغەمبەرە کە لە هەمان کاتدا شاهیش بووە؛ چ قسەی ناوێ، مومکین نییە کەسێکی تر غەیری (سلێمان پاشای بابان) ئەو شاهی ئاصەفی دووەمە بێ و نالی دامەنگیری بێت.

موناسەبەیێکی ئاشکرا قەصیدەکەی (ئەم تاقمە مومتازە)یە کە وا بێ گومان وەصفی حەرەسی تایبەتی یەکێك لە دوو پاشای بابانی پێ دەکات، یا سلێمان پاشا، یا ئەحمەد پاشا. چونکە پێوەندیی دۆستایەتیی نالی بە پاشاکانی بابانەوە کە لە هەڵبەستی خۆیدا دیار دەکەوێت تەنها بەم دوو کەسەوە بووە. هەر تازە دیتمان دامەنگیری سلێمان پاشا بوو. ئێستاش جارێکی تر دەیبینینەوە مەرسیە بۆ ئەو و پیرۆزبایی بۆ ئەحمەد پاشای کوڕی دادەنێت لە قەسیدە مەشوورەکەی:

تا فەلەك دەورەی نەدا صەد کەوکەبی ئاوا نەبوو

کەوکەبی میهری موبارەك طالعی پەیدا نەبوو

پێی ناوێ من بڵێم، لە خۆیەوە دیارە ئەم قەسیدەیە دوای بەیتەکەی (شاهی ئاصەفی ثانی) هۆنراوەتەوە؛ کەواتە دیارە ئەمەیان شایەدی مانەوەی نالی لە سلێمانی پتر پێیە. خۆشبەختانە قەسیدەکەی لە کۆتاییدا بە گوتەی (تأریخ جم) مێژووی خۆی ڕوون کردووەتەوە کە ١٢٥٤ دەگرێتەوە. ئەم ساڵەی ١٢٥٤ دەکەوێتە بەرانبەر ١٨٣٨ – ١٨٣٩ی زایینی (المورد – المجلد الثالث – العدد الرابع ١٩٧٤ – الصفحە ١٣٢)، کە ئەمە ٨ – ٩ ساڵ دەکەوێتە دوای ساڵی ١٨٣٠ی لێرە بەپێشەوە باسکراو. نابێ چ گومان لەوەدا هەبێ کە نالی ئەم هەڵبەستە و ئەوانی تریشی هەر لە سلێمانی داناون نەك لە هەندەرانەوە بۆ سلێمانیی ڕەوانە کردبن؛ چونکە مەنتیق و داخوازی ڕووداو وا دەکات نالی بەرەو حزوور پێدا هەڵگوتن و پرسەی کردبێ مەگەر بەڵگەیێکی قەطعی پەیدا بێت و پێچەوانەی ئەمەمان بۆ ئیسپات کات. تۆ سەیری دەم و دووی ئەم بەیتە بکە:

قصە بێ پەردە و کینایەت خۆشە **شاهی من** کەوا

عادلێ بوو قەت عەدیلی ئەو لە دونیادا نەبوو

چەند جوان دیارە شاعیر وتووێژی بەرەوڕووی مردوو و زیندووە. سەرەڕای ئەوە کە تاکە وشەیێك لە هیچ بەیتێکی قەسیدەکەدا نییە بە وەهم و خەیاڵیش دووربوونی نالی لە سلێمانی ڕابگەیەنێت. بەڵێ موستەحیل نییە خەلق لە دوورەوە پرسە بنێرن و لە پرسەشدا باسی دووربوونی خۆیان نەکەن؛ بەڵام موستەحیل نەبوون بەشی ئەوە ناکات، بێ هیچ بەڵگە، ڕاگەیاندنی حاڵ بە درۆ بخاتەوە. وەك گوتم ئەم مێژووەی ١٢٥٤ - ١٨٣٨، ساڵی چوونە حەجی نالی لە ١٨٣٠ەوە تەواوێك ڕادەگوێزێ؛ هەر

نەبێ ٨–٩ ساڵێك. لە حاڵێكدا سوور بین لەسەر ئەم ساڵەی ١٨٣٠یە – كە هیچ بەڵگەیێكیشمان بەدەستەوە نییە بۆ سووربوون لەسەری – دەبێ خۆمان ئیقناع كەین بەوەی نالی لە حەج گەڕایەوە و حازری مەرگی سلێمان پاشا بوو. كە ئەمەیشیان ڕاییكە لە هەواوە دەیقۆزینەوە. چوونیشی بۆ ئەستەنبۆڵ لە ساڵی ١٨٣٥ ئەویش لە خۆوە دەسڕێتەوە؛ چونكە دەكەوێتە پێش ساڵی مەرگی سلێمان پاشا و (تأریخ جم). بەڵگەیێكی تری بێ دەمەتەقەی ئەو سڕانەوەیە لەوەشدایە كە (ئا. خۆدزكو) لە گوتارێكی خۆیدا كە لە ساڵی ١٨٥٧ لە (گۆڤاری ئاسیا)دا بڵاوكراوەتەوە دەڵێ ئەحمەد خان لە پاریس ساڵی ١٨٥٣پێی ڕاگەیاندووە كە نالی لە شام دەژیت(٢).

كەواتە نالی نە لە ساڵی ١٨٣٤ لە شامەوە نامەی ناردووە بۆ سلێمانی، نە لە ١٨٣٥یش چووە بۆ ئەستەمبۆڵ. كە ئەمانە وا بن؛ گومانیش نییە لە وەهابوونیان، ساڵی ١٨٣٠ كەلكی ئەوەی پێوە نامێنێ ساڵی چوونە حەجی نالی بێت؛ چونكە لە تاكە حاڵێكدا دەشیا لەو ساڵەدا چووبێتە حەج، ئەویش ئەگەر ڕاست با لە ١٨٣٤ نامەی لە شامەوە بۆ سلێمانی ناردبێ، چونكە نالی لە چەند ساڵێكان پتر پێی ناكرێ بەدیار ئومێدێكی گەڕانەوە بە شامەوە بگیرسێتەوە؛ كەچی دەزانین، بەشایەدیی (ئا. خۆدزكو)، ٢٣ ساڵان دوای ١٨٣٠ ئەو لە شام بووە. بەڕاستی ئەم گوتارەی خۆدزكو، گەلێك یارمەتیی ڕەواندنەوەی نادیاریی ئەو ساڵانەی ژیانی (نالی)مان دەدات و زۆر هەڵەمان بۆ چاك دەكاتەوە.

با بزانین لەبەر ڕۆشناییی ڕاستیی بێ فێڵ و مێژووی بێ دەمەتەقەدا كام ئیحتیمال لەگەڵ لێكدانەوەی بەبنج و بناواندا ڕێكتر دێت:

ئەمانەی خوارەوە ڕووداو و مێژووی ژوورووی گومانن:

لە ١٢٥٤ ١٨٣٨-١٨٣٩ سلێمان پاشا دەمرێ وئەحمەد پاشا دێتە جێگەی.

لە ١٢٦١ ١٨٤٥-١٨٤٦ ئەحمەد پاشا لە حوكمداری دەكەوێ. **عبدالباقی العمری** لەم مصرەعەدا شكانی ئەحمەد پاشا بەدەست نەجیب پاشای بەغداوە بەحیسابی جومەل(٣) دەردێنێت (بسدید رایك فتحت بابانها)

---

(٢) لە فەرهەنگی «المنجد»دا وشەكە «جُمَّل» نووسراوە.

(٣) دێینە سەر باسی ئەم گوتارە.

له ١٢٦٩ – ١٢٧٠ (١٨٥٣ بە شایەدی ئا. خۆدزکو) نالی لە شام بووە؛ هەر لەمەوە دەردەکەوێ ئەو لەو ساڵەدا نامەی نووسیوە بۆ سالم و سالمیش وەرامی بە عینوانی شام بۆ ڕەوان کردووەتەوە.

هەر لێکدانەوەیێك لەگەڵ ئەم راستییانەدا نەگونجێت، ناشێ ببێتە سەرچاوەی لێ هەڵێنجان؛ چونکە دیارە تەفرەمان دەدات. خەریك بین بنکەیێکی لێکۆڵینەوە بدۆزینەوە، بێ گومانتر لەو سێ مێژووە و دەلالەتەکانی، ناگەین بە هیچ ئەنجامێك. تۆ بڵێ چیمان دەوێ پتر جێی قەناعەت بێ لەوەی کە سالم لە هەڵبەستی خۆیدا بڵێ نامەم بۆ ملکی شامە و سووی نالییە، ئا. خۆدزکوش پێمان ڕادەگەیەنێ نالی لە ١٨٥٣ لە شام بووە. ئەم مێژووەش بکەوێتە دوای تێکچوونی حاکمیەتی بابانەکان؟ چەند شایەدمان پێ دەوێ بۆ ئیسپاتکردنی شتێك، لە دوو شایەد پتر، کە بەنووسین نەك بە قسە، یەك شت ئیسپات بکەن؟ شتەکەش وەها ئیسپات بکەن کە بەعەقڵەوە بنووسێت؟

نالی لە (١٢٥٤) پرسە و پیرۆزباییی پێشکەش بە ئەحمەد پاشا کردووە.

دواتر چووە بۆ حەج، یا بەنیازی شوێنێکی تر سلێمانیی تەرك کردووە. ئەمە دەڵێم چونکە شیعری نالی بە فارسی گەیشتووەتە دەستمان وا ڕادەگەیەنێ نیازی چوونی بۆ (مصر) هەبووە، بەڵام نازانرێ لە سلێمانییەوە ئەم نیازەی بووە یاخود دوای لێ دەرچوونی بەدڵیدا هاتووە بڕوا بۆ (مصر):

سوی مـصرست مـرا راه ازایـن لجهٔ غـم
تـاکـه در نـیل کشم جـامـه زبـیداد و ستـم
مـیرود نـالـی از اینـجا چو بـخیل از دنیـا
بـالب خشك و کـف خـالـی و چشم پـرنم

من دڵم بۆ ئەوە دەڕوا کە نالی بەر لە کۆتاییهاتنی حاکمیەتی بابان دەرچووبێ؛ واش دەزانم بۆ حەج چووبێ؛ هێشتا لە حەج نەگەڕابێتەوە شکستەکەی ئەحمەد پاشا بەدەست نەجیب پاشاوە لە ساڵی ١٢٦١ڕووی دابێ. ئەم بۆچوونەم لەوەوە دێت کە ئەگەر دوای شکستی ئەحمەد پاشا عیراقی تەرك کردبێت، تەرککردنەکەی دەبێتە خۆڕزگارکردن. دەشزانین نالی لە بارێکدا نەبووە مەجبووری هەڵاتن بێت؛ چونکە چ دەسەڵاتێکی دنیاییی بەدەستەوە نەبووە ناچاری دوورکەوتنەوەی بکات لە ترسی سزا

و تۆڵەسەندنەوە. خۆ ئەگەر بە شعورێکی گوماناوییەوە بۆی دەرچووبێت؛ نایەت دوای چەند ساڵی دەربەدەری پرسی مەصلەحەتی گەڕانەوە بۆ سلێمانی بە "سالم" بکات کە سالم خۆی خۆشەویست نەبووە لای تورکی عوسمانلی. ئەوەی لە هەموو ئیحتیمالان پتر جێی قەناعەتە ئەوەیە نالی پێش کۆتاییی حوکمی بابان چووەتە دەرەوەی عیراق (بەپێی باوەڕی من: بۆ حەج). هەر لەو سەفەرەدا بووە شکستەکەی ئەحمەد پاشا ڕووی داوە کە ئەمە بووەتە هۆی دوودڵیکردنی نالی لە گەڕانەوە. دوودڵییەکەشی دوو بنجی بەرهەستی هەیە: یەکەمیان ئەوەیە گۆڕانی باری سیاسیی سلێمانی لەوانەیە ببێتە هۆی خۆوەخراندنی کەسێك کە چ بەرژەوەندی مادیی ئەوتۆی نەبێ خێرا ڕای کێشێتەوە بۆ جێگەی خۆی. دووەمیان ئەوەیە نالی پایەیێکی حورمەتی هەبوو لای سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشا؛ دیارە کە ناحەزی ئەوان بووە بەجێگیری دەسەڵاتیان ڕاستەوخۆ باری حورمەت و بێ حورمەتیش دەگۆڕێ. بۆیە نالی چەند ساڵان بەدیار ئەم گۆڕانەوە خۆی گل دایەوە لە گەڕانەوە تاکو:

سووتا ڕەواقی خانەیی صەبری دڵ و دەروون

و چی تر خۆی پێ نەگیرا و کەوتە گەڕانەوە. گڕ و سۆزی ناو نامەکەی بۆ سالم، لەوانە نییە گومانی دەسکردی و ساختەیی و خۆنیشاندانی لێ بکرێ. نالی بەڕاستی ئاگری غەریبی لە هەناویدا گڕی بەستووە. ئەوجار نامەکەی ناردووە کە دەڵێی دەستەچیلەیە، بۆکز لە جەرگی هەڵدەستێنێ. دیارە بێ کەسی و بێماڵی (دواتر باسی ژن نەهێنانی دەکەین) و بێ سامانی و بێ ئیشی، ئەمانە هەموویان یاریدەدەری سەرکردنی سۆز و بێ ئۆقرەییی نالی بوون، بە دەست غەریبییەوە. ئەگەر تیجارەتێکی سوودبەخش وەیا مزگەوت و مەدرەسەیێکی قەڵەباڵغ وەیا ماڵ و حاڵێکی بە هات و باتی هەبوایە، دڵی پێی تەسکین دەبوو و نەدەتلایەوە بۆ (بەردی سەرشەقام).

کەواتە، بەپێی لێکدانەوەی من، کە داخوازی حاڵیش وا ڕادەگەیەنێ – نالی لە نێوان ساڵی ١٢٥٤ کە مەرگی سلێمان پاشای تێدا بووە و ساڵی ١٢٦١ کە حوکمی بابان بەسەرچووە، ڕۆیشتووە بۆ حەج. ئیتر بەر لەوە توانیبێتی بگەڕێتەوە کارەساتی نەمانی حوکمی بابان ڕووی داوە. هەر بەم لێکدانەوەیەم وا دەزانم چوونەکەی نالی بۆ حەج دەبێ باییی خایاندنی یەك جار حەجکردن پێش ڕوداوەکەی ١٢٦١ بووبێت؛ چونکە ئەگەر نالی چەند ساڵێك پێش ڕووداوەکە چووبایە حەج، دوای بەسەرچوونی حەجەکە

گورج دەگەڕایەوە بۆ سلێمانی. وا دیارە هەر لە سەروبەری خەریکبوون بە حەجەکەوە قەدەر لە کارسازیی میرایەتیی بابان بووەتەوە و ڕێی گەڕانەوەی نالیی بۆ سلێمانی بەستووە.

هەرچەند، لە لێکدانەوەی ڕووت بەولاوە چ بەڵگەیێکی مادیی بێ دەمەتەقەمان لا نییە ئەم بۆچوونەی من بسەلمێنێ، بەڵام بۆچوونەکە زۆر ڕێك دێت لەگەڵ مەنتیقی ڕووداوەکان و ئەو مێژووانەی گومانیان تێدا نییە. بەنموونە دەڵێم ئەگەر نالی سەفەرەکەی ماوەیێکی ئەوتۆ کەوتبا پێش ڕووداوەکەی ١٢٦١ کە بایی چوون و هاتنەوەی کردبا – لەم حاڵەدا وەخرانی لە هاتنەوە، ئەو دەلالەتەی لێ وەردەگیرا کە وەزعی ئەو نیسبەت بەحاکمانی بابان ئەوەندە بەرەو دۆستایەتی و ئاشنایی نەبووە کە داخوازی خێرا گەڕانەوەی بکات لە سەفەری حەج، کە نیسبەتی وەها نێزیکیش لە بەیندا نەبێ لزووم نامێنێ نالی دوودڵی بکا لە گەڕانەوە. پێویست بەوەش ناکا دواتر کاغەزی پرس و ڕا بۆ سالم بنێرێ؛ حاجییێکە و بۆ حەج چووە و دەگەڕێتەوە بۆ وڵاتی خۆی وەك چەندین خەلقی تر کە حەج دەکەن و لە کەسیش ناپرسن ئەرێ بێینەوە یا نەیەینەوە؟

تا ئێرە من چ گرفتێك لە کارەکەدا نابینم؛ چونکە زۆر جێی خۆیەتی شتەکان بەو جۆرە ڕوویان دابێت کە باسم کرد. بەڵام گرفت لە قۆناغی دوای ١٨٥٣ پەیدا دەبێ کە دەزانین نالی لەو ساڵەدا لە شام بووە و نامەی بۆ سالم نووسیوە و پرسیگەڕانەوەی پێ دەکا. بەڵێ، سالم نەومیدی کرد لە گەڕانەوە، نالیش حورمەتی پرس کردنەکەی خۆی و وەرامەکەی سالمی گرت و نەگەڕایەوە بۆ سلێمانی. باشە: چیی کرد؟ ئایا هەر لە شام مایەوە؟ یاخود ڕای گوێست بۆ شوێنێکی تر؟ ئەم جێگەیە کۆییە؟ ئایا یەکسەر چوو بۆ ئەستەمبوڵ؟ فکری چوونی "مصر" ی کەوتە کەللەوە و پێی نەکرا بچێت؟ گەڕایەوە بۆ حەجێکی تر؟

لێرەدا زیهن تەنها یەك ڕێگەی لەپێشدا نییە کە هەر لەوێوە هەنگاوەکانی تۆژینەوەی بباتە سەر ئەنجامێکی گونجاو لەگەڵ زنجیرەی ڕووداو و مێژووی بێگومان. لەم هەڵوەستەدا خۆمان بەسەر دووڕێیانەوە دەبینینەوە کە ناتوانین بڵێین (ئەمەیان ڕێی هاتە، ئەوی تریان ڕێی هات و نەهاتە).

با جارێکی تریش چاوێك بە مێژوواندا بگێڕینەوە:

لە ١٢٦١ ئەحمەد پاشا لێی تێك چوو و پاشایەتیی دۆڕاند، لە ١٢٦٩– ١٢٧٠ (بەشایەدیی ئا. خۆدزکو) نالی لە شام بووە؛ ٩ ساڵی تەواو دەکەوێتە نێوان ئەم دوو مێژووەوە، کە بایی ئەوە دەکات، ئەحمەد پاشا تێیدا هاتبێتە ئەستەمبۆڵ و نالیش لەدوای حەجەکەیەوە چووبێ بۆ ئەوێ و چەند ساڵانیش لای ئەحمەد پاشای بەسەر بردبێ، ئەوجار هاتبێتەوە شام. هەر ئەمەش پتر جێی باوەڕکردنە؛ چونکە زۆر سەیرە نالی نۆ ساڵان لە مەکە وەیا شوێنێکی تر مابێتەوە، بێ ئەوەی بیر لەوە بکاتەوە بچێتە لای ئەحمەد پاشا تاکو لەپر دوای بێ ئومێدبوونی لە گەڕانەوە بۆ سلێمانی، خۆ هەڵکوتێ بۆ لای. ئەو "نالی"یەی لەبەر سەروکاری ئەحمەد پاشا دوودڵ بێ لە گەڕانەوە؛ چۆن نۆ ساڵان لە غەریبیدا لێی کنارەگیر دەبێ؟

باشە، وا سەلماندمان، نالی، دوای بەسەربردنێکی چەند ساڵە لە ئەستەمبۆڵ گەڕایەوە بۆ شام، ئایا بە چ نیازێك لەوێ گیرسایەوە؟ هەر بۆیە بوو پرسی هاتنەوە بۆ سلێمانی بە سالم بکات تا وەرامێکی لێ وەردەگرێتەوە؟ بۆ چی لە ئەستەمبۆڵەوە پرسەکەی نەکرد؟ تۆ بڵێی مەبەسی ئەوە بووبێ بچێتە شام و کاغەز بۆ سالم بنووسێ تا ئەگەر وەرامی بێ ئومێدی وەرگرت ڕوو بکاتەوە مەکە؟ یاخود "مصر"؟ لێرەشدا هەڵوەستێکی کورت پێویستە بەرانبەر مێژوو.

(ئا. خۆدزکو) دەنووسێ و دەڵێ لەم ساڵەدا ١٨٥٣ ئەحمەد خانی لە پاریس دیتووە و لەوی بیستووە (نالی ئەفەندی) لە شامە. بەلامەوە ئاشکرایە ئەم ئەحمەد خانە، ئەحمەد پاشایە. کەواتە لەو ساڵەدا ئەحمەد پاشا لە ئەستەمبۆڵ نەبووە. ئەمە لەلایێکەوە، لەلایێکی تریشەوە لە قسەکەی ئەحمەد پاشا وا دەردەکەوێ مانەوەی نالی لە شام مانەوەیێکی پشوودرێژ بووە؛ چونکە بە (ئا. خۆدزکو) دەڵێ تۆژینەوە زمانەوانی لەبارەی زمانی کوردییەوە لە (نالی ئەفەندی) بکات کەوا دانیشتووی شامە. لەمەوە دەردەکەێ ئەحمەد پاشا (وەیا ئەحمەد خان – هەرکەسێك هەیە بابێ) چاوەڕوان دەکا نالی ئەو ماوەیە لە شام بەردەوام ببێ تا یەکێکی وەك (ئا. خۆدزکو) بۆی ڕێك دەکەوێ سەفەر بەرەو ڕۆژهەڵات دەکات و لە شام نالی دەبینێ. ئایا ئەم ڕاستییە چمان تێ دەگەیەنێ لەبارەی بەسەربردنی نالی لە ئەستەمبۆڵدا؟ ئایا نالی دوای مانەوەی لە ئەستەمبۆڵ ڕای گوێست بۆ شام؟ یاخود جارێ نەچووە بۆ ئەستەمبۆڵ؟ ئەگەر وا دانێین ئەم نیشتەجێبوونەی نالی لە شام قۆناغێکی ناوەندییە لەمیانی

حەجەکەی و چوونەکەی ئەستەمبۆڵ؛ واتە ئەگەر بڵێین تا ساڵی ١٨٥٣ جارێ ڕەفاقەتی ئەحمەد پاشای نەکردووە لە ئەستەمبۆڵ، بەمەدا گوتەیێکی یەکجار پەرەسەندوو لە بارەی بەسەرهاتی نالییەوە بەدرۆ دەخەینەوە. وا رۆیشتووە کە نالی بەینێکی زۆر لە ئەستەمبۆڵ لای ئەحمەد پاشای بەسەربردووە، جا ئەگەر نالی لە ١٨٥٣ لە شام بووبێ و ئەحمەد پاشاش لە پاریس بووبێ و جارێ رەفاقەتەکەی ئەستەمبۆڵیان بەیەکەوە بەسەرنەبردبێ، ئەدی ئەو رەفاقەتەی چەند ساڵییان کەی بەسەربرد؟ کە ڕاست بێ نالی لە ١٨٥٥ مردبێ، کوا ماوەی پێویست بۆ ڕەفاقەتی دوور و درێژ؟ مەودای نێوانی ١٨٥٣ و ١٨٥٥ هەموو دوو ساڵە؛ چەند ماوە و کات لەم دوو ساڵە بەسەر چوو، بەر لەوەی ئەحمەد پاشا لە پاریسەوە و نالی لە شامەوە، بەرەو ئەستەمبۆڵ ببن؟ چ دەمێنێتەوە لەم دوو ساڵەدا دوای داشکاندنی بەشێکی کە بایی ئەوە بکا ئەحمەد پاشا بێتەوە بۆ ئەستەمبۆڵ و نالیش لە شام هەڵقەنێ و بڕوا بۆ لای ئەو؟ بەڕاستی ئەوانەی لێرە بەپێشەوە دەیانگوت نالی، پێش مردنی لە ١٨٥٥، چەند ساڵان لەگەڵ ئەحمەد پاشا ڕەفاقەتیان بووە لە ئەستەمبۆڵ، نەیاندەزانی (ئا. خۆدزکو)یەك پەیدا دەبێت و شایەدی دەدات کەوا نالی لە ساڵی ١٨٥٣ لە شام بووە، ئەگەر ئەمەیان زانیبایە، هەرگیز حیکایەتی وەهایان بۆ نەدەگێڕاینەوە.

ئێستا موناقەشەیەکی ساڵی ١٨٥٥ دەکەم کە نامزەدە بە ساڵی مەرگی نالی لە ئەستەمبۆڵ. جارێ با لەپێشەوە ئەوە بڵێم کە هیچ کەسێك لەوانەی بە نووسین وەیا بە گوتە، باسی ئەم ساڵە دەکەن، بەڵگەیێکی تەماویش بەدەستەوە نادەن ئەم ساڵە بسەپێنی بۆ ئەم مەبەستە، زۆر سەیرە کەسێك لەوان باسی نەبوونی بەڵگە وەیا سەرچاوە وەیا هێمایەك ناکا و چ موناقەشەی لە خۆیان بەپێشەوەش ناکەن ئەم ساڵە لە کوێوە هات.

من دەتوانم بە ئاسانی لە بەدرۆخستنەوەی ئەم ساڵە ببمەوە، بەوەدا کە بڵێم، دوای دەرکەوتنی هەڵەبوونی هەموو پێشەکییەکانی کە تەسلیم بەم ساڵەمان دەکەن دیارە ئەمیشیان بێگومان وەك پێشەکییەکان هەڵەیە. بەڵام ئەمە ڕەوشتێکی زەلیل گیرانەیە و لەو کەسە دەوەشێتەوە بەدوا دەرفەتدا بگەڕێ بۆ خۆهەڵدانەوە و خەلق شکاندنەوە، کە زۆر ناجایەز و ناپەسندیشە. من دەمەوێ ڕاستی ڕوون بێتەوە، زۆریشم حەز دەکرد لێرە بەپێشەوە ڕاستی لە بارەی بەسەرهاتی نالییەوە وەها ڕوون بووبایەوە، کەسی تری بەخۆیەوە ماندوو نەکردبایە؛ بەڵام چی بکەین کوردی دەڵێ (خۆزگە دارێکە بەر ناگرێ).

چەند دەلیلێك و بنگەیێکی لێکدانەوە هەیە بە هیچ جۆرێك ڕازی نابێ ئەم ساڵەی

(١٨٥٥)ە ساڵی مەرگی نالی بێت؛ یەك لەوان ئەوە بوو کە ئەگەر ئێمە تێکڕای ئەو قسانە وەرگرین کە ساڵەکەی ١٨٥٥ دەکەونە ئاڵقەی زنجیرەیێك خەبەر و بەسەرهاتی نالی، مەودایێکی ئەوتۆ نامێنێتەوە لە نێوان ١٨٥٣ و ١٨٥٥ بەشی ڕەفاقەتەکەی ئەحمەد پاشا و نالی بکا لە ئەستەمبۆڵ.

بنگەی دووەمی لێکدانەوەکە لە دیوانی نالی دێتە دەستەوە؛ بەشێکی هەڵبەستەکانی – کە لە پیریدا داینـاون – گەلێك لەو تەمەنەی ٥٨ ساڵی پتر بەدەستەوە دەدەن کە دوو مـێژووە شۆرەت بـەسـتـووەکـەی ١٧٩٧ و ١٨٥٥ پـێمـانـی ڕادەگـەیـەنـن. پـیـری و (فانی)بوونی ناو ئەو هەڵبەستانە هی مرۆڤێکی ساڵخوردەی داهێزاوی بەسەرچووە نەك شاعیرێکی بەڕواڵەت خۆبەپیر لەقەڵەمداو. کەسێك سەرنج ڕاگرێ لە دیوانەکەی نالی، دەتوانێ خەتێکی ئاشکرای تێ هەڵکشان بەناو ساڵاندا لە شیعرەکانی بدۆزێتەوە هەر لە سەرەتای دەست پێکردنی عیشقی حەبیبەوە تا دەگاتە پلەی لێکەوتەیی. هەڵبەت ئەم شیعرانە کە لە ئاوازیاندا ناڵەی پیری وەیا نرکەی جوانی و جەحێڵییان لێ دەفـامرێتـەوە، جارێکی تریش بـەهـۆی ڕووداوێکی کە لـە نـاوەڕۆکیـاندا دەردەکـەوێ، تەمەنی نالی لە کاتی دانانیان ئاشکراتر دەبی، وەك کە سەرەخۆشی لە حەبیبە دەکا دیـارە ئـەم هـەڵـبـەسـتـەی پرسـەی لـەکـاتـی جحێڵیدا هـۆنیـوەتـەوە، سەرەڕای ئەوە کە زرینگەی هەڵبەستەکە بەهاری عومری دێنێتە بەر زەینی گوێگرەوە. لەگەڵ مندا سرنج لە دەمودووی ئەم دوو نموونە بگرە:

١– بەو گریەیی تۆ ڕەنگە منیش هێندە بگریەم
گەوهەر برژێنـم بە بڵـنـدیی قـەد و بـالاٚت

٢– ڕەوغەنـــــی دیدەم ڕژایـــە سەر کـیـتابی خـطی خـۆم
چاو لە ئێشی ئەو سپی نووریش بەسەر ئەودا سەقەط

هەردوو بەیت دەگریەن؛ بەڵام دیارە گریانی بەیتی یەکەم لە بورکانی گەرموگوڕیی گەنجایەتییەوە جۆش دەدا، هی دووەمیش تەپونمی پایزی عومرە.

لێرەدا کـارمـان بـەوە نـیـیـە پـەیـڕەیـێکی سەرەوژوور چـوونـی تـەمـەنـی نـالی لـە هەڵبەستەکانی دروست کەین، ئەوەی مەبەستمانە، دۆزینەوەی پیریی، ڕاستەقینەیە کە لە تەمەنی ٥٨ ساڵیدا پێك نایەت. بەڵام بۆ ئەوەی لێکدانەوەکەم پتر بەدڵانەوە بنووسێ، بـەیـتـێکـی تـەمـەن مـەعلـووم بـەشایـەد دەهـێنـمـەوە تـاکو دەلالـەتی شەکوای پیری لە

بەیتەکانی تری نالی ڕوونتر بێتەوە بۆ خوێنەر.

نالی کە نامەکەی لە شامەوە بۆ سالم ناردووە، وەك لێرە لەپێشەوە ساغ کرایەوە، بەپێی ئەوەی کە زانیمان لە ساڵی ١٨٥٣ لەوێ بووە تەمەنی ٥٦ساڵ بووە (١٧٩٧ – ١٨٥٣). ئەم تەمەنە دوو ساڵی کەمترە لە ٥٨، کەچی هەر ٤٣ بەیتی نامەکە بەوردی بخوێنەوە، ئەسەری شەکوا لەدەست پیریی تێدا نادۆزیتەوە، هەرچەند ئەو هەموو ئاهـ و نزایە لەدەست غەریبی و یادکردنەوە، جێی خۆی بوو نەختێك پاڵ بەڕاوێژی شیعرەکانەوە بنێ بەرەو گلەییکردن لە تەمەن. تاکە یەك بەیتی هەڵبەستەکە شکایەتێکی لەو بابەتەوە تێدا بێت، ئەمەیانە:

زارم وەکو خەلال و نەحیفم وەکو خەیاڵ

ئایا دەکەومە زار و بەدڵدا دەکەم خطور

سەیری چەند ڕاستگۆیانە، ستەم و ئەسەری غەریبی بەلای لەڕکردندا دەشکێنێتەوە نەك بەلای پیربووندا. حاجی قادر کە نامەی بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا نووسی، هاواری تێ بەربوو لە چەنگ پیری:

لەبەر پیریی ئەوەندە بێ حەواسم

دەڵێی ئەرکانی ئیسلامی ئیناسم

سەر و ڕیشم سەراپا بۆتە لۆکە

بەشەو هەمرازمە پشمین و کۆکە

ناشێ لە ئاست دەلالەتی ئەو شایەدانە، ئینکاری دەلالەتی شایەدێکی تر بکەین کە هاتو پیریی ڕاستەقینەی تێ خوێندەوە. ئەوەی دەیەوێ ئینکار بکات لە سەریەتی بەڵگەی یاریدەدەری ئینکارەکەی پێشکەش بکات.

لە دیوانەکەی نالی چەند قەسیدەیێك هەیە، زۆر بە سەراحەت باسی پیریی ڕاستەقینە دەکەن؛ یەك لەوان، قەسیدە (طائییە)کەیە کە لەسەرەتاوە هاواری پیری دەردەبڕێت:

مووی سپی کردم بە شوشتن ئاوی عەینی شۆرە شەط

شۆرە شەط یەعنی کە تێیدا خود بەخود قەل بوو بە بەط

سەرلەبەری شیعرەکان، خەریکی وەصفی کرداری پیرین لە موو و ڕوو کە ئەمە

تاکێکی زۆر جوان و پڕ دەلالەتە لە نێویاندا:

وەجهەکەم ئیسمی (بیاض) ئەمما وەرەق زەرد و سیاهـ

بـا (مـخطط) بێ بـە **کافووری** کـەشیدەی خۆش نـەمەط

موو لێرەدا بووە بە کافوور.

سەراحەتی دووەم لە (مستزاد)ە کەدایە:

ئـەی تـازە جـەوان پیربـی **ئیفتـادە و کەوتووم** تـا مـاوە حـەیـاتم

دەستێ بدەرە دەستی شکستم کە بەسەرچووم[٤] قوربـانی وەفـاتم

(قوربانی وەفاتم) واتای (نزیکی مردنم)یش دەبەخشێ.

تۆ یووسفی نەوحوسنی لەسەر میصری جەنانی **من پیرم و فانی**

لەم کولبەیی ئەحزانە نە زیندووم و نە مردووم هـەر وا بەتەماتم

جاری تریش دەلالەت لەم (مستزادە) وەردەگرین.

لە دیوانەکەیدا شیعری تریش هەن بێنی پیریی لێ بێت بەڵام ئەوەی لێرەدا بە نموونە خرانە بەر چاو، بایی مەبەست دەبێ بەتایبەتی کە ڕابگیرێن لە تەك قەسیدەکەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم)ی عومری ٥٦ ساڵی.

وا دەزانم ئەو بەڵگانە بەس بن، بۆ هەڵوەشاندنەوەی عومری ٥٨ساڵە و ساڵەکەی ١٨٥٥کە لە هیچ لایێکەوە چ کەسێك بەڵگەیێکی بۆ نەهێناونەوە، مەگەر ئەوە بەبەڵگە حیساب کەین کە هەرچی لە بارەیانەوە گوتراوە لە خۆوە هەڵدەوەرێن.

بەڵام هەر ئەوانە بەڵگەنین؛ هی تریش ماوە. یەك لەوانە شایەدی مرۆڤ، یەکێکی تریشیان ڕاگەیاندنی هەندێك لە هەڵبەستەکانی؛ وەك لێرە بەدواوە ڕوونی دەکەمەوە. ئەم جارەیان شایەدی مرۆڤەکە و ڕاگەیاندنی هەڵبەستەکانی یەکتر بەڕاست دەگێڕن، هەر وەك هەردووکیشیان بەجووتە ڕێك دێن و دەگونجێن لەگەڵ هەموو ئەو شتە بێ گومانانەی کە تازە لێیان بوومەوە.

شایـەدەکـە باپیرم حاجی مەلا عەبدوڵڵایـە، کە بەپێی بیستنم لە باوك و مامم گێڕابوویەوە لە ساڵی ١٢٨٨ نالی لە مەکە دیتووە. لەم ساڵەدا، باپیرم لەگەڵ حاجی

(٤) لە هەندێ نوسخە لە جیاتی (بەسەر چووم) نووسراوە (لەدەست چووم).

مەلا ئەسعەدی باوکی، چووەتە حەج. لە سەرەتاکانی ١٢٨٩ دوای مەرگی باوکی لە مەکە دەگەڕێتەوە بۆ کۆیێ و باسی نالی دەکات کە لە مەکەی بەجێ هێشتووە بە زیندوویی، گوتبووی نالی زۆر پیر بووە، ڕەنگە نزیکی هەشتا ساڵ بووبێ. ئەم شایەدییە کە خۆی لە خۆیدا بەسە بۆ قەناعەت پەیدا کردن، ڕێك دێ لەگەڵ هەرچی لێرە بەپێشەوە باسمان کرد؛ تەنانەت لەگەڵ ئەوەش دەگونجێ کە نالی لە دەوروبەری ١٧٩٧ بەوەلەد بووبێ چونکە لەو ساڵەوە تا ١٢٨٩ی کۆچی نزیکەی هەشتا ساڵ دەگرێتەوە کە ئەمە عومرێکە هەموو جۆرە شکایەتێکی پیریی تێدا ڕەوایە؛ بەڵام دەبێ شتێك بخەمە سەر ئەو قسانە کە نەختێك عەلاقەدارە لەگەڵ باری ژیانی ئەو دەمەی نالی بەپێی گێڕانەوەی باپیرم، نالی لە مەکە نیشتەجێ بووە نەك وەك حاجییەکی وەقتی لە مەکەی ڕابواردووە؛ تەنانەت گوتبووی، نالی چەند بزنێکی هەبوو دەیدۆشین و هەندێکی گوزەرانی بەوانەوە بوو. بەڕاستی هەر ئەمەش لەگەڵ وەزعی نالی ڕێك دێت؛ چونکە زۆر ئەستەمە بۆ پیاوێك بێ ماڵ و حاڵ و باری وەك نالی، لە تەمەنی هەشتا ساڵیدا گەشتی دوور و درێژی بێ لزووم بکات. گۆیا ئەگەر لە مەکە سەفەری کردبا، بۆ کوێ دەچوو؟ ئەستەمبوڵ؟ شام؟ میسر؟ بابان؟ هیچ کامێکیان، ئەوەنین نالی خۆی بۆ هەڵکوتێ لەو ئاخەلێوەی ژیانیدا. وا چاوەڕوان دەکرێ لە مرۆڤێکی دینداری وەك نالی تەنیشت و ڕۆخی کەعبە بەرنەدا تا مردن. پیاوی وەك ئەو لە جێیانەوە دەچن بۆ مەکە تا گۆڕی مەرگیان لە نزیك کەعبە وەیا قەبری پێغەمبەر (ص) بێ؛ چۆن دەشێ ئەو بەپیری، لە سەرەمەرگدا، ئەو جێگە پیرۆزە جێ بهێڵێ. بێگومان کە نالی لەو عومرەدا لە مەکە بووبێ، لەوێش ماوەتەوە تا مردن.

ئەمە شایەدییەکەی باپیرم. مایەوە، ئەو هەڵبەستانە کە تیشکێکی ڕوونکەرەوەی هەندێ ئەو لایەنانەی باسمان کردن، دەدەنەوە. هەڵبەستەکان لە خۆیانەوە بەدەنگ نایەن، دەبێ لە ڕێی بەراوردکردنەوە بەدەنگیان بێنین.

لە دیوانەکەی نالی، چەند قەسیدەی سکاڵا و نەعت هەن پێوەندییان بەحەج و مەکە و مەدینەوە هەیە؛ وردبوونەوە لەو هەڵبەستانە، دیاردەیێکی بەدەلالەت دێنێتە بەرچاو. بەڵام وردبوونەوەکە دەبێ بەدڵ و هۆشی کرایەوە بێ، بەنیازی گەیشتنە حەقیقەتیش بێ، نەك بۆ مەبەستی دەمەتەقە هەڵستاندن و ڕەخنەگرتن.

ئەو هەڵبەستانە لە ڕووی دەلالەتیانەوە بۆ کێشانی نەخشەیێکی خەتی بزووتنەوەی نالی دەکرێن بە دوو بەشەوە:

بەشی یەکەم؛ ئەم پارچە هەڵبەستانەن:

١- ئەی ساکینی ڕیاضی مەدینە. ٢- ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا. ٣- شتربانا. ٤- لە جوملەی موعجیز ئەندەر موعجیز.

بەشی دووەم، ئەم دوو پارچەیەیە.

١- وەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕوو سیاهی مەکە خۆم. ٢- ئەی تازە جەوان (مستزاد).

بەشی یەکەمیان، چەند دروشمێکیان هەیە کە دەست دەدەن دەلالەتیان لێ وەربگیرێ بۆ تەرجیحی یەکێك لەو ڕایانەی دەربارەی چەند و چۆنی ژیانی نالی بەیەکتر دەکەونەوە.

دروشمەکانیش ئەمانەن:

١- پێیانەوە دیارە کە هەڵبەستی یەکەم ڕووبەڕووبوونی مەکە و مەدینەن:

"ئەی ساکینی ڕیاضی مەدینەی مونەووەرە"

"ڕەحمێ بکە بفەرموو مەدینەی منە و وەرە"

"ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا هەتا کەی حیرصی وێرانە"

"لەگەڵ ئەم عیشق بازانە بڕۆ [ئازانە بازانە / بازانە ئازانە]"

"مسڵمان لێرە [مانی / مان و] خا نمانت هەر نەمان دێنێ"

"پەشیمان بە کە دەرمانی نەمانت" [مایەی ئیمانە / مایەیی مانە]"

فیداکاری تەن و جان بە لە ئاسانی هەراسان بە"

"کە داغ و دەردی ڕێگەی مەککە باغی وەردی مەردانە"

"شتـربـانـا ئـەمـە پـەرژینـی بـاغـی ڕەوضەیـە یـاخـۆ"

"عــەرار و عــەرعــەر و بــانــی خــیـابــانــی بــیـابــانــە"

"ئـەگـەرچی کوردی دەوری **شەهرەزووری** قـەسوەتم ئـەمما"

"وەسیلـەم طیبـەیـی حیلمـی شەفیعی فـەضلی مـەننـانـە"

ئەم بەیتەی دوایی وا دیار دەدا کە تازە بەتازە نالی شارەزووری جێ هێشتبێ، بۆیە وەها هەستی زۆر بەهێزی شارەزووریبوونی خۆی دەخاتە ناو هەڵبەستەوە. ڕەنگە ئەگەر دەمێك با، شارەزووری جێ هێشتبا بەچەشنێکی تر ئاخاوتنی کردبا هەروەك نەختێك پاشتر لێی دەدوێین.

٢- ئاخ و کەسەری پیربوونیان تێدا نییە؛

٣- باسی غەریبی و دوورکەوتنەوە لە وڵات ناکەن؛

٤- وەسفی درێژ و پڕ مەعنای بیابانی ڕێگەی حەج و کەعبە و مەرقەدی پێغەمبەریان تێدایە کە ئەمەش هەر دەلالەتی یەکەم ڕووبەڕووبوونیان بەدەستەوە دەدات.

بـەشی دووەم لـە قـەسیدەکـانـی (وەی کـە ڕووزەردی مـەدینـە، ئـەی تـازە جـەوان) بەتەواوی نوقتەی بەرانبەری بەشی یەکەمە؛ چەندی بڵێی شەکوای پیری و دەردی دەربەدەری و شتی وەهایان تێدایە:

ئـەی تـازە جـەوان پـیـر بـی **ئیفتـادە و کەوتووم** تـا مـاوە حـەیـاتم

دەستـێ بـدەرە دەستـی شکستـم کـە بـەسەرچـووم قـوربـانـی وەفـاتم

تۆ یوسفی نەوحوسنی لەسەر میصری جەنابی من **پیرم و فانی**

موددێکە کە **هەم گەردوشی دەورانی سوپیهرم** موغبەڕ بووە میهرم

پیری و ئیفتادەیی لەم هەڵبەستەدا، چ خزمایەتیی هاوتەمەنیی پێ ناهێڵێ، هەم لەگەڵ قسیدەکانی تر و هەم لەگەڵ نامەی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم)دا، هەروەهاش کە دەڵێ بەینێکە لەگەڵ سووڕانەوەی فەلەکدا دەسووڕێمەوە، بە ئاشکرایی ئەوە ڕادەگەیەنێ کە دەمێکە لە وڵاتی خۆی دوور کەوتووەتەوە و لەم شار بۆ ئەو شار دەگەڕێ.

وەی کە ڕووزەردی مەدینە و ڕووسیاهی مەککە خۆم

دەرکـراو و دەربــەدەر یــارەب دەخـیـلــی عــەفـوی تـۆم

ئەم (دەرکراو و دەربەدەر)ش تاموبێنی ئاوارەیی و غەریبیی لێ دێت. جگە لەم لایەنەی پیری و دەربەدەری - کە لە دوو قەسیدەکەدا دیارە - شێوەی داڕشتن و خورپەی وشەکان و نەفەسی ئاخافتن و هەموو ئەو خاسیەتانەی کە لە هەڵبەستدا دەبن بەتوڕە و شەقڵی ناسینەوە، زۆر بەئاشکرایی دیارە هی تەمەنی پیرین؛ پیرانەن، دەنگی پایزی عومرن- بەتایبەتی (قەسیدەی ئەی تازە جەوان).

لەمەوە ئاکامێکی گرنگ وەردەگیرێت: نالی لەیەك جاری حەجکردندا، هەر دوو بەشی قەسیدەکانی نەهۆنیوەتەوە؛ بەشی یەکەمیان هی، یەکەم حەج و سەرەتای دەرچوونیەتی لە سلێمانی، بەشی دووەمیشیان، هی حەجی دووەمە کە درەنگتر لە پیریدا کردووتی؛ هەر بۆیەیشە لە بەشی دووەم وەسفی ڕێگەی حەج و کەعبە و ڕەوزەی پێغەمبەر نییە، چونکە جاری یەکەم لەمانە بووەتەوە. ئەمجارەیان وەسفی شتێکی نوێتر دەکا کە لە بەشی یەکەمدا نادیترێت، ئەویش پیری و ئاوارەییە.

خوێنەری ئەم نووسینە کە دێت و قسەکانم دەداتە بەر سرنج و لێکدانەوەی قبووڵکردینان وەیا پێ ڕازی نەبوونیانەوە، دەبێ ئەمانەی لەبیر بێت:

١- ئیسپاتکردنی پرسیارێك لەوانەی تەنها بەڵگەی فکر و لێکدانەوە پاڵپشتییان دەکات، هەر ئەوەندەی لێ چاوەڕوان دەکرێت کەوا بگونجێ لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی بە مەعلوومی ڕاستن و پێوەندییێکیان بەیەکەوە و بە پرسیارەکەشەوە هەیە؛ وەك ڕووداو، مێژوو، واتای شیعر و گوتە و ڕاگەیاندنەکانیان، باری مادی، داخوازی کۆمەڵایەتی و ڕامیاری...هتاد. بەڵگەی فکری، هەرگیز، نابێتە ئەو دیوارەی کە لە چەمەنتۆ و خشت و بەرد دروست دەکرێت و دەست و چاو هەستی پێ دەکەن؛ هەروەهاش دۆزینەوەی تەمەنی شاعیر لە هەڵبەستدا کارێکە دەگەڕێتەوە بۆ زەوق و هەست و وردبینیی گوێگر، مەگەر هەڵبەستەکە خۆی تەمەنەکە ڕابگەیەنێ؛ وەك:

(تەمەنی عومرم بە حەفتا گەیی)

وەیا شاعیری عەرەب کە دەڵێ:

(ان الثمانين و بلّغتها)

وەك تەمەن، دۆزینەوەی ئاوارەبوونیش هەر ئەوەندە دەکرێ کە لەو بەیتانەدا

دۆزیمانەوە. نابێ بەتەمای ئەوە بین لەو دەمانەدا کە یەکێکی وەك نالی لە سۆزی خۆیەوە، شکایەتی لەدەست غەریبی دەکرد، بیگوتبایە ئەی ئەوانەی لەدوا منەوە دێنە دونیا، بزانن من کە ئەمە دەڵێم بەینێکە لە شارەزوور دوور کەوتوومەوە و پیر بووم؛ وەك ئەو کاتە نەماوم کە فلاَنە شیعر و فیسار قەسیدەم داناون! تۆ و من و یەکێکی تریش ناچارین دەبێ باوەڕ بکەین بەوە کە کاتێك شاعیر شکایەت لە پیری و غەریبی دەکات، بەڕاستی پیر و غەریب بووە؛ مەگەر لەلایێکی ترەوە، بەڵگەیێکی بێ دەمەتەقە، پەیدا بێت و پێچەوانەی ڕاگەیاندنی ئەو شکایەتە ئیسپات بکات. کە هاتین گومان بکەین لە ڕاگەیاندنی بەیتەکان لەلایەن واتای پیری و غەریبییەوە، ئیتر بۆ باوەڕیان پێ بکەین، لەوەدا کە لە مەکە و مەدینە گوترابن؟ خۆ ئەم ڕاگەیاندنەش دیواری چەمەنتۆ و ئاسن نییە نەتوانین بە ناویدا تێپەڕین و ئینکاری وجوودی بکەین. بەسە بۆ دەلالەتی گوتە – شیعر بێ یا پەخشان – بە لووس و لێکی لەگەڵ ڕووداو و مێژووی بێگومان بگونجێت، بایی ئەو گونجانەی کە لە ژیانی ئاساییدا لە نێوانی گوتە و ڕووداودا پێویستە. بەنموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەس دەڵێم، تۆ کە لە یەکێکت بیست، گوتی، دوو کیلۆم ترێ کڕی، نایەی گومان لە قسەکەی بکەیت و بڵێی ئەم داوایەت لەگەڵ دیاردەی جوغرافی و نەزەریەی فیثاغۆرس و چوونە ناو مانگدا ڕێك نایەت. هەر بیریش لەوە ناکەیتەوە، چەندین هەزار شتی مادی و مەعنەوی هەن لە کاتی باسکردنی ئەم دوو کیلۆ ترێیەدا. ئەوەندە بەسە بۆ باوەڕکردن کە کڕی ترێ گەیشتن هاتبێ و کڕی بەسەرچوونیشی تێ نەپەڕیبێت. قسەی شاعیریش هەر وەهایە، بەڵگەی پتری لێ داوا ناکرێ لەو بەڵگەیەی کە لە (ترێ) داوا دەکرێ. گونجانی دەلالەتی هەڵبەستی بێ مێژووی ئاشکرا لەگەڵ داخوازی ڕووداو و مێژووی مەعلووم و باری کۆمەلاَیەتی...و هتد بەڵگەیێکی یەکجار بەهێزە بۆ سەلماندنی ئەو ئەنجامانەی کە لێی وەردەگیرێن و چ بەڵگەش ڕەدیان ناکاتەوە.

٢– لە حالێکدا ویستت ڕازی نەبیت بەو لێکدانەوانەی کە هێندە ڕێك دێن لەگەڵ هەرچی دەیزانین، ئاگات لەوەبێ ئاخۆ جێگری ئەو لێکدانەوانە چییە؟ چی چاکتریان دەخەینە جێگا؟ ڕێت نییە بڵێی ڕەنگە وابێ و ڕەنگە وەکوو فلاَنە شت بێ ودەشێ! پێویستە تصورێکی نوێ بخەینە جێگەی ئەو لێکدانەوانە کە پتر بگونجێت لەگەڵ هەموو ئەو شتانەی ئەوان لەگەڵیاندا دەگونجێن. لە خۆت مەسەلمێنە، هەڵبەستەکان و ڕاگەیاندنەکانیان، بخەیتە بەتالاَییی نەگونجان لەگەڵ هیچ

شتێکدا. من ئەوەشت لێ دەسەلمێنم کە بەبەڵگەی مەعقووڵ لێکدانەوەکەم هەڵوەشێنیتەوە با پێشت نەکرێ جێگرێك پەیدا کەیت بۆ لێکدانەوە هەڵوەشاوەکە؛ چونکە هەڵوەشاندنەوەی بە بنج و بناوان، وەك گومانکردنی بێ بنج و بناوان نییە، بەپێچەوانە ئەم تەرزە کارەی بەبنج و بناران دەبێتە سەرەتای چالاکییەکی دروستکەر.

٣- لێکدانەوەی ناو ئەم نووسینە بەراورد بکە لەگەڵ ئەو بیروباوەڕانەی کە بە بەڵگەی بێ دەمەتەقە ڕەد کرانەوە تاکو تۆش لە حاڵی ڕەدکردنەوەی لێکدانەوەکەم لە هەمان ڕێگەی بێ پێچ و پەنای بەڵگانەوە هەنگاو هەڵێنێت، وەك کە دیتت شایەدییەکەی (ئا. خۆدزکو) بەجارێك ئەو ئیحتیمالەی سڕییەوە کە نالی لە ١٨٥٥ لە ئەستەمبۆڵ مردبێ. سەرەڕای ئەمانە هەموو، لەبیرت بێ، پیاوێکی وەك حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە هەواوە قسە ناهێنێ، تەنانەت لە قسەکەی ئەوەوە دەردەکەوێ کە لە ڕۆژگاری ئەودا هەر نەبیسترابوو کە نالی مردووە، دەنا ئیشارەی بۆ ئەو گوتەیە دەکرد و لە هەڵوێستی بەدرۆخستنەوەی خەبەرەکەدا، دەیگوت، دیتوومە و زیندووە و... هتد، چونکە دەزانین لە نێوان ساڵی ١٨٥٥(١٢٧٢،١٢٧١) کە ساڵە درۆزنەکەی مەرگی نالییە، تا ١٢٨٩ کە حاجی مەلا عەبدوڵڵا لە حەج گەڕاوەتەوە بۆ کۆیێ، دەوری ١٧ساڵ هەیە. ئەمەش دە جاران بایی ئەوە دەکات خەبەرەکە بگاتە هەموو شوێنێکی کوردستان. نەبوونی بەدرۆخستنەوەی ئەم خەبەرە لەلایەن حاجی مەلا عەبدوڵڵاوە، بەڵگەی نەبوونی خەبەرەکەیە. دیارە دواتر دەنگوباسی وەها لە سەرچاوەیێکی نەشارەزاوە کەوتووەتە سەر زار و زمانان. لێرەدا شتێکم بەخەیاڵدا، دێت لەبارەی کەوتنەوەی خەبەری هەڵەوە: دیوانەکەی نالی چاپکراوی عەلی موقبیل و گیوی موکریانی کە دەڵێ لە ١٢٥٥ نالی لە شامەوە بەرەو ئەستەمبۆڵ ڕۆیی؛ ئەگەر بیگوتبا لە ١٨٥٥ ڕۆیشتووە، جێی باوەڕکردن دەبوو و هیچ بەرهەڵستێکی نەدەهاتە بەر. تۆبڵێی لە کاتی خۆیدا ئەم خەبەرە نەیگوتبێ ساڵی ١٨٥٥؟ دواتریش بەهەڵە کرابێتە ١٢٥٥، من بەدووری نازانم، سەهووی وەهاش زۆر جاران ڕووی داوە، تەنانەت وابووە ناوێك بەیەکێکی وەك خۆی گۆڕاوە دەماودەمیش بەهەڵە ڕۆیشتووە و چووەتە ناو کتێبانیشەوە.

من له‌ تصورمدا یه‌ك گرفت هه‌یه‌ كه‌ ناتوانم بیره‌وێنمه‌وه‌ ئه‌ویش هه‌نگاوی نالی دوای جێهێشتنی شامه‌، ئایا گه‌ڕایه‌وه‌ بۆ ئه‌سته‌مبۆڵ یاخود هه‌ر له‌وێ مایه‌وه‌ تا بۆ دواجار به‌ره‌و حیجاز بووه‌وه‌ و هه‌تا مه‌رگ تێیدا به‌سه‌ری برد؟ ئه‌م ١٩ ساڵه‌ی نێوان (١٨٥٣) و ئه‌و ده‌مه‌ی باپیرم نالیی له‌ مه‌كه‌ دیوه‌ (١٨٧٢) بایی ئه‌وه‌ ده‌كات له‌ شامه‌وه‌ چووبێته‌وه‌ ئه‌سته‌مبۆڵ و به‌ینێكی له‌وێ ڕابواردبێ و دواتر، بابڵێین دوای ١٠ساڵ، سه‌ودای دووه‌م حه‌ج به‌ره‌و حیجازی بردبێته‌وه‌؛ به‌ڵام چ بنگه‌ی مادی وه‌یا لێكدانه‌وه‌ وه‌یا ڕاگه‌یاندنی حاڵ وه‌یا هێمای شیعره‌كانی ئه‌م ئیحتیماله‌ به‌سه‌ر یه‌كێكی تردا زاڵ ناكات كه‌ ئه‌ویش له‌گه‌ڵ ڕووداو و مێژووی بێگومان‌دا بگونجێت. ئێمه‌ پێویستمان به‌ خه‌به‌رێكی تازه‌ هه‌یه‌ ئه‌م قۆناغه‌ی ژیانی نالی له‌ شام بهاوێته‌ ناو نه‌خشه‌ی سه‌رله‌به‌ری ژیانی و جێگه‌ی له‌باری بۆ بدۆزێته‌وه‌.

له‌م باسه‌ی هاتوچۆی نالی و پیربوون و ئاواره‌بوونی، ناوناوه‌ به‌په‌له‌ گوتوومه‌ نالی ژنی نه‌هێناوه‌. له‌مه‌شدا دژی گه‌لێك سه‌رچاوه‌ی به‌سه‌رهاتی نالی ڕاده‌وه‌ستم كه‌ ده‌ڵێن حه‌بیبه‌ی (ماڵی ئاوا) ی ماره‌ كردووه‌ و تا مردنی هه‌ر عاشقی بووه‌.

له‌باره‌ی دێی (ماڵی ئاوا)وه‌، ئه‌وه‌مان به‌درۆ خسته‌وه‌ كه‌ له‌ قه‌ره‌داغ دێی به‌و ناوه‌ هه‌بێ. بیستوومه‌ دێیه‌ك هه‌یه‌ له‌و ناوچه‌یه‌دا به‌ناوی (ئالیاوا)، ئه‌ویش، دێیه‌كی نوێیه‌ به‌بیری خه‌ڵقه‌كه‌ دێت كه‌ی ئاوه‌دان كراوه‌ته‌وه‌. هه‌ندێك ئه‌دیب و نالی دۆست هه‌ن ده‌ڵێن نه‌(حه‌بیبه‌) هه‌بووه‌ و نه‌(ماڵی ئاوا)ش له‌و وڵاته‌ی ده‌وروبه‌ری شاره‌زوور ناوی هه‌یه‌. به‌ڵام ئه‌م گوته‌یه‌ له‌ دوو سه‌ره‌وه‌ ڕووبه‌ڕووی هه‌را و ده‌مه‌ته‌قه‌ی بێ وه‌رام ده‌بێ، یه‌كێكیان ئه‌و ته‌واتوره‌یه‌ كه‌ هه‌میشه‌ باسی حه‌ز لێكرده‌یی نالی و حه‌بیبه‌ی گێڕاوه‌ته‌وه‌؛ دووه‌میان، ئه‌و هه‌موو ناوی "حه‌بیبه‌" و "ماڵی ئاوا" یه‌یه‌ له‌ دیوانه‌كه‌ی نالیدا كه‌ مومكین نییه‌ به‌و جۆره‌ قسه‌ی بێ بنج و بناوان بسڕێته‌وه‌. كه‌ ڕێگه‌ هه‌بێ به‌قسه‌ی ساده‌ی بێ به‌ڵگه‌، جووته‌ خه‌به‌ری یه‌كتر تصدیق كردووی ته‌واتور و دیوانی نالی ڕه‌ش بكرێته‌وه‌، چ مانیعێك نامێنێ له‌وه‌دا (خاك و خۆڵ)یش بكرێته‌وه‌ ناوێكی خه‌یاڵی (وا بزانم ئێستا ئاوه‌دان نییه‌). هه‌موو ده‌نگوباسی چوونه‌ حه‌ج و دووركه‌وتنه‌وه‌ و واتاكانی (قوربانی تۆزی ڕێگه‌تم) و هه‌رچی تریش هه‌یه‌ بدرێته‌ به‌ر ئه‌و ئینكار كردنه‌ی به‌هه‌وه‌س، بێگومان نالی ئاگری عیشقی حه‌بیبه‌ی تێ به‌ربووه‌؛ ته‌نها ئیحتیمالێك هه‌یه‌ له‌وه‌دا كه‌ ده‌شێ ناوی كچه‌كه‌ حه‌بیبه‌ نه‌بووبێ و نالی ئه‌م ناوه‌ی كردبێته‌ په‌رژین به‌ده‌وری ئابڕووی كچه‌كه‌وه‌ كه‌ له‌ هه‌مان كاتیشدا واتاكه‌ی ده‌ست ده‌دات بۆ ده‌ربڕینی

هەموو هەست و سۆزێکی عاشقانە بەدیاریەوە. دیوانەکەی نالی لە گەلێ جێگەدا ناوی حەبیبە دەبات و وتووێژی ئاگرینی عیشقی لەگەڵدا دەکات. تێکڕاشیان، یەك ئاهەنگ و یەکدەنگ، هەبوونی مەعشوقەیێکی ڕاستەقینە ڕادەگەیەنن؛ بەڵام لەلایەنی دەلالەتی صەریحەوە، غەزەلەکەی (ماتەم وەکو زولفەینی سیەهـ) بەتەنها خۆی بەسە بۆ سەلماندنی ئەو هەبوونی مەعشوقەی باوك مردوو، یەکێك بیەوێ بەوردی ئەو غەزەلانەی ڕووی قسەیان لە حەبیبەیە بەیەکتر بگرێ، بەئاشکرایی تارماییی یەك تاکە کچیان تێدا دەبینێت کە هەر خۆیەتی هەموو جارێك لە هەڵبەستدا جلوە دەبەستێ. ئەوەی ڕاستی بێ، لێکۆڵینەوە لەم غەزەلانە و چەندوچوونی دەنگدانەوەی ناوەکییان، دەشێ بکرێ بە دیراسەیێکی سەربەخۆ کە دیارە لێرەدا جێی نابێتەوە. لەوەش بکۆڵرێتەوە ئاخۆ ئەو هەموو شکاتەی نالی لەدەست بێ مەیلیی مەعشووقەی، چەندی ڕاستە و چەندی شۆخییە و چەندی تەقلیدێکی دڵدارانەیە لە حاڵێکدا خۆی تێمان دەگەیەنێ کە یارەکەی مردنی باوکی خۆی بە ئاوات خواستووە، تاکو بە نالی ببرێ. ئەمە سێ چوار نموونەی ئازارکێشانە بەدەست بێ مەیلیی مەعشووقەوە:

ئاخ لەگەڵ ئێمە حەبیبە سەری پەیوەندی نییە
نەی شەکەر قەددە بەڵابەندی هەیە قەندی نییە
(بەڵاقەندی هەیە بەندێ نییە)
لەبۆ خەڵکی خەڵات پەخشانی ماچە
خەڵاتی من هەموو خۆ جوێنە قوربان
لەحزەیێك و لەمحەیێ چاوم بە چاوی ناکەوێ
کێ دەڵێ وەحشی غەزالە مەیلی ئینسانی هەیە
لە صوبحی ڕوویی تۆوە شامی خەلقی طەلعەتی صوبحە
لە شامی زولفی تۆوە، صوبحی ئێمە ظولمەتی شامە

ئایا ئەمانە، هی تریش، هەڵبەستی سەرەتای عیشقی نالین کە جارێ (حەبیبە) ئاسوودەیە لە گڕ و تاوی عیشق و گرفتاری داوی ئەفسوونی نالی نەبووە؟ یا تەئویلێکی تری هەیە؟ یاخود هیچ دەلالەتیان نییە؟ تۆ بڵێی داد و فیغانی غەزەلە ئاگرینەکەی:

پێوەندیی بەکام پلەی ئەو عیشقەوە هەبێ؟ ئاخۆ دواتر چ ترووسکەیێکی ئومێد لە دڵی نالیدا گەشاوەتەوە؛ یاخود دووری دووساڵانەی ناو غەزەلەکە لەم بەیتەدا بەدی دەکرێت:

هەموو ڕۆژم لە تاو هیجرانی ئەمساڵ

تەمەننای مردنی پێرارە بێ تۆ

بوو بەدەست لێك بەردانێکی یەکجاری؟ ئەم بێ ئومێدییە، چ دەخلێکی هەبووە بەسەر جێ هێشتنی وڵات بەرەو حەج؟ ساغکردنەوەی ئەم پرسیارانە بە ئەرك و کات و لێکدانەوەیێکی کەم ناکرێت، هەتا زەمانەش لە نالی دوورتر دەکەوێتەوە، کارەکە زەحمەتتر دەبێ. بەڵام دەبێ بزانین ئەم بەیتانە و غەزەلانە و بەیت و غەزەلی تر کە لەمانە ناکەن هەروەها کەڕولاڵ و بێ دەلالەت نین، وەك خوێندنەوەی بەپەلە و سەرپێیی تێیان دەگا؛ چاکتر ئەوەیە بڵێم تێیان ناگا. خستنەوە سەریەکی دەنگ و سەدای ناو دیوانەکەی نالی تا ئەو ڕادەیەی وتووێژێکی مەفهووم و مەعقوولی لێ وەردەگیرێ کە لەگەڵ ڕووداو و مێژووی زانراودا دەگونجێ، ئەو کارە ئاسانە نییە کە زەینی بەپەلە بۆی دەچێت، هەروەك حاڵیبوون لە شیعرەکانی فەرمانێکی هێندە سادە و ساکار نییە کە بەزانینی واتای وشەکانی پێك بێت. ئێمە ئەگەر لیستەش ڕێك خەین بۆ ئەو هەڵبەستانەی ناوی حەبیبەیان تێدایە و ئەوانەی شکاتی بێ مەیلی مەعشووقە دەکەن و ئەوانەی پێوەندیی دوولانەی عاشق و مەعشووق دەگێڕنەوە و ئەوانەی بێ ئومێدییان لێ دەفامرێتەوە، ناتوانین بەتێوەڕامان لەو لیستەیە تێ بگەین و تێگەیشتنەکە بکەین بە تەسەورێکی سەرانسەر و جێگەی قەناعەت و بێ کەلێن؛ هەروەك ڕێکخستنی فەرهەنگۆکە لەو وشانەی واتایان زەحمەتە چ مەودایێکمان نزیك ناکاتەوە لە واتای شیعرەکان مەگەر مەودایێکی یەکجار کورت؛ چونکە لەوانەیە بەیتێکی لە هەمووان وشە ئاسانتری نالی لە هەمووان واتا سەختتر بێت، وەك ئەم بەیتەیان:

تیژاوی سروشکم وەکو ئیکسیری سوهەیلە

روخسارەیی زەردم وەکو ئەوراقی خەزانە

لە فەرزی زانیشت، ئیکسیری سوهەیل غەیری واتا ئاشکراکەی دوو وشەی (ئیکسیر

و سوهەیل) – کە هەموو شیعر دۆست دەیزانن – واتای تریشی هەیە؛ لەوانەی مەیلە و داپۆشراو، وەك ئەوەی پایزان کاتێك ئەستێرەی سوهەیل هەڵات و شەوقی بەر پەلکە قەمیش کەوت، پەلکەکە سوور هەڵدەگەڕێ؛ وەیاخود شاعیری فارس دەڵێ، ئەم شەوقەی سوهەیل کە بە پێستی سەختیان دەکەوێ:

جای انبان می کند جای أدیم

دیارە ڕووی نالیش پێستە و ئیکسیری سوهەیلی پێ کەوتووە کە دەشێ فرمێسکی بێ وەیا شەوقی سوهەیل بێ، چاویش بۆ خۆی بە ئەستێرە تەشبیهـ دەکرێ. ئەمانە هەموو بزانیت جارێ بەیتەکەت نەزانیوە. بەیتی تریشی هەیە هەتا لە واتای وشەکانی پتر دەگەیت لە واتای بەیتەکە پتر سەرگەردان دەبیت. خولاسە ئەم حیکایەتەی عیشق و ئومێد و نەومیدی و واتای بەیتەکانی نالی، تەنکاوێك نییە نەختێك دامەنی جلەکانمانی بۆ هەڵکەین و لێی بپەڕینەوە.

ئەمە لە لایەن بوونی مەعشووقە و ناوی حەبیبەوە. لە لایەن (ماڵیاوا)شەوە وا دەزانم دەبێ هەر ئەو دێیە بچکۆڵەیە بێت لە نزیکی بەرزنجە کە ناوی (مایییاوا)یە و شاخەکەشی هەر بەناوی ئەوەوە ناوی دێت. زیوەر لە زیمنی مەدحی بەرزنجەدا کە سەرەتاکەی ئەم مصرەعەیە:

خاکی بەرزنجە چەند دلگیرە

ئەم بەیتە دەڵێ:

کورە کاژاو و شاخی مایییاوە
سەیری دەشتی هەمووی جەلای چاوە

وا بزانم دوور نییە لەو سەردەمەدا کە نالی نزیکی ئەو دەوروبەرە بووە ناوی دێیەکە (ماڵیاوا) بووبێت و بەتێپەڕینی کات گۆڕابێت؛ وە یاخود نالی وای بەڕاست زانیبێ کە ناوی دێیەکە لە بنەڕەتدا ماڵیاوا بووبێت، وەك کە بۆ خۆم لە نووسینی مەلا عەبدوڕەحمانی کاکی جەلیم دیتووە نووسیوەتی (قریە ماوراء النهر) مەبەسیشی دێی (ماوەران) بووە. دیارە وای زانیوە کە ئەسلەکەی ئەوە بووە خۆی نووسیوەتی. ئەمەش نەبێ دەشێ نالی بەنیازی واتا سازی، ناوەکەی لە (مایییاوە) کردبێتە (ماڵیاوا) بۆ دروستکردنی جیناس لە نێوان (ماڵیاوا و ماڵی ئاوا)دا.

ناوی ئەو کچەی خۆشی ویستووە هەرچی دەبێ با ببێ، دێیەکەشی هەر ناوێك بەخۆیەوە دەنێ با بنێ، ئەو پرسیارە دەمێنێتەوە ئاخۆ نالی بەو کچە شادبووە؟

من نازانم سەروکاری حەبیبە بەچی گەیشتووە، بەڵام دوو شت بەلامەوە ڕوونە:

یەکەم– باوکی حەبیبە رازی نەبووە کچەکە بدا بە نالی (وەك لەمەوپێش ڕوونمان کردەوە) ناشزانین دوای ئەو بابە خوێنەستێنی کچەکە چییان بڕیار داوە.

دووەم– نالی لە بنەڕەتدا ژنی نەهێناوە تاکو سەرەنجامی عیشقی حەبیبەمان لێ ببێتەگرفت. ئەوانەی دەڵێن نالی ژنی هێناوە و لەگەڵی بووە تا کۆتایی ژیانی قسەیێکی ڕەشۆکیی بێ بنج دەکەن کە لەگەڵ مەنتیقدا ڕێك ناکەوێت. جارێ با لەوە بگەڕێین کە لێیان بپرسین کوا ئەو ئیسپاتەی ئیقناعمان دەکا بەوەی خوێنەستێنی حەبیبە دوای مەرگی باوکی رازی بوون پێی بدەن، ئەوەشیان لێ ناکەینە زەحمەتێکی سەربار کە بڵێین نالی بەو هەموو غەزەلە صریحە و ناوهێنانی حەبیبە بەجارێ ڕێی گەییشتنی بە حەبیبەی لە ڕووی خۆی کوێر کردووەتەوە، ئەمانە واز لێ دێنین و بەرەنگاری ئەم تاکە پرسیارەیان دەکەین: ئایا ئێوە لەوە فکریون کە ئەگەر نالی حەبیبەی لەگەڵ خۆی بردبێ بۆ سەفەری حەج، دەبێ لەوێشەوە بردبێتی بۆ شام و بۆ ئەستەمبۆڵ و سەر لەنوێ هێنابێتیەوە بۆ مەکە لەو هەموو هاتوچۆیەشدا مرۆڤێکی بێ پارەی بێ حاڵ و بار و بێ یارمەتیدەر بووە، بەشێکی سەفەرە درێژەکەشی دەکەوێتە تەمەنی پیری؟ لەمەش پتر پرسیار هەڵدەستێ: نالی کە چووە بۆ حەج نەیدەزانی لەو سەفەرە ناگەڕێتەوە تاکو مەجبوور بێ ژنی لەگەڵ خۆیدا ببات، لە حاڵێکدا دەزانین لە هەزاری یەکێکی پیاوی دەوڵەمەندیش ژنیان بۆ حەج نابەن.

سەیری وەزعی نالی بکەن بەچاوێکی واقیعبین دەزانن و تێ دەگەن ئەگەر نالی قەفەسی توتێیکی لێ بووبایە بارگرانی پێی نەدەکرا ئەو هەموو هاتوچۆیە بکا، بگرە لە یەکەم جارەوە نەیدەتوانی لە سلێمانی بەدەرکەوێ. هەموو ئەو کوردانەی کە لە کوردستانی عیراقەوە بەرەو دەرەوەی وڵات ڕۆییشتوون، بێ ژن و ماڵ بوون مەگەر ئەوانەی حاڵ و وەزعی تێریان هەبووبێت. لێرەدا دەتوانین، بەتایبەتی، بەراوردی حاڵی نالی بکەین لەگەڵ هی حاجی قادر کە ئەویش بەرەبەنی بۆی دەرچوو: تایبەتییەکەش لەوەدایە هەردووکیان شیعرەکانیان بە ئەولاد داناوە. حاجی دەڵێ (لە

سایەی شیعرەکان بابی کوڕانم). نالیش لە چەند جێگەیەکدا ئەم دڵدانەوەی خۆی کردووە:

شیعرەکانم کە جگەرگۆشی منن، دەربەدەرن

دڵی نالی چ ڕەقە قەت غەمی فرزەندی نیە

لە جگەر گۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراپ...

سەرانسەری دیوانەکەی بەوردی تەماشا بکە چ هێمایەکیش نادۆزیتەوە ببێتە دەلیلی هەبوونی ماڵ و حاڵێکی نالی؛ تەنانەت حاجی مەلا عەبدوڵڵاش کە باسی نالیی کردووە، شتی وای لێ گێڕاوەتەوە کە لەگەڵ مرۆڤی بێ ژن و منداڵدا بگونجێت.

نووسینەکەی (ئا. خۆدزکو) گەلێك جار ناوی هات و سوودی لێ وەرگیرا. مایەوە سوودێکی تریشی بخەینە بەر ڕۆشناییی لێدوانەوە. لەو قسانەی کە لە ئەحمەد خانی دەگێڕێتەوە باسی ئەوەی تێدایە کە نالی کتێبی لەسەر زمانی کوردی دانابێ. ئەم خەبەرە، خۆی لە خۆیدا، جێی باوەڕ پێکردنە، ئەگەر هیچ بەڵگەش لەلاوە پەیدا نەبێت بۆ سەلماندنی. خۆشبەختانە، خەبەرێك هەیە هەم نوێ و هەم دەشێ ببێتە پاڵپشتی قسەکەی ئەحمەد خان.

خوالێخۆشبووی مەلا محەمەدی مەلا ئیبراهیم (دلاوەر) دەیگێڕایەوە کەوا لە نێوان فەقێیان سیپارەیێکی قەواعید بەهەڵبەستی کوردی لە نالییەوە نەقڵ دەکرا، هەموو مەبحەسی (حروف)ی کتێبی (شەرحە موغنی)ی تێدا بوو. دلاوەر بۆ خۆی تاکە یەك بەیتی ئەو سیپارەیەی لە بیر مابووە میسالی (البرّ الكرّ بستين درهما)ی هێناوەتە سەر هەڵبەستی کوردی، ئەمەش بەیتەکەیە:

گۆشتی قەڵەو حُقە بە چواردە پارە

وەقتێ گوتت حُقە ضەمیر دیارە

لە میسالەکەی عەرەبیدا ضەمیرێك قرتاوە کە دەبوو بگوترێ (... الكرّ **منه**) دیارە لە بەیتەکەی نالیش بەپێی ڕوونکردنەوە مصرەعی دووەم، دەبوو بگوترێ (... حقە**ی** بە چواردە پارە) کە لە وێشدا ضەمیرێك قرتاوە.

وا پێ دەچێ ئەم سیپارەیە لە ناودا نەمابێت؛ وە یاخود ئەگەر مابێت لە پەنا و

پەسێوی قوژبنە تاریکەکانی مزگەوت و مەدرەساندا لە ژێر تۆزدا خنکا بێت. بەڕاستی حەیفە ئەسەری وەها نایاب لەبەر کەمتەرخەمی وەیا بێ هەستی تێ بچێت. بەڵکو لە لایێکەوە دەنگوباسێکی وەیا شوێن و ڕێگایەکی بەسەر بکرێتەوە.

بەهەمە حاڵ، ئەم سەر گوزەشتە پەرۆشیی نالی بەزمانی کوردییەوە نیشان دەدات، وێڕای پایەی لە زمان و ئەدەبدا، تا ڕادەیەکیش وەرامی ئەو کەسانە دەداتەوە کە نالی بەکەمتەرخەم دادەنێن لە ئاست کوردایەتی؛ چونکە بەم خەبەرە دەردەکەوێت نالی یەکێك بووە لە ناو چەند کەسێك کەوا ڕەنگە بەپەنجەی یەك دەست بژمێردرێن، لەوانەی خۆیان بەزمانی کوردییەوە خەریك کردبێ لە دەرەوەی جغزی شیعری عاتیفی. بزربوونی سیپارەکە، ئەوەش لە قەناعەت نێزیکتر دەخاتەوە کە وا بەشێکی هەڵبەستەکانی عاتیفی فۆتابن. بەدووریشی نازانم نالی، زۆروکەم لەو سیپارەیەدا چاوێکی بڕیبێتە شێخ مەعرووفی نۆدەهی لەوەدا کە پێشتر فەرهەنگۆکی "ئەحمەدییە"ی بەکوردی دانا بوو.

مەرحووم (دلاوەر) ئەوەشی لە باسی نالی دەگیڕایەوە کە کاتێك هاتووەتە کۆیێ بۆ خوێندن، ویستوویەتی لە مزگەوتی (بایزاغا) دامەزرێ؛ بەڵام مەلای ئەو ساکەی مزگەوتەکە لەبەر شۆرەتی شاعیریەتیی نالی لەوە ترساوە مەلایەتییەکەشی وەها بەهێز بێت و لە کاتی دەرس گوتنەوەدا زۆری ماندوو بکات، ئێتر بە بەهانەی نەبوونی جێگا دای نەکردووە. لەوە بەولاوە نازانم ئایا چووەتە مزگەوتێکی تر وەیا هەر بەجارێ لە کۆیێ دەرچووە؟

بەرلەوە خوێنەر لە پێشەکییەکەوە بۆ ناوەڕۆکی کتێبەکە بڕوات، بە شکڵی پێشدەستی، یەك دوو تێبینی دەهێنمە پێش نیگای؛ لە بارەی خێراییکردنی نالی لە حەج ڕایەکم دەربڕیوە، ئەوەی ڕاستی بێ، لەسەر بنچینەی ساڵی ١٨٣٠ هەڵستاوە کە بەپێی قسەی نووسەری لە من بەپێشەوەتر، حەجەکە لەو ساڵەدا بووە هەرچەند لە کاتی دەربڕینی ئەو ڕایەدا باسی ساڵەکەی ١٨٣٠ نەشکراوە. لەم پێشەکییەدا بەتۆژینەوە و ساغکردنەوە، گەیشتم بەو ئەنجامە کە سەفەرەکەی حەجی پاش ساڵی ١٢٥٤ (١٨٣٨ – ١٨٣٩) ڕووی داوە، پتریش بۆ ئەوە چووم کە نابێ لە ساڵێك زیاتر پێش بەسەرچوونی حاکمایەتیی بابان لە ١٢٦١ سەفەرەکەی حەجی کردبێ. ئەم لێکدانەوەیەم بەلای کەمەوە، حەجەکە ١٢ ساڵان بەملاوەی (١٨٣٠) دێنێ. بەو پێیە

خێراییکردنی نالی لە حەج، دەبێ بدرێتە بەر دەلالەتی تەمەنی ٤٥ساڵی نەك ٣٣ ساڵی.

لە شوێنێکی تردا گوتوومە، مەشرەبی نالی لە تەسەوفدا قادری بووە نەك نەقشبەندی. لە ئاست ئەم بیروڕایەدا دەبێ فەرامۆش نەکەین نالی، لە تەکیەی مەولانا خالید خوێندوویەتی کە دەزانین مەولانا سەرۆکی تەریقەتی نەقشبەندی بووە لە سەردەمی خۆیدا. لەمەوە دەشێ بیر بۆ ئەوە بڕوا کە وا نالی نەقشبەندی بووبێ نەك قادری. بەڵام بەر لەوەی ڕایەکەی من هەڵوەشێتەوە، دەبێ ئەوە بزانین کە خوێندنی نالی لە تەکیەی مەولانا دوای دەرچوونی مەولانا بووە لە سلێمانی. کەواتە لێکدانەوەکە و بڕیاری قادریبوون و نەقشبەندیبوونی نالی، بەهۆی زانینی مەشرەبی ئەو مامۆستایانەوە ساغ دەکرێتەوە کە نالی دەرسی خوێندووە لەلایان.

خوێنەری بەڕێز دەبینێ سەرلەبەری نووسینەکە پەلەی لێ کراوە. بەعادەت تۆژینەوە لە ئەدەب و ژیانی شاعیرێکی وەك نالی کاری چەند ساڵ خەریکبوون و کەرستە کۆکردنەوە و پرسین و لێکدانەوە و بەیەکترگرتن و بەراوردکردن و ئەو تەرزە چالاکییانەیە؛ لە حاڵێکدا ئەم نووسینە لە سەرەتاوە زەنەی عەفوی (نالی دۆستی) بووە لە ویژدانی خاوەنەکەیەوە. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا زەنەی ویژدان لە پاشخانێکی[1] بەرین و قووڵەوە، تەرەشقۆی کردووە بەسەر دیوانی شیعر و مێژووی بەردەستدا خۆی بڵاو کردووەتەوە. لەم ڕووەوە عەیبی پەلەکردنەکە ئەو عەیبە ڕووتوقووتە نییە کە لە کاری سەرپێییدا بەدەردەکەوێت. پەلەکردن شتێکە و سەرپێیی "ارتجال"یش شتێکی ترە. هەموو جارانیش مرۆڤ ئەو کات و دەرفەتەی چەند ساڵە شك نابات کاری ئەمڕۆکەی بۆ بخاتە ساڵێکی تر. لەو حاڵ و بارەی منیشی تێدام، کە وا پەیتا پەیتا بەپێی بەرپرسیارێکی ڕووی تێ کردووم، بەرەنگاری واجبی یەك لەسەر یەك دەبم هەر بەجارێ ماوەم نابێ خۆ تەرخانکردووی تاکە یەك ئەرك بکەم بۆ چەند ساڵێك؛ بگرە یەك دوو مانگیش. لەگەڵ ئەم تێبینییانەشدا ئەو ڕاستییە هەر باقییە کە بەرهەم، بەری عەفویەت بێ یا کورکبوونی چەند ساڵان بێ، نرخی زاتیی خۆی دەدرێتێ نەك ئەو کاتەی خاوەنەکەی پێوەی خەریك بووە، چی هەیشە وا لە پێش چاوی خوێنەر و

---

(١) پاشخان: (خلفية)

ڕۆشنبیرانی کورددایە نەزەرەیێکی لێ شاردوونەوە و نەڕێی دەرخستنی هیچ ڕاستی و نهێنییێکی لەبەر هەنگاوی کەسدا کوێر کردووەتەوە. تەنانەت ئاشکراییەکەی لە ڕادەییێکدایە هەر دەڵێی شتێکە لەو شتانەی بەر مەفهوومی ئەم دێرە شیعرەی نالی دەکەون:

ئــەعــمــالمان لــەگــەڵ هــەمــوو ئــەوزاعــی حــاڵــمــان

مەخشووش و جەمع و حازرە گەر خێر ئەگەر شەڕە

لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا، پەیڕەویی شاکارێکی نالی دەکەم لە ئاکامی مەهارەتی بێ سنووردا سەروبنی بەیتەکە گەیشتووەتەوە یەکتر؛ بەجۆرێك ئەو کۆتاییهێنانەی کە لە ڕواڵەتدا داخوازی بەیتەکەیە، دەبێتەوە دەست پێکردنەوە و تێ هەڵچوونەوەیێکی سەرلەنوێ و بێ برانەوە؛ وەك کارەکەی من لەم نووسینەدا، کە ئەگەر غەدری لێ نەکەم، دەبێ بیکەم بەیەکەم پێپلکەی پەیژەییێکی لێکۆڵینەوە لە ئەدەب و شیعر و بەسەرهاتی نالی. ئەگەر لەویان سەرکەوتم، هەنگاوم بگاتە هی دواتر و دواتر... لەگەڵ منیشدا خۆێنەرانی ئەدەبی کوردی و نالی دۆستان:

نیشانەی پوختەگی بێ دەنگییە نالی ئەگەر پوختەی

بە [حوججەت "حجە"] طەی بکە نامە بە حیددەت پەی بکە خامە

(بە «حجە» نامە طەی کردن) هەروەك لە زاهیردا بەتوندی پێچانەوەی نامە ڕادەگەیەنێ، لە ڕاستیدا ئەوەی مەبەستە کە وا نامەکەی وەها بگەیەنە سەر کە ببێتە (حَجە) و بەڵگە بە هۆی تەواوی و بێ عەیبییەوە.

(بەحیددەت پەیکردنی خامە)، ئەویش لە زاهیردا بەهەژمەت شکاندنی قەڵەمەکەی ڕادەگەیەنێ، بەڵام واتاکەی ڕاست و دروستی هەڵبەست پێچەوانەی ئەمەیە؛ چونکە لە ڕێی تەوریەوە دەیەوێ بڵێ قەڵەمەکەی بۆ تیژکردنەوە دادە تاکو باشتر بنووسێت: (بەحیددەت پەی بکە خامە – بەتیژی ببڕە قەڵەمەکەت). نامە طەیکردنەکە و خامە پەیکردنەکەش هەردووکیان خامۆشن، دەنگیان لە بەرەوە نایێ، بەڵام بەبڕشتن کە ئەمە ئەوپەڕی پوختەبوون و پێگەیشتنە.

چ دەرسێکی بەنرخە ئەم پەندەی (بەخشینی بێ دەنگ)!

***

تێبینی:

خوێنەر بمبەخشێ لەوەدا، وابووە یەك بەیت بەدوو شکل نووسراوە کە هەریەکیان لە دەسنووسێکەوە هاتووە و هیچیشیان تا ئێستا ساغ نەکراوەتەوە. ئومێد دەکەم، ئەم پێویستەی ساغکردنەوەی شیعرەکانی نالی لە دوا ڕۆژێکی مەیلەو نێزیکدا لە لایەن کۆڕی زانیاری کوردەوە ئەنجام بدرێت.

بەشی یەکەم

ئەرکێکی پڕ تام و شامی سەر شانی لیژنەی ئەدەب لە کۆڕی زانیاری کورددا، لێکۆڵینەوە و تۆژینەوەی دیوانی (نالی)یە. پرۆگرامی لێژنە لەم مەیدانەدا – وەك لێی چاوەڕوان دەکرێت – ئەوەیە دوابەدوای بژارکردن و ساغکردنەوەی دیوانی حاجی قادر، کات و چالاکیی خۆی تەرخان بکا بۆ ڕاستکردنەوە و شیکردنەوەی شیعرەکانی (نالی) لە گوێرەی دەسەڵات و تێبڕکردنی هۆش. دیارە بەدەم ئەم کارەوە، لیژنە چیی دەستی کەوێ لە شیعری بڵاو نەکراوی (نالی)، ئەویش دەخاتەوە سەر خەرمانی دیوانەکەی.

لە نێوان ئەندامانی کارای کۆڕدا ئەم فەرمانە ڕووی لە مامۆستا هەژار و لە من کرد کە هەردوومان ئەندامیشین لە لیژنەی ئەدەب. بەم بۆنەوە هەڵکەوت و ڕێکەوت لە جاران پتر خۆ بەدەستمانەوە دەدا بۆ تەڕکردنەوەی دەماغ و زاخاودانی مێشك و ڕەواندنەوەی کەسەر لە ڕێی خەریکبوون و یەکتر خەریککردن بەدۆزینەوە و هەڵهێنانی گەوهەرە شراوەکان و مەتەڵاوییەکان و ئەفسووناوییەکانی تاك تاکە بەیت و دووبەیتی ئەم غەزەلە و ئەو قەسیدەیەی کەوا دەماودەم لەنێوان شیعر دۆستاندا ناوبانگی شراوەیی و نەزانراوییان گەیشتووەتە ڕادەی (یقین) و سەلماندن. وا دەبێ کە بەختی لەبار یارمەتیمان دەدا و بەسەر یەکێك لەو گەوهەرانەدا دەکەوین و ڕواڵەتێکی واتا نهێنییەکەی لە زیهنماندا دەتریسکێتەوە؛ سمێڵە خنکەی شادمانی دەمانگەشێنێتەوە، هەر دەڵێی شیری مووسامان دۆزیوەتەوە. خۆشمان لەوەدا لەسەر هەق دەزانین؛ چونکە باوەڕمان هەیە بەوە کە (نالی) شاهکاری ئەوتۆی بە میرات بۆ گەنجینەی ئەدەبی کوردی بەجێ هێشتوە، هاوتای نرخدارترین گەهەری ئەدەبی ڕۆژهەڵاتە کە پسپۆڕ و دورناسان بژاردەی بکەن، ئەگەر نەڵێم ژووررووی هەمووانە.

بەم جۆرە، پێشدەستی دەکەین لەو کاتە چاوەڕوانکراوەی خەریکبوونی (ڕسمی)مان بەدیوانی نالییەوە و هەر لە ئێستاوە گەڵاڵەی کەشکۆڵێکی دەرویشانە دەست تێوەر دەدەین، بەڵکوو ناوناوە، ئازووقە و تووشەیێکی دواڕۆژی تێ بکەوێت.

لێرەدا نموونەیێکی بەرهەمی پێشدەستیکردن دەخەمە ڕوو.

لەم چەند ڕۆژانەی پێش دەست پێکردنم بەم نووسینە، لەدوای ساڵەهای حیرەتەوە، بۆرە مانایێکم بۆ لێك درایەوە، لەم بەیتەی سەرەتای قەسیدەیێکی:

دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە جەوابی نادەم

مـودەتـێکـە لـە قـەفـەسدایـە عـەزابـی نـادەم

بەیتەکە لە خۆوە هاوار دەکا تەڵەی ناوەتەوە بۆ تێکڕای ئەدیب و شیعر دۆستان. بەڕاستی ئەم بەیتە یەکێکە لەوانەی نالی، خۆی، لە چەند جێگایەکدا سرنجی خەلقی ڕاکێشاوە بۆ وردی و قووڵییان تاکو جارێکیان پاتەوپات پێمان دەڵێ:

نالی بە داوە شەعری دەقیقی خەیاڵی شیعر

بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد داوی نایەوە

هەتا بشڵێی ڕاستی فەرمووە، دڵ کە بەینێك بێ لە قەفەسدا بێ و ئارەزووی سەیری چەمەن بکا، چۆن دێتە باوەڕەوە کە عەزاب نەدانی بەجەواب نەدانەوەی دەبێ؟ وا چاوەنۆڕ دەکرێ بیگوتبا، چیتر درێژە بەعەزابی نادەم و بەقسەی دەکەم و لە قەفەس دەری دێنم بۆ سەیری چەمەن.

ڕواڵەتی شیعرەکە یەکجار (صریح)ە، لەوەدا کە (تناقض)ێکی بێ فێڵی تێدایە. نیوەی یەکەمی بە زاهیر چ خزمایەتییێکی نییە لەگەڵ هی دووەمیدا، مەگەر دژایەتی و نەگونجان و لەیەکتر تۆران بێ. ناڕاحەتیی مرۆڤ بەدەست ئەم هەموو ڕێك نەکەوتنەی (صدر و عجز)ی بەیتەکە، وای لێ دەکا لە لاوە واتای بۆ بخوازێتەوە و خۆی نەختێك پێ دابین کا. لەم ڕووەوە بەدڵی خۆمدا هاتووە و لە خەڵکی تریشم بیستووە ئاخۆ دەبێ مەبەستی نالی ئەوە نەبێ کەوا دڵەکەی بەژیانی ناو قەفەس ڕاهاتووە و فێری وەزعی بەندیخانە بووە، ئیتر بردنی بۆ سەیری چەمەن دەبێتە هۆی عەزاب بۆی؛ چونکی هەر دەبێ لە چەمەنەوە بگەڕێتەوە بۆ ناو قەفەسەکە، ئەوساش هەستی بە عەزاب پتر دەبێ. ئەمەم بەدڵدا دەهات؛ بەڵام خۆم بەخۆمم دەگوت، نالی ئەو شاعیرە نییە سواڵ و سەدەقەی واتا بکا لەمن و غەیری من، لەلاوە بۆی بخوازینەوە: ئەو لەو پەڕی بەخۆ نازین و دەسەڵاتی شاعیرییەوە، (تناقض)ێکی وای داناوە لەناو بەیتەکەدا کە لەچاوی نووستووش بچەقێ، دەبێ لەناو وشە و تیك هەڵکێشانی بەیتەکە خۆیدا، هۆی ڕەواندنەوەی هەبێ. هەر لەمەشدا زێدە دەسەڵات پەیدا دەبێ، ئەو دەسەڵاتە کە ماڵی

حەلاڵی بێ دەمەتەقەی (نالی)یە.

لەنکاو تارماییی واتایێکم بۆ کەوتە ناو لێڵاییی پشت پەردەیێکی تەنکەوە، لە کوردیدا ڕستەی (جەوابی نادەم) دوو مەبەست ڕادەگەیەنێ، یەکەمیان وەرام نەدانەوەیە، دووەمیان لەوەوە دێت کە (جەوابی دا) بە واتای (قسەی ڕەت کردەوە، لێی نەسەلماند) دەگوترێت، لەم بەیتەشدا (جەوابی نادەم)، زیاتر بۆ واتای دووەم، (قسەی ڕەت ناکەمەوە)، دەڕوات؛ چونکە کە مەبەستی (صریح) وەرام نەدانەوە بێ، دەگوترێ (جەوابی نادەمەوە – نەك نادەم). کەواتە ڕستەی (جەوابی نادەم) لێرەدا دەبێتە (ڕەتی ناکەمەوە). بەم جۆرە نیوە بەیتەکەی یەکەم لەڕووی واتاوە وای لێ بەسەر دێت: دڵ دەڵێ سەیری چەمەن خۆشە، ڕەتی ناکەمەوە و لێی دەسەلمێنم.

بەمەدا، هەندێك ڕێگەی سەخت دەبڕین لەو هەڵدێر و بەردەلانە زیهنییە کە وا نالی لە خەیالاتی شیعرناسیماندا هەڵی ناوە.

واتای نیوە دێری دووەمی بەیتەکە، ئەگەر وەك ڕواڵەتی خۆیشی بمێنێتەوە و هیچ شێوەی ونی لێ بەدیار نەخەین و چ سەرپۆشی تازەی لەسەر هەڵنەدەینەوە، دەشێ ببێتە تەواوکەری نیوەی یەکەم: مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم بەرەتکردنەوەی داخوازییەکەی و نەبردنی بۆ سەیری چەمەن.

بەلام نیوە بەیتەکە لەو جغزە تەسکەدا ناوەستێ، واتای نهێنیی ئەوتۆی تێدایە، مەودای بەرفرەوانتری پێ بوێ. نالی خۆی بەوەندە ڕێککەوتنە سادەیە لە میانی نیوەی یەکەم و دووەمی بەیتەکە ڕازی نابێ. نالی کە هات و ئەم (تناقض)ە زلەی خستە ڕواڵەتی واتای نیوەی یەکەمی بەیتەکەوە، هەر نەبێ بۆ خاتری پێکهێنانی (توازن) و ڕاگرتنی لەنگەر، دەبێ تەڵەیێکی زلیشی لە نیوەی دووەمی بەیتەکە نابێتەوە.

من تەڵەیێکم دۆزییەوە، ئەگەر دوو سێ تەڵەی تێدا نەبێ. کە دەشڵێم (تەڵە) ئەوەی ڕاستی بێ، بەدۆزینەوەی تەڵەکە بەرەو ڕەهایی دەڕۆین لە سەرسوڕمان، بەرامبەر وردەکاری و سیحر و دارشتنی بەیتەکە.

بابزانین چۆن؟

نیوە بەیتی دووەم لەوانەیە بەم جۆرە بنووسرێت وەك لێرە بەپێشەوە نووسیم:

مودەتێکە لە قەفەسدایە عەزابی نادەم

لەوانەیشە بەم جۆرە بنووسرێت و بخوێنرێتەوە:

مودەتێکە لە قەفەس دایە عەزابی نادەم

وشەی (دایە)، لێرەدا بەواتای (ملی نایە...) وەك ئەوەی کە بڵێی (دایە بیٚ عاری – ملی نایە بیٚ عاری). کە ئەمە وای لیٚ بەسەر هات، ڕستەی (عەزابی نادەم)، ئەویش خوێندنەوە و واتاییٚکی تازە پەیدا دەکات و دەبێتە (عەزابی ناکات...) عەزابی بیٚ کات و سەعات– واتە عەزابی هەمیشەیی. بەم جۆرە واتای نیوە بەیتەکە بەتەواوی دەگۆڕێت: دڵەکەم مودەتێکە لە قەفەس داویەتە عەزابێکی نادەم – بیٚ کات و سەعات و دائیمی. کەواتە جێی خۆیەتی لە نیوە بەیتی یەکەمدا، نالی گوتبێتی، (دڵ دەڵیٚ سەیری چەمەن خۆشە، ڕەتی ناکەمەوە و قسەی ناشکێنم)

ئەم واتایە هەر خۆی دەبێتە پێشەکی، بۆ بەیتی دووەمی قەسیدەکە:

مەجلیسێکی چەمەن و بولبول و بەزمی گول و مول

بە دوو صەد مەدرەسە وو دەرسی کیتابی نادەم

باوەڕم هەیە بەم واتا لێدانەوە و دەرخستنی شێوەیێکی نهێنی مەبەستی نالی لە بەیتەکەدا چ سامانێکم بۆ دەسەڵاتی نالی پێك نەهێناوە و لەوانەیە نەختێکم لە سامانی حەقیقی نالی کەم کردبێتەوە، چونکە دەشیٚ ئەم واتا لێکدانەوەیەی من پەردەی خستبێتە سەر واتای تری لە خۆی جوانتر و لەبارتر و لە چاوی سرنجدەری شاردبێتەوە، لەو ڕووەوە کەوا زۆر جاران وا دەبیٚ، خەریککردنی زیهن بە شتێکەوە ڕێی شتی تری لیٚ دادەخات.

بە خەیاڵ گوێم لێیە، هەندیٚ خوێنەرانی ئەم نووسینە، دەڵێن: ئایا واتای وەك ئەمەی تازە لە خوێندنەوەی بووینەوە هێندە پێدا هەڵگوتنە دێنیٚ؟ چ فەرقێکی دەکرد، ئەگەر نالی (تناقض)ەکەی نەخستبا ناو شیعرەکەوە و پێویستیش نەبا بەهۆی وشەسازییەوە بیرەوێنێتەوە؟ گۆیا زیهن خافڵاندن بەواتای وەها سەرپۆشکراو چ سوودێکی مادی و نامادیمان پیٚ دەگەیەنیٚ، چ مایەیێك لە سامانی ڕۆشنبیریمان زیاد دەکا؟ ئەم واتای وا تەجریدی چ دادێکی گەلەکەمان دەدا؟ چ دەردێکمان بەشیعری وەها تیمار دەکریٚ؟ چی؟ کوا؟ کام؟ کەی؟ بۆ؟ و هەرچی پرسەك (علامە الاستفهام) هەیە خۆ

دەخەنە بیری خوێنەرانەوە و بەدوا واتای ئەم بەیتەدا دێن و دەبنە نارەزامەندی لەو و لە منیش.

من بۆ ڕەتکردنەوەی ئەم ئیعترازانە، هانا نابەمە بەر شیعری شاعیرە تازەکانمان تا نموونەی نامەفهووم لەوان بێنمەوە و بیکەم بەعەیبپۆشی وردەکاری و (تجرید) لە شیعری نالیدا؛ چونکە بۆ خۆم چ ئیعتیرازم نییە دژی ئەو شیعرە نەوباوانە، هەرچەند گەلێك لە شیعری نالی نامەفهوومترن و هی وایان تێدایە، بێ موبالەغە، کەس تێیان ناگا. تاك تاکەیان تێدایە، هێندە هێمایی و دەروونی و (تجرید) بن لەوانەن بەلای خاوەنەکانیشیانەوە واتایێکی یەکجارەکی "نهائی"یان نەبێ و بەپێی گۆڕانی باری نەفسی و زیهنی و دەوروبەری خۆیانەوە (تصور)یان بۆ واتای ئەو تاك تاکانە بگۆڕێت. من کە ئەم نموونە نامەفهوومانە ناکەم بەرەتکەرەوەی ئیعتیرازان، لەوەدا ڕووم هەر لە تێکڕاییێکی ئەو نارازییانە نییە؛ بەڵکو گەردەنی خاوەن نموونەکانیش ئازاد دەکەم و پێیان ناڵێم ئێوە کە شیعری توێکڵاویی کەس تێ نەگەیشتوو بڵێن، هەقی ڕەخنەتان نامێنێ لە شیعری خەلقی تر. من لە بارێکدا نیم، باوەڕی خۆم وەیا شیعری نالی، بەزەعیف بزانم، تاکو بەسەر بەڵگە و پردی زەعیفدا لە ڕووباری ڕەخنان بپەڕمەوە. نەشیعری نالی و نە فکرەکەی خۆم، ئەوە نین داروەکازی خۆ پێ دەربازکردن لە نموونەی شیعری تازە داهاتووی کورد و غەیری کورد، بخوازمەوە بە شەفاعەتکاریان.

هەرچی شاعیری ڕەمزی توێکڵاویی کورد و غەیری کورد هەیە لێم بەدەنگ بێن و بڵێن:

ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن هەر نیزاعە و گیر و دار
جەمعی (ماء و نار) و مردە و زیندە و (مرخ و عفار)

تەقە لە سەرمانەوە دێنێ و بەزیادەوە ماندوومان دەکا. من نایەم بابەتی ئەوتۆ لە شیعری ئەو شاعیرانە خۆیان بێنمەوە کەوا تەقە لە سەری هەموو دنیا بێنێ و لەوانە بێت چەند جاران چاوی تێ نەگەیشتن بەخۆشیان بترووکێنێ، بەر لەوە بۆ ڕووناکاییی واتای بچن؛ ڕەنگ بێ هەر بۆشی نەچن. من ئەو نموونانە بەعەیبدار نازانم تاکو عەیبێکی ڕواڵەتی شیعری نالی وەیا کەلەبەرێکی باوەڕی خۆمیان پێ داپۆشم. سەختیی واتا و ناوەڕۆك لە هەرچی بەرهەمی ئادەمزاددا هەیە بەدی دەکرێ،

بەمەرجێك لەو بەرهەمانە بێ، خۆ پێوە خەریككردن و تێوەڕامان و لێكۆڵینەوە بێنێ. هەرچەند مەیلی خۆم لە شیعردا پتر بۆ (سهل ممتنع – ئاسانی سەركەش)، دەچێ تا جۆرێكی تر، لەگەڵ ئەمەشدا شیعری سەركەش و سەخت كە لە قووڵاییی دەروون و ناخی هونەر و نازكیی هەست و تۆفانی دەسەڵاتەوە هاتبێ بەقەدەر (ئاسانی سەركەش) و لەویش پتر دەمهەژێنێ و دڵم دەكوڵێنێ. گەلێك جاران وا دەبێ بەرامبەر پارچەیێك هەڵبەست وەیا پەیكەرێك تەزوو و كەفوكوڵی توانەوە لە ناو (گەورەیی غەیب، نەزانراو، مطلق، جوانیی بێ سنوور، تاریكستانی نەست و فرەوانی سروشت) لە سەرچاوە نهێنییەكانی دەروونمەوە هەڵدەچێ، بێ ئەوە لە گفتو گۆی پارچەكان بگەم وە یا بتوانم پەنجە بۆ مەبەستیان درێژ كەم، ئەو تێگەیشتنە كەڕ و لاڵە نەبێ كەوا زۆر بە لێڵی و تەماوی لە بریقەی (عبقریە)تی پارچەكانەوە پڕاوپڕ دەڕژێتە شكەفتی مەوهوومی متمانی و قەناعەت لە نەفسمدا. بەدەست من نییە و خەتای تۆش نییە؛ ئارەزووی شتی ئاسان و حەزكردن لە ساكاری و سادەیی، خووی منداڵە، پیشەی هەرزەكارە. تەنانەت لە جیهانی منداڵانیشدا، گەپی تەمەنی ٥ساڵی بەلای تەمەنی ١٥ ساڵییەوە پڕوپووچ دەردەچێ؛ تازە ئاشنای دامە، هەر ئۆینی (یەك بەدوو) دەزانێ. گەنجی تازە خوێندەوار؛ چیرۆكی چەتە و بۆكس وەشاندن و جینس دەپەرستێ؛ سواری نابەڵەد، هەر لە سەرەو هەورازان ولاغەكەی تاو دەدات، لە نشێوانیش لێی دادەبەزێ؛ ئەم كارانە، هەموویان پلەی هەڵكشاوتر و سەختتریان هەیە. سووچی ئەوان نییە ناشارەزا تێیان ناگا و كەم دەسەڵات پێیان ناوێرێ. شیعریش وەك ئەوانە و لەوانیش زیاتر ئەم پەڕ و ئەو پەڕی ئاسان و سەختی لە یەكتر دووری هەن.

شاعیر لە دوو ڕووی گرنگەوە دەرفەتی خۆ ڕوونكردنەوەی لە نووسەری پەخشان كەمترە:

یەكەمیان: لەوەدا كە شاعیر تەرجومانی جۆشی عاتیفەیە، نەك لێكدانەوەی هۆش. دەروون كە كوڵا، بڵق و قوڵپی بوركانی هێندە وەحشی دەردەپەڕێنێ و تیشكی هێندە خێرا بەئاسۆیدا تێ دەپەڕێ. ئەگەر خاوەنەكەی زیهنێكی وەك جادووی نەبێ و دەسەڵاتێكی ئەفسووناوی لە خۆیدا شك نەبا، ناتوانێ وێنەی كرۆكیشیان بكێشێ، چ جایی بیانكا بە تابلۆی پڕ لە هونەر.

دووەمیان: لەوەڕا كە شاعیر ئەو مەودایەی درێژە پێدانی گوتەی لەپێشدا نییە كە

نووسەری پەخشان هەیەتی. شێوازی عەرووزی بێ یا هی ڕەها (مرسل)ی تازە داهاتوو بێ. ڕستەی شاعیر نابێ ئەوەندە درێژ بێتەوە پەراوێزی (تفعیل)ەکانی ببەزێنێ.

لەم دوو تایبەتییە (بنجی)یەدا کە خیتی جوداوازی دەکێشن لە میانی شیعر و پەخشاندا، شیعر جۆرێك بەندیخانە هەڵدەنێ، بەدەوری خامەی شاعیردا، کەوا بەزەحمەت جێی خۆی و خەیالات و تەقینەوە و وتووێژەکانی تێیدا دەبێتەوە. هەرچەند بتوانێ ئەندازە بەکار بێنێ لە ڕیزکردن و ڕێکخستنی هەست و بیری خۆی لەم بەندیخانەیەدا، دیسانەوە تەنگ بەخامەی هەڵچنراوە و تەنگەتاو کراوە. دەبێ لەم سەغڵەتییەیدا لێی بسەلمێنین، وشەیێکی ئەو بە هەموو واتای (صریح و حقیقی و مجازی و تضمنی)یەوە لە ناو شیعردا پەیامبەخش بێ، ئیشارەیێکی ئەو بایی گوتەی پاتەوپاتی من و تۆ لە ناو دڵ و دەروونی گوێگردا دەنگ بداتەوە. کە حاڵ وابێ دیارە لێحاڵیبوونی شیعر زەحمەتترە لە پەخشان، با جارێ شاعیر هیچ خۆ نیشاندانیشی نەکردبێ کە خۆ نیشاندانەکەی بەزیادەوە واتای هەڵبەستەکەی زەحمەت کردبێ.

سەرەڕای مەودا کورتی کە کاری شیعر وە زەحمەت دەیەخێ، پێویستی بوونی مۆسیقا و تاو و تەئسیری وشە و شێوازی هۆندنەوە لە شیعردا، ئەویش سەرلەنوێ فەرمانی شاعیر سەختتر و ئەرکی گرانتر دەکەن. شیعری بێ مۆسیقا و کەم تەئسیر نرخی هونەری نابێ، ئەگەر لە ڕووی خەیاڵەوە پەروازی بۆ ئاسمانیش بچێ. بۆ ئەم مەبەستە شاعیر دەبێ وشەی مناسبی جێگە و هاوئاهەنگ لەگەڵ وشە دراوسێکانی دەستبژێر بکا لە فەرهەنگی زماندا. وا هەیە وشەی مۆسیقایی دەدۆزێتەوە، بەڵام بۆ (تفعیل)ەکانی دەست نادا.

لە نموونەی چاوەدێریکردنی مۆسیقای وشە؛ بەیتێکی نالی دێنمەوە مەبەستمان بۆ ڕوون بکاتەوە:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی (قندیل)ی دڵە
شیشە پڕ قەرقەف لە ڕەفرەف شاهی عالی ڕەفرەفە

لەم بەیتەدا کارمان بە وشەی (قندیل)ەوە هەیە. بەیتەکە ئیشارەی تێدایە بۆ ئایەتێکی قورئان: (مثل نوره کمشکاة فیها مصباح). دەبینی لە ئایەتەکەدا قورئان

وشەی (مصباح)ی بەکار هێناوە، کەچی نالی وشەی (قندیل)ی لە جێ داناوە. بۆ دۆزینەوەی مۆسیقا دۆستیی نالی، لە هەڵبژاردنی وشەدا بێنە وشەی (قندیل) لە بەیتەکەدا بگۆڕە بە (مصباح) و بیکە:

جامی تاقی مەیکەدە میشکاتی (مصباح)ی دڵە

تەماشای بەدوا یەکدیدا هاتنی دوو وشەی درێژی یەك کێشی وەك دوو وشەی (مشکاة و مصباح)، چەند ناقۆڵا دەردەچێ و مۆسیقای بەیتەکە دەمرێنێ. وشەی (قندیل) کە هاتە جێگەی (مصباح) سەرەوژوور چوونەوەی (مشکاة)ی شکاندەوە بۆ خوارەوە و نەفەسسواریی خوێنەری کردە پشووی حەسانەوە؛ بەوەدا بزوێنی (ا)ی وشەی (مصباح) کە بزوێنێکی سەرەو ژووری ستوونییە – کردی بەبزوێنی (ی)ی وشەی (قندیل) کە سەرەوژێرێکی ستوونییە. وشەی (قندیل)، جگە لەوە (ا)ی وشەی (مصباح)ی گۆڕی بە (ی)، سەرەتاکەشی لە سەرەتای (مشکاة) دوور کەوتووەتەوە؛ لەوەدا جارێکی تریش لە عەبدایەتی (مشکاە) ڕزگار بوو:

مشکاتی مصباحی دڵە

مشکاتی قندیـلی دڵـــە

لەم تێبینییانەوە بۆ هێندێ دەچم، کەوا مەودای تەعبیر و دەرفەتی خۆئاشکراکردن بۆ شاعیر گەلێك تەسکتر و تەنگترە تا نووسەری پەخشان.

هەموو ئەو تێبینییانە بەلاوە بنێ؛ شاعیر نابێ قسەی عادەتی بکا و خواردەمەنیی بازاڕ و لۆقنتەی گوفتار کاوێژ بکاتەوە. لە شاعیر چاوەڕوان دەکرێ، تەجروبەیێکی خۆی بخاتە ناو چارچێوەی هەڵبەستییەوە. مەرج نییە تەجروبەکە ڕووی دابێ، با زادەی (تجرید)ی تەجروبە کۆنەکانی بێ کە ئەوسا بەوەلەدهێنانی سەختتریش دەبێ. لە هەموو حالاندا، فکری ڕەسەنی بێ پێشینە (سابقە) کە لە قووڵاییی دەروونی هەستیارەوە هەڵقوڵێ و بەسەر زمان و خامەی هونەرکاردا هەڵڕژێ؛ هێندە کێوی و بێگانە دێتە بەر گوێی گوێگرەوە، لەوانەیە وەك گوتەی زمانێکی غەریب خۆ بنوێنێ و لێ تێگەیشتنی گەلێك بەولای زەحمەتەوە بێ.

ئەم قسەیە دەمانگەیەنێ بە(ناوەڕۆك) و حیکایەتە پڕ تەقە و ڕەقەکەی.

نەختێك بە درێژی لەم مەوزووعەوە دوام و لەسەریم نووسیوە؛ زەروورەت وای کرد جارێ بڵاوکردنەوەی بوەخرێ؛ چونکە بەر بەشی دووەمی باسە درێژەکەی (حاجی قادری کۆیی) کەوت. لێرەدا یەکجار بەکورتی لێی بەکۆتایی دەگەم.

سنوورکێشان بەدەوری ناوەڕۆکی قەراردادەکراو و سەپاندنی بەسەر نووسەر و شاعیر و هونەرمەندا وشکایی بەبەرهەمی بایەخدار دێنێ لە سەرانسەری مەیدانەکانی شیعر و نووسین و هونەر. کە ڕەوا بێ ناوەڕۆك بسەپێ بەسەر خەڵقدا، دیارە بیروباوەڕی دەستەی دەسەڵاتداری کۆمەڵ دەبێتە ناوەرۆك؛ حکوومەتی هەر شوێنێك خۆی دەکاتە سەرچاوەی فەلسەفە و بیروباوەڕ. بۆ خۆت بەراوردێك بکە لە میانەی وەزعی شیعر و نووسین و هونەر لە دوو جێگەی بە یەکتر نەچووی وەك (ڤاتیکان و چینی میللی). بێگومان لەم گوتەیەمدا پەیڕەویکەرانی هەر دوو شوێنەکانم لە خۆم تۆراندووە؛ چونکە هیچ لایان بەوە ڕازی نین ناوی لە تەك ناوی لایەکەی تردا بێت. کە ڕازی نەبن بە دراوسێیەتی لە میانی ناویان، دیارە هیچ لایێکیشیان ڕێگە نادا بیروباوەڕ و فەلسەفەی لایەکەی تر هەناسە هەڵبێنێ.

من هەقم نییە بەسەر ئەوەوە ئاخۆ تۆ حەز بەکام لایان دەکەی، وەیا لە کامیانەوە نێزیکتری. لەمەدا هەرئەوەندەم مەبەستە بەمیسالێکی زۆر ئاشکرا کە وا پەکی لەسەر ڕوونکردنەوە نەکەوتبێ، بیخەمە بەر چاوت. سەپاندنی بیروباوەڕ چ ئەنجامێك دەبەخشێ لە ڕووی وشکبوونی سەرچاوە جۆرجۆرەکانی بەرهەمی فەلسەفی و فکری و هونەرییەوە. لە تەجروبەدا دەشبینین، ئەو ناوەڕۆکانەی لە نێوان یەك کۆمەڵدا دۆستی بەهێزیان هەیە و هیچیان ناتوانن ئەوانی تر نابوود و قومارباز بکەن، چالاکانە دەستە و یەخەی یەکتر دەبن و بینەقاقەی یەکتر دەگرن بە نیازی پەکخستن و لەناوبردن، هەر کامێکی لێشیان بگریت، دەڵێ خۆم ڕاست دەکەم و پاسەوانی میللەت.

خوێنەر لە عاست ئەم گوتەیەمدا هەر هەڵوەستێك دەوەستێ، با بوەستێ، لەسەر هێندێ پێ دادەگرم کە وا دەبێ نووسەر و شاعیر و هونەرمەند ئازاد بن لەوەی دەیکەن و دەیڵێن. چ مەترسیش لەوەدا نییە ئەم ئازادییە ببێتە هۆی لادان و دوور کەوتنەوەیان لە شەقامەڕێی بەرژەوەندی گشتی. سەیرە! لە هونەرمەند و نووسەر بترسێین کە هیچ چەکی ترسێنەر و کوشندەی بەدەستەوە نییە؛ بەڵام ترسمان نەبێ لەو کەسە کە

دەسەڵاتی سەپاندن و یاساغکردن و تۆقاندنی بەدەستەوەیە. شاعیر و هونەرمەند چ تیر و شیریان هەڵنەکێشاوە، میللەتی پێ بترسێنن. کوتاڵ و مایەی نووسەر و هونەرمەند و شاعیر – کە شیعر و نووسین و پەیکەر و گۆرانی و ڕەسم و مۆسیقایە – لەخۆوە ناتوانن هەنگاوی منداڵێك خوار کەنەوە مەگەر دەسەڵاتدارێك بێ و بیانکا بە کوتەکی خەڵق تۆقاندن. نووسەر و شاعیر و هونەرمەندیش ئیفلاس بەخۆی دەکا و باوەڕەکەی دەپلیشێنێتەوە کە بێ و داوای دەمکوتکردنی فلانە جۆر و فیسارە ناوەڕۆك بکا بەتوهمە تێگرتنی دژایەتیی گەل و نازانم چی؛ چونکی ڕۆژێك دێ هەمان نووسەر و شاعیر و هونەرمەند دەمکوت بکرێن لە لایەن دەسەڵاتێکی ترەوە کە باوەڕی لە هی ئەوان جودایە؛ هەر بە توهمەی دژایەتی گەلیش نەك تاوانێکی تر.

ناوەڕۆك زادەی هەناوی بەرهەمهێنیەتی، کە ترسی توهمە و تاوانبارکردن ئەو ناوەڕۆکەی گووراند لە دەروونی خاوەنەکەیدا ئەوا بێگومان بەرهەمێکی بیژوو لەو هەناوەدا دەڕسکێ. نووسەر و شاعیر و هونەرمەند، قەرزاری ئازادیی گوتەی زمان و کردەوەی دەست و خامەیانن؛ چ سەرمایەیێکی تریان نییە لە کۆمەڵدا دەوڵەمەندیان بکا و حورمەتیان بۆ پێکەوە بنێ؛ چ ڕێگەیێکی تریشیان لە بەردا نییە تێیرا بڕۆن بۆ خزمەتی گەل و بیروباوەڕی خۆشیان، جگە لەو تاکە ڕێبازەی نووسین و هونەر، کە بێن و ئەوەش لە خۆیان یاساغ کەن، دێنە سەر ساجی عەلی و لە ڕووێکەوە هەموو نابوود دەبن. تێ دەگەم و دێتە قەناعەتمەوە شاعیر و نووسەر و هونەرمەند(١) چاو لە هەندێ ڕاستی بپۆشن و بەزاهیر لە ڕێگەی پشتگیریکردن لە سوودی گەلەوە داوا بکەن دەستی بازرگان و بەقاڵ و عەتار و خوردەمالیك ببەسترێ؛ چونکە هەر نەبێ ئەم کارەیان ڕاستەوخۆ زەرەر لە خودی خۆیان نادا، بەڵام خۆش ئامەدیکردنیان لە یاساغکردنی بیروباوەڕ، ماڵکاولیی بێ دەمەتەقەی خۆیانە؛ چ دوکانی عەتار بپێچییەوە و چ ئازادیی تەعبیر لە شاعیر و هونەرمەند بسێنیەوە هەمان کاری ئیفلاسهێنت بە هەردوویان کردووە. ئەگەر شاعیر و هونەرمەندێك بە هۆی خۆدانەپاڵ دەسەڵاتدارەوە، توانیشیان دووکان بکەنەوە و بەرهەمی بیژوو باوێنە کۆشی میللەتەوە، هەزاران شاعیر و هونەرمەندی تر کە توانای خۆ لە قاڵبدانیان نییە دەبنە هەریسەی قوڵپ و جۆشی مەنجەڵی (یاساغ

---

(١) وشەی (هونەرکار) لەبارترە بە واتای (فنان)، من لێرەدا پەیڕەوی غەڵەتێکی مەشهوور دەکەم.

کردن و تەنگ پێ هەڵچنین).

لەم ڕێگە دانە بەسەرپاکی نووسەر و شاعیر و هونەرمەندان بۆ ئازادیی بیروباوەڕ و کردەوە، تاکە یەك مەترسی لەوەدا دەکرێ کەوا ئەو کەسەی بە تەمایە خەڵق دەمکوت کا، ڕێگەی ئازادیی تەعبیریان لێ ببەستێ، ئەویش وەك ئازادیخوازەکان سوود وەردەگرێ لەم ڕێگە بەرەڵلاکردنەدا. سوودەکەش هەر بەنیازی گەیشتنە دەسەڵات و خەڵق تۆقاندن لە کار دێنێ؛ واتە بەنیسبەت هەندێ دڵکرمی و ناحەزی ئازادییەوە، ڕێگەدان و ئازادیی تەعبیر هەر ئەوەندە چاکەی تێدایە کە مەودای پێ دەدا بۆ ئەوە ڕۆژەك لە ڕۆژان هەموو ڕێگایان ببەستێ و هەموو دەرگایان داخا؛ قەفەس دروست کا بەدەوری غەیری خۆیەوە. لەگەڵ ئەم مەترسییەش دیسانەوە ڕێگەدان و دەرگەکردنەوە تاکە ڕەفتارێکە لە ئازادیخواز بوەشێتەوە؛ یاخود با بڵێم سروشتی ئازادی، ئەمەی بەبەرەوەیە و خۆ لێقوتارکردنی ئاسان نییە. ئەوەندە هەیە دەتوانم بڵێم تێکڕای میللەت و نووسەران و شاعیران و هونەرمەندان و ئازادیخوازان کە نەیانتوانی کەمایەتیی ئەوان دڵکرمێیانە پەك بخەن و بەوەدا ئازادیی خۆیان دۆڕاند و ئەوانی لێ بوونە جەللاد، چ لزووم نامێنێ بۆیان بگریەین و خەفەتیان بۆ بخۆین؛ دیارە بەلایانەوە ئازادی ئەوە ناهێنێ بپارێزرێت. خۆ پێی ناوێ من بڵێم کە حاڵی ئازادیخوازەکان ئەوە بێ، ئەوسا لە هەموو حاڵاندا ناتوانن ئازادییان بپارێزن.

بە هەمە حاڵ، ئیمکان نییە یەك جۆر ناوەڕۆك لە شیعر و هونەر و ئەدەبدا بسەپێندرێ، بێ ئەوە، یەك ئاهەنگیکی ئێسك قورسی ناقۆڵای بێ زەوق لەو بەرهەمانەدا ببێتە ئەو زرە ڕەنگە کە ڕەنگکراوەکە عەیبدار دەکا و چاو لێی هەڵدەبەزێتەوە. بۆ خۆت ئەو وەزعە بێنە بەر چاوت کە لە تاکە یەك کولانەوە سەیری جیهان بکەیت و پێت نەکرێ جیهانەکە بەبەر کولانەکەدا بخولێنیتەوە تاکو هەر نەبێ لەو تەنگژەیەدا دیمەنگۆڕی بکەیت.

لە گۆشەی نیگای نرخاندن و سەنگاندنی ناوەڕۆکەوە، ڕاستییێکی تر هەیە، خۆ لێ بە سەهووبردنی دەبێتە شەڕی ڕووبەروو "جبهوی". لەگەڵ ئادەمیزاددا؛ هەرچەند ئەو شەڕە بەرگی مرۆڤدۆستی و چاکەخوازیش لە خۆی بئاڵێنێ تا بەقەدەر گۆڕی چاك و پیران پەڕۆیان لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە. ڕاستییەکە ئەمەیە هەر ناوەڕۆکێك پەسند بکەیت، مافی ئەوەت نییە بەرهەمی ڕۆژگارێکی ڕابردوو بخەیتە بەر تیشکی ئەو و بەو

پێیە نرخی بدەیتێ؛ نابێ ڕابردوو بەگەز و گرێی سەردەمی خۆت بپێوی. تۆ جارێکیان خۆت کردە سەرپشك لە بەرهەمی هاوچەرخەکانت، بە تەمای لە مردووانیش ببیتە سەر پشك. ئەم کارەت سەرەڕای ناڕەوایی، زەرەر لە خۆشت دەدا؛ چونکە لە دوا ڕۆژدا دێن و بەرهەمەکەی تۆ بەگەز و گرێی خۆیان دەپێون و ئیفلاست پێ دەکەن.

ئەم وتووێژە پتر ڕوو لە مرۆڤی سیاسی و (ملتزم) بە باوەڕێکی ڕەسمی دەکات؛ چونکە ئەوان بۆ مەبەستی خزمەتی ئامانجە ڕامیارییەکانیان، دەیانەوێ ناوەڕۆکی هەموو جیهان ڕام بکەن و بیکەنە نۆکەری ئەو ئامانجانە. مرۆڤی سەربەخۆ لەبیر و باوەڕیدا پێویستی بەم ڕامکردن و بگرە ببەستە نییە؛ هەر ئەوەی دەوێ لە خۆی و لە خەلقیش گەڕێن بەئازادی بنووسن و بڵێن و بکەن.

لێرەدا قەسەیێك خۆ دێنێتە پێش، سیاسەت پتر و خێراتر لە گۆڕاندایە تا بیروباوەڕ و ناوەڕۆکی تر. لەوانەیە بەرژەوەندی سیاسی لە ڕۆژێکەوە بۆ ڕۆژێکی تر تەقلە لێ بدا و بەرەو پشت هەڵگەڕێتەوە، ئەدەب و شیعر و هونەریش کە خزمەتی ئەو بکەن، دەبێ لەگەڵیدا بگۆڕێن. لە ڕاستیدا دەشگۆڕێن، بەرەوپشتیش دەبنەوە. لەبەر ئەمە ئەدەبی سیاسی، بە زۆری، تەمەنی کورتە و جوانەمەرگە؛ واتە خێرا باوی نامێنێ و دەمرێ، گەلێك جاران ئیدیعاش دەکرێ و گوتنەوەی یاساغ دەکرێ. خۆمان دیومانە وابووە حوکمەتێك کتێبێکی سیاسیی بلاو کردووەتەوە و هەر خۆی دوای ساڵێك پۆلیسی بەدوادا گێراوە کۆی کاتەوە و بیشارێتەوە. لەم حالاتە (ناوەڕۆك) گاڵتە بە خۆی دەکا و بەر لەوە لە غەیری خۆی بکا.

بۆ بەراوردیکردن ئەم چەند بەیتە بخوێنەوە:

(امرؤ القیس) لە هەڵواسرەوەکەیدا دەڵێ:

قفا نبكي من ذكرى حبيب و منزل
بسقط اللوى بين الدخول فحومل

وەفایی ئەمەی گوتوە:

بەس عومری من بە بادە   ڕوَت بێنە زوڵفت لادە
دڵ بـــۆیـــە نـــامـــرادە   بەم شەوە ڕۆژ گیراوە

(کلیم)ی هەمەدانی گوتوویەتی:

شد دامن ألوند كنارم ز گلی اشك

کـردیـم دوا داغ فـراق هـمـدانـرا

ئەم شیعرانە لە خۆوە دەژین، کەس پارەی بۆ خەرج نەکردون و هەڕەشەشی لە خەلق نەکردوە ئەگەر نەیانلێنەوە سزا بدرێن، کەچی هەموو شیعرە سیاسییەکانی سەردەمی هیتلەر و مۆسۆلینی و کەریم قاسم کە گەورەیی و (وحدانیة)ی ئەوانی دەگوتەوە، وەك مردویان لێ هات. بشزانە هەرچی شیعری ئەو تۆیی هەیە ڕۆژەك دێ و دەمرێت.

ئەدەب و هونەر، ئەوەی ڕاستی بێ هەموو بەرهەمێك، تا وتوویژی لەگەڵ سەرچاوە قـوولـەکـانـی نـەفسی مـرۆڤدا بێ نـەمر تر دەبێ، چونکە بەدرێژاییی مـانـەوەی ئـەو سەرچاوانە لە نەفسی مرۆڤدا ئەویش دەمێنێ و گوێگری دەبێ. سەرچاوە قووڵەکانی نـەفسیش، بـەپـێچـەوانـەی چـاوەڕوانـکـردنـی فـەیلـەسوفـە مـادیـیـەکـان، یـەکـجـار ڕەگداکوتاوترە لە سروشتی مرۆڤدا لەوەی بەرژەوەندی سیاسی وە یا مادیی کەم عومر حەزی لێ دەکا. ئەو کەسانەی لە ڕێی فەلسەفەوە (گۆڕانی کۆمەڵایەتی)یان لێ دەبێتە مەراق و ماخوولیا، وایان پێ خۆشە دەروونی مرۆڤیش بەپێی ئەو گۆڕانە بگۆڕێت، کەچی حیسابەکە وا دەرناچێت. سوودی مرۆڤیش لەو دەرنەچوونەدایە، چونکە ئەگەر نەفسی مرۆڤ وەك مۆدێلی جلك و پێڵا و ئۆتۆمۆبیل، خێرا گۆڕابا لە مرۆڤایەتی دەشۆرا و دەبووە گیانلەبەرێك کە ناتوانین ناوی بۆ دانێن.

شیرازەی کۆمەڵایەتی و بە یەکەوە بە سترانەوەی تاکەکەنی مرۆڤ؛ گەلێك بەهێزترە لەو پێوەندییەی کەوا بەرژەوەندێکی سیاسی وەیا ئابووریی چەند مانگی و چەند ساڵی، پێکی دێنێ.

بـەنموونـە دەڵـێم، (مـلـحـد)ێك کە مردووی لێ دەمرێ، هێندی ئیمـاندارێك ڕووەو مزگەوت دەڕوا، بۆ پەیداکردنی مردووشۆر و قورئان خوێن و گۆڕ هەڵکەن و نازانم چی. زۆربەی هۆی بایبوونی مرۆڤی لووتبەرز و لە خەلق ناڕازی و بایەخ نەدەر بەغەیری خۆی، لە گوڕی گەنجایەتی و کاردروستی و بێ موشکیلەییەوە دێت. دوو ڕۆژی لەرز و تا لە تۆقەڵەی بایبوونەوە دەیهێنێتە سەر خاکی پاڕانەوە.

گوتم نابێ ڕابردوو بەگەز و گرێی دوا ڕۆژ بپێورێ؛ هەر ڕۆژگارە گەز و گرێی خۆی

هەیە، نەك هەر لە شیعر و ئەدەب، بەڵكو لە هەموو مەیدانێكی كۆمەڵایەتیدا. جلوبەرگی تۆ بەبەر باپیرتەوە، سەیری خەلقی سەردەمی ئەوی دەهێنایەوە. كچێكی ١٠٠ساڵ پێش ئیمڕۆی كورد، ئەگەر قژی كورت كردبایەوە بەشوو نەدەچوو، با نەڵێم شاربەدەر دەكرا.

بەپێی سەردەمی خۆی، شیعری نالی لەڕووی ناوەڕۆكەوە تا بڵێی دەوڵەمەندە. بێ ئەوە لایەنگیریم كردبێ لە موقارەنەدا، نالی بەر لە شاعیرەكانی سەدەی نۆزدەممانەوە دێ. مەیدانێكی فرەوانیش لێیان پێش كەوتووەتەوە. كە بێی و دیوانەكەی بەدیوانی شاعیرەكانی ترمان بگری، دەبینی گەلێك پتر لە هی وان هەڵبەستی تێدایە كەوا (تجرید)ی ڕووت ڕەها بووە و بەرەو گوتنەوەی واتای ئەوتۆ چووە، لایەنی كۆمەڵایەتی بداتەوە. بێگومان ئەم نووسینە هێندەی بەبەرەوە نییە بۆ ڕوونكردنەوەی ئەم مەبەستە گەشت بكا بەناو هەموو یاخود بەشی زۆری دیوانەكەی (نالی)دا. لەوە زیاتر كە چەند نموونەیێك بێنمەوە مەودای درێژە پێدانم نییە بە نووسینەكەم. كەسێك بیەوێ سرنج بگرێ، دەتوانێ، نموونەكانی ئێرە بكاتە (محك)ی نرخاندنی شیعری تریش بۆ دەرخستنی لایەنی كۆمەڵایەتی تێیدا؛ یاخود لەلای خۆیەوە، بێ ئەم (محك)ەش، دەسبژاری ئەو لایەنە كۆمەڵایەتییە بكا.

سەیرێكی ئەم بەیتە بكە كەوا ڕەنگە لەبەر چاوێكی درشتبین، گڕوگاڵێكی دەروونی شاعیر بێ و بەس؛ كەچی ئەوەندە پڕە لە (كۆمەڵایەتی) هەر دەڵێی پێی ئاوسە:

یا توربەتی یا غوربەتی (بارێ) بشكێنن

هەر مونتەزیرە نالی ئەگەر مرد و ئەگەر ما

با جارێ واز لە جوانكاری بێنین و بلكێین بە لایەنی كۆمەڵایەتیی بەیتەكەوە.

نالی لەم بەیتەدا دەستەودامانی دوو نەریتی كۆمەڵایەتیی كۆن و ڕیز لێگیراوی میللەتی كورد – هی غەیری كوردیش – بووە بۆ سكاڵاكردن و پاڕانەوەی حاڵ، لای خۆشەویستەكەی؛ داوا دەكا یەك لە دوو شتانی لەگەڵدا بكرێت، یا بێنە سەر (توربەتی – قەبرەكەی) كە بە مردووی حیساب بكەن، لەبەر شیدەتی پەژارەی، خۆ كە ئێستاش نەبێ، كاتێك بەڕاستی مرد با بێنە سەر قەبری، یاخود بەسەردانێك (غوربەتی) بشكێنن، ئەگەر دەڵێن زیندووە و نەمردووە. واتە كە دەڵێن مردووە (یاخود كە مرد) با

توربەتی بشکێنن؛ کە دەشڵێن زیندووە، غوربەتی بشکێنن. لە غوربەت و لە توربەتی یەکێکیان بشکێنن، وەلەو جارێکیش بێ. نالی هەر مونتەزیرە ئەگەر مرد و ئەگەر ما.

وشەی (بارێ) بەڕێنووسی کۆن دوو جۆرە خوێندنەوە و دوو جۆرە واتای هەیە. یەکێکیان (بارێ) بە واتای (جارێ، جارێك)ە. لەم حاڵەدا بەیتەکە ئەم واتایە دەبەخشی: جارێکیان توربەتی یا غوربەتی بشکێنن، دیارە نالی ناوێرێ لە جارێك پتر سەردان داوا بکا.

جۆری دووەمی خوێندنەوەی (بارێ)، ئەوەیە بیکەیتە (با ڕێ بشکێنن). ئەوسا (با) بۆ هاندانە وەك بڵێی (با بێت، با بڕوات، با ئاو بخواتەوە). وشەی (ڕێ) ئەویش بەواتای (ڕێگە) دەبێ. بەمەدا مانای بەیتەکە وای لێ بەسەر دێ (یاقەبری یا غوربەتی نالی، یارێگەی هاتنی یار بشکێنن بۆ لای).

دەبینی واتایێکی کۆمەڵایەتیی زۆر بەنرخ هەیە لە بەیتەکەدا، بەجۆرێکیش ئوستادانە لە شیعرەکەدا گونجاوە هیچ سەری ڕێی بەوردەکاری و هونەری ئەدەبییەوە نەگرتووە و مەودای لێ تەسك نەکردوونەتەوە. دوو وشەی توربەت و غوربەت، سەرەڕای سازانی هاوئاهەنگییان لە تەك یەکتردا، جارێکی تریش هەستی گوێگر دەبزێون، بەوەدا کە هەر دوویان وەزعی سۆزناك دەڵێنەوە. غەریبی و مەرگ. کە مرۆڤێك هەبێ لە نێوان خەلقدا، دەبێ سەر لە غەریب بدرێ. کە غەریبی بایی ئەوە نەکا ڕەحمی ئەم یارە بێ ڕەحمە ببزێوێ، ئەوا مەرگ لە بەیندایە و سەردانی قەبران چ عوزران قبووڵ ناکا. نالیی بێ چارە هەقیەتی لە ژیان و مردندا، چاوەڕوانی سەردانێك بکات.

بەدوا ئەم پێشەکییە پڕ لە سۆز و پرووزی بەیتەکەدا، خوێنەر کە دەگاتە کۆتایی و ڕووبەڕووی (مردن و مان) دەوەستێ و هەردووکیشیان بەدیار سەردانێکەوە لە چاوی بەیتەکەدا قەتیس ماون، هەر بەجارێ دڵی دەبێتە ئاو. دەك ماڵت شێوێ نالی بۆ کام مەڵبەندی بێ سنووری غەم و تەمی عیشقمان دەبەی، لەم چاوەنۆڕکردنەی دوای مەرگت، بۆ قەدەم ڕەنجەیێکی ئەم بێ ڕەحمە یارەت؟

یا توربەتی یا غوربەتی بارێ بشکێنن

هەر مونتەزیرە نالی ئەگەر مرد و ئەگەر ما

ڕێ شکاندنەکەش لەلای خۆیەوە ئاوری سۆزی گوێگر پتر بەرز دەکاتەوە؛ چونکە وا

ڕادەگەیەنێ چ کەسێك بەسەرلێدان ڕێی ئەم بێچارە عاشقەی نەشکاندووە. سەرەڕای سۆز بزاوتنەوە، وشەی ڕێ شکاندن لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا، زاراویێکی زرینگەداریشمان دەێنێتە بەر گوێ، ئەو دیمەنەشمان نیشان دەدا لە ژیانی دەشتودەر و شاخ و هەڵەت و پەڵەت کە ڕێگە دەبەسترێ بەهۆی بەفر وەیا زەبەند و نوغوردەوە و خەلق تێ دەئاڵێن و دەیشکێنن.

سەرنجێکیش لە هەندێ بگرە، نالی وشەی (صریح)ی سەر لیدان و هاتوچۆکردنی هەر بە کار نەهێناوە، بەڵام داخوازییەکەی و سکاڵا و ئازار، و شکایەتەکەی، بەولای (صریح)ەوەیە، بەهۆی هێزی بەکارهێنانی ڕستە و تەعبیری ئاخاوتن.

لە هەر ڕوویێکەوە سەیری بەیتەکە دەکەین هێند دەوڵەمەندە، حیکایەتی ناوەڕۆك و وشەسازی و ئەو بەند و باوەت لە بیر دەباتەوە ئەگەر بەبیریشت بێتەوە خاوەنی حیکایەتەکە قەرزار دەکاتەوە و شەرمی دێنێتەوە.

بۆ خۆت لە لایەنی جوانکاری و ئارایشتی (بدیع)یشەوە، لە بەیتەکە ڕامێنێ و سەرنج بدە هاو مۆسیقاییی (توربەت و غوربەت) و (طباق)ی مردن و مان و دوو واتاییی (باری) و ئەوان هەق و حیسابانەی هونەری شاعیری کەوا لە بەیتەکەدا کۆمەڵ بوون و بیانخەوە سەر تێکڕای سامانی.

با ئەو تێبینییە گرنگەشت بخەمە بەر چاو، هەر چەند درێژەش دەدا بە شیکردنەوەی بەیتەکە. لە هەر دوو ڕووی کێش و واتاوە، دەست دەدا بەیتەکە بخوێنرێتەوە:

یا توربەتی یا غوربەتی باری بشکێنن

وەیاخود غوربەت پێشکەوێت و بگوترێت:

یا غوربەتی یا توربەتی...

بەڵام لە ڕووی فەنی شاعیرییەوە، هەر جارەیان جۆرێکی تایبەتی هونەری (بدیعی) پەیدا دەبێ.

دەزانین (توربەت و غوربەت)، لە سەرەتای نیوەی یەکەمی بەیتەکەدا، بەرامبەر (ئەگەر مرد و ئەگەر ما)ی کۆتایی نیوەی دووەمی بەیتەکە دەوەستن؛ توربەت، بۆ مردنە کە و غوربەتیش بۆ مانەکە، دەبێ. ئەم وەزعە پێی دەڵێن (لف و نشر). کە وشەی

(توربەت) لە پێشەوە بێ لە ڕیزدا دەکەوێتە بەرامبەری (مردن)ەکە؛ ئەوسا غوربەتیش دەچێتە بەرامبەر مان. ئەم جۆرە پێی دەڵێن (لف و نشر مرتب)؛ چونکە هەر وشەیە لە بەرامبەر وشەی مناسبی خۆیدا وەستاوە. بەڵام کە (غوربەت) پێش کەوت، ئەوسا (لف و نشر)ەکە دەبێتە (مشّوش).

لە حاڵێکدا بڵێین (یا توربەتی یا غوربەتی) و بەمەدا (لف و نشر)ەکە بکەین بە(مرتب)، دیسانەوە لە ڕووی واتاوە هەر (مشوش)ە، چونکە دیارە لە واقیعدا (مردن) دوای (مان) دێت؛ هەرچەندە وشەکەشی لە بەیتەکەدا پێش کەوتووە. کە هاتین و لە نیوە بەیتی یەکەمدا، غوربەتمان پێش خست و ویستمان وشەکان لە ڕووی واتاوە (مرتب) بکەین، ئەوسا بەنیسبەت نیوەی دووەمەوە سەرلەبەری (لف و نشر)ەکە دەبێتە (مشوّش)؛ چونکە وشەی غوربەت دەوەستێتە بەرامبەر مردن و وشەی توربەتیش بەرامبەر مان کە هیچ جێی خۆیان نین. لەلای واتاوەش هەر دەبێتەوە (مشوّش)؛ چونکە لە نیوەی دووەمی بەیتەکەدا، ئیمکان نییە جێی (ئەگەر مرد و ئەگەر ما) بەیەکتر بگۆڕێتەوە. جێ گۆڕکێیەکە هەر لە نیوەی یەکەمدا دەکرێ. لە نیوەی دووەمدا قافیە لەو جێگۆڕکێیەدا لەناو دەچێ. ئەگەر مرد و ئەگەر ما) بەهەمە حاڵ پێشە و پاشن. هەر ئەم وەزعەیشە ڕێ خۆش دەکا کە لە نیوە بەیتی یەکەمدا (توربەت) پێش (غوربەت) بکەوێتەوە. لەم خستنە پێشە ناچارییەی (مردن)ەکەوە، تێ دەگەین نالی زیاتر بە ئومێدی سەردانی دوای مەرگە.

نالی لە واتای ئەم بەیتە هی تریشی هەیە؛ بەڵام بەرەو زیادی هێز و بەلاغەت و فسوونەوە پتر تێیدا هەڵکشیوە. من کە ماناکەم بۆ ڕوون بووەوە، بەدەست خۆم نەبوو، لێوم لەسەر بەیتەکە دانا و ماچم کرد. دەسەڵاتی مرۆڤ لە ئاخنینی هەڵبەست بەجوانی و نوکتە و گەوهەر، لەوە تێپەر ناکا. فەرموو لەگەڵ مندا سەیرێکی بکە:

سەر خاتیمەیی حوسنی عیادەت کە نەهاتی
بارێ بگەرە فاتیحە و دەئبی زیارەت

خاتیمە (خاتمە): کۆتایی.

عیادەت (عیادة): سەردانی نەخۆش، ئەحواڵ پرسینی.

فاتیحە (فاتحة): سوورەتێکی قورئان، یاخود سەرەتا و دەست پێکردنی کار.

دەئب "دأب": عادەت، نەریت.

واتایەك لە واتاكانی بەیتەكە ئەمەیە:

سەرم بوو بە كۆتاییی عادەتە شیرنەكەی ئەحوال پرسین لە نەخۆشیدا، كە تۆ نەشهاتی بۆ لێپرسینم، واتە لە كۆتاییدا سەرەكەم تێ چوو و مردم.

كەواتە جارێكیان وەرە بۆ سەر (فاتحە) و زیارەتی قەبران.

واتا دووەمی بەیتەكە، بەتەواوی پێچەوانەی ئەمەیانە:

سەرنجێك بگرە دوو وشەی (خاتمە و فاتحە): یەكەمیان كۆتایی، ئەوی تریان دەست پێكردنە. مومكینە (فاتحە) سوورەی قورئان نەبێ و دەست پێكردن بێ؛ چونكە لە بەرامبەر (خاتمە)دا هەر بۆ ئەم واتایە دەڕوا.

نەخۆشی مومكینە بە دوو جۆر كۆتاییی بێت: یا مردن یا چاكبوونەوە. جارێكیان مردنەكەمان لە بەیتەكەدا دۆزییەوە و باسمان كرد؛ ئەم جارەیان بەرەنگاری واتای دووەمی بەیتەكە دەبین كە دژی مردنە، چونكە چاكبوونەوە ڕادەگەیەنێ:

تۆ كەوا تا كۆتاییی ئەم عادەتە شیرنەی سەرلێدانی نەخۆش نەهاتیە سەرم (وشەی (كە نەهاتی) لە كۆتاییی بەیتەكەوە ڕاگوێزە بۆ سەرەتای، واتاكەی وای لێ بەسەر دێ: كە نەهاتیە سەر خاتیمەییی حوسنی عیادەت ...) وا چاك بوومەوە، هەر نەبێ، جارێكیان بگەرە (فاتحە) –(سەرەتا دەست پێكردن)ی عادەتی زیارەتی نەخۆش، دوای چاكبوونەوەی.

(فاتیحە و دەئبی زیارەت)، ئەگەر بكرێتە (فاتیحەییی دەئبی زیارەت) یا نەكرێتێ لە هەر دوو حاڵاندا عەینی واتا ڕادەگەیەنێ. كە بڵێی (فاتیحە و دەئبی زیارەت)، ئەوسا هەر دوو وشەی (فاتیحە و دەئب) دەبنە (مضاف)؛ واتە (سەرەتای زیارەت و عادەتی زیارەت).

واتای نیوە بەیتی یەكەم، بەهەر دوو جۆریەوە دەست دەدا بۆ حاڵەتی مردن؛ بەڵام دیارە هەر یەكێكیان لەگەڵ (چاكبوونەوەدا) دەگونجێت.

كلیلی كردنەوەی قفڵی ئەم بەیتە، ئەو (طباق)ەیە كە لە میانی (خاتمة و فاتحة)دا دەدیترێت. بەهۆی طباقەكەوە كە زانیت (فاتحة) هەر سوورەی قورئان نییە، بیرت

دەڕوا بۆ دوو جۆرە (خاتمة)ی نەخۆشی کە مردن و چاکبوونەوەیە؛ ئەوساش وشەی (سەر) لە خۆوە بۆت ئاشکرا دەبێ کە مومکینە ناو بێت، بەواتای (رأس)؛ مومکینیشە (ظرف)، ئاوەڵکار بێت، بەواتای (علی، فوق). بەهەمە حاڵ، ڕوونبوونەوەی بۆ من بەم جۆرە بوو.

لەبیرت نەچێ، ئەو کەسەی بەم هەموو جوانی و کۆمەڵایەتی و هێزی داڕشتن و فنونی شاعیری بەیتەکە، ڕازی نابێ و شێرگیرە دەبێ لەسەر ڕەخنەی نەسەلمێنانە، بۆ خۆی لە هەڵبەستدا زێڕ و ئەڵماس و خۆراك و پۆشاك و خانووبەرە پێشکەشی میللەت ناکا؛ ئەویش لە باشترین حاڵدا قسەیێکی ڕێکوپێك ڕیز دەکا و هەندێك واتای کۆمەڵایەتی، کە خۆی پێی ڕازییە، تێ داوێ و ڕەنگە خەڵقی تر هەر پێشی ڕازی نەبێ لەوانەیشە نەگەیشتبێ بەنیوەی ئەو مەودایە کە بەیتەکەی نالی تێی هەڵکشیوە لە هەموو ڕووێکەوە؛ واتە کۆمەڵایەتی و هونەرەوە.

با بە ناو ئەم بەیتەشدا گەشتێك بکەین:

حەلقە دەرگۆشی کەفی ڕەنگینی تۆیە ئەم دەفە

با نەناڵێ لێی مەدە (عن لطمه کُفَّ الکَف)

بیستووتە لەسەرگوزەشتە و حیکایەتی ئەفسانە (عەبدی حەلقە بەگۆش)؟ ئەم حەلقە دەرگۆشەی ناو بەیتەکە هەرچی بیرەوەریی حیکایەتی ڕاست و ئەفسانەی سەردەمی منداڵیمان هەیە، دێنێتەوە سەر پەردەی مێشکمان. لە بەیتەکەدا (حەلقە دەرگۆش)، هەستی مرۆڤایەتیشمان بریندار ناکا؛ چونکە مرۆڤ تێیدا نەبووە بە بەندە. نالی دەفەی بێ گیانی هێناوە و ئاڵقەکانی لێ کردووە بە ئارایشت و هۆی زرینگانەوەش. جارێکی تریش (حەلقە دەرگۆش)، دەفەکە خۆشەویستتر دەکا؛ چونکە سکاڵای بەیتەکە، بۆی دەپارێتەوە. دوای خۆشەویستکردنی دەیکا بەجێی حەسوودی پێ بردنیش کە دێ و دەیخاتە ناو ئەو دەست و پەنجە ڕەنگینانەوە.

دەفە حەڵقە بە گۆشی دەستە ڕەنگینەکانی خۆتە

با نەناڵێ و لێی مەدە، دەست بگرەوە لە مست لێدانی

چ پاڕانەوەیێکی ناسکە لەم دەستە ڕەنگینانە، لە موناسەبەیێکی وا پڕ جۆش و جەزبەی دەفە لێدان و لەرزین و زرینگانەوەی ئاڵقەکانی؟ (کف الکف) چەند ڕێك

هاتوون لە تەك یەكتردا. وشەی (الكف) لە كۆتایی بەیتەكەدا كە عەرەبییە پیتی (ف)ەكەی گوشراوە؛ واتە (شدّە)ی بەسەرەوەیە. نالی كوردانە بۆ ڕاستهێنانی كێشی شیعر، گوشینەكەی لاداوە و (ف)ەكەی بەرەڵڵا كردووە و وشەكەی هێناوەتە سەر زەوقی خۆمان. چەند لێی شیرینە ئەم ڕەفتارە كورتیلەی كوردایەتی! ناڵەی دەفی ئاڵقەبەگوێ لەبەر دەست و پەنجەی ڕەنگین چ هەستێكی نەرموناسك لە دەروونی گوێگردا دەبزێوێ؟ دەفە لێدانەكە خۆی چ دیمەنێكی زۆر بەرچاوی ناو ئەم تابلۆیە هونەرییەیە. (كف)؛ واتە (لەپ)ی ڕەنگین؛ عادەتی خەنە تێگرتنی دەستی ئافرەتانیش دەكاتەوە بە ئارایشتێكی بەیتەكە، ئەو لایەنەش ڕادەگەیەنێ كەوا مەبەست لە (دەسڕەنگینی) نەك هەر خەنە تێگرتن، بەڵكو شیرینكاری و مەهارەتی دەستەكە بێت. ئەوساش دەفە لێدانەكە لەو دەستە ڕەنگینەوە دەبێتە كارێكی پڕ هونەر و جوان. (كف و دەف)، (كف الكف)، لە ڕووی مۆسیقای دەنگەوە چەند وشەی هاوئاهەنگن! وردەكاری، كۆمەڵایەتی، تینوتاو، ئارایشت و مۆسیقا پڕاوپڕی بەیتەكەن. سەیرە، بۆ ئەدیبی واتادۆست لەبەر خاتری باوبوونی بیرێكی سیاسیی عومر كورت، ئەم گەوهەرانە لە كیس خۆی بدا و بە شیعرێكدا هەڵبڵێ كە واتاكەی نەك هەر كوتراوەتەوە، دە گاسنیش كراوە؛ بۆ خۆشیساڵەهایە دەیكاتە بابەتی گوتار و دوان و بزووتنەوە و دروشمی نمایش، ناوناوەش ئیفلاسی كردووە سەرلەنوێ بەرەیێك لە چەند كژ و وەرزێكی سیاسیدا كردووەتی بە سەرمایەی بازاڕێكی كاتی.

ئەمەش بەیتێكی تری نالی لەوانەی بە لێوردبوونەوە، لانی كۆمەڵایەتیی تێدا دەردەكەوی:

دامەنی پاكی مەداری دائیرەی خامەك نیررە

خوێنی مەقتوولانە وا دامێنی یاری گرتووە

جاران عادەت بوو – ڕەنگە ئێستاش هەر مابێ – پەڕاوێزی خامەكی مۆر، بە دەور و دامەنی كەوای ئافرەتانەوە دەدوورا. نالی لێرەدا ئەم عادەتەی پۆشاكی ئافرەتی كورد، دەكاتە ماكی خەیاڵبازی و (تجرید) لە شیعردا. لەوەڕا دیارە خەیاڵ و (تجرید)ەكە زادەی واقیعێكی زیندوون، نەك ڕەهەوا كەوتنی وەهم.

لە گوتەی (دامەنی پاك)ەوە، ڕاستەوخۆ بیری مرۆڤ دەڕوا بۆ لایەنی (پاك دامەنی) و ڕووسووریی ئافرەت كە لە كۆمەڵگەی كورددا، ستوونێكی ئاین و نامووسە. تۆ

سەیرێکی ورد و قووڵی ئەم کۆکردنەوەی (دامەنپاکی)یە بکە لەگەڵ سووربوونی دامەنەکە بەخوێن... هەر دەڵێی ئاو و ئاگری لە یەك زەرفدا کۆ کردووەتەوە و بە یەکیش ناکەونەوە. دامەنی بە خوێنە، بەڵام هەتا بڵێی دامەنی پاکە.

ئینجا سەیری ڕستەی (دامێنی یاری گرتووە)، بکە کە ئەمیش ئیشارەیە بۆ نەریتێکی کۆمەڵایەتیی ڕێز لێگیراوی (دەستە و دامەن بوون و هانا بردنە بەر). لە لایەن سۆز و هەستی شاعیریشەوە بەدرەنگەوە دەگەیە پایانی جوانیی ئەم وێنەیەی ئالوودەبوونی دامێنی یار بە خوێنی عاشقان و پاڕانەوەی خوێنەکە لێی، بەوەدا کە دامەنی دەگرن و هانای دێننە بەر... کەی؟ دوای کوشتن.

نالی بەم تەعبیرانەی، دەربڕینی واتای شاعیرانەی تەڕ و پاراو و پڕسۆز و هونەرەوە، هاموشۆیەکی شارەزایانەش دەکا لە مەیدانەکانی دەستووراتی کۆمەڵایەتیدا. نالی وشکەمەلە لە هەوایێکی ژووروی کۆمەڵدا ناکا، گەلێك پتر لە پسپۆڕێکی کۆمەڵایەتیی مووچەخۆری ئیمڕۆ، بەناو پەند و نەریت و گفتوگۆ و دڵ و دەروونی کۆمەڵدا دەگەڕێ و دەستەگوڵی ڕەنگاوڕەنگی هەڵبەست دەهۆنێتەوە. کە سەیری هەموو دیوانەکەی بکەی، فەرهەنگێکی کۆمەڵایەتیی لێ پێك دێنیت کە دەست بدا پشتاوپشت بکرێتە دیاری و یادگار.

با لەگەڵ بەیتێکی تریدا مامڵەتێکی گەوهەر و هونەر و ئەفسوون بکەین:

زولفی دووتایی تەرازوو مەسەلی دڵکێشت
روح دەکێشن بە دووسەر ئەم بەسەرێ ئەو بەسەرێ

زولفەکان دووتان، واتە هەر یەکەیان بەقەدەر تایێکن لە زۆریدا. وشەی (تا) بەواتای (تای موو) دێت کە زولف خۆی مووە. زولفەکان دووتان، وەك یەکترن.

کە دووتان وەك تەرازوو؛ چونکە زولف و تەرازوو هەر دوویان دوو تان و هەر تایەیان بەقەدەر ئەوی تر و هاوکێشی یەکترن؛ هەر دوو زولفەکەش تەرازووی یەکترن.

زولفەکان کە تەرازوو مەسەلن، دڵکێشن... دڵ دەکێشن، لەبەر نازدارییان.

زولفەکان کە تەرازوو مەسەل بن، وشەی (کێش)، خزمی تەرازووە و جێی خۆیەتی

دڵ بکێشن؛ چونکە تەرازوو ئالەتی کێشانە.

با بزانین بەولای دڵکێشانەوە ئەم تەرازووە زولفانە چ دەکیشن؟ ڕوح دەکێشن.

تەرازووی عادەتی لەوە تێ ناپەڕێنێ زێڕ و ئەلماس و گەوهەری پێ بکێشرێت؛ کەچی تەرازووی زولفی یار ڕوح دەکێشن. ڕوحکێشان هەر لە ڕووی وشەوە خزمە لەگەڵ تەرازوو، ڕاستە حیسابەکەی لە شوێنێکی ترە.

تەرازوو کە بابەتی کڕین و فرۆشتنی پێ هەڵکێشرێ؛ تەنها یەك دەستەی تەرازووە کە ماڵە نرخدارەکەی تێ دەکرێ، دەستەکەی تری پارسەنگێکی تێ داوێژرێ. هەر کاتێك ماڵە نرخدارەکە گەیشتە سەنگی ئەو پارسەنگە و لەگەڵی جووت بوو، مامڵەتەکە کۆتاییی دێ.

بەڵام تەرازووی دوو تای زولفی ئەو نازدارە بەهەر دووسەران ڕوح دەکێشن؛ واتە هەتا لە سەرێکیان وەزنی ڕوح زیادکەی، دەبێ وەزنی سەرەکەی تریشی زیادکرێ. ئیتر ئەم کارەی ڕوحکێشان لە دوو سەرەوە کۆتاییی نایێ. تەرازووی زولفی دووتای یار، هەتا هەتایێ، بەدووسەران ڕوحدەکێشێ؛ دەستی خۆش بێ!

جگە لەم کێشانە دوولانە تەرازووکارانە، ڕستەی (روح دەکێشن بە دوو سەر)، واتایێکی تریشی هەیە بۆ کوشتنی پاتەویات کە لە ڕوحکێشان دەفامرێتەوە بێ (تورية)؛ بەڵام زولفەکان لەو ڕوحکێشانە دوو هێندی فریشتەی مەرگ "عەزرائیل" چالاك و خێران؛ چونکە کاری عەزرائیل لە سەرێکەوەیە، کەچی زولفەکان لە دوو سەرەوە ڕوح دەکێشن، هەتا یەکێك بەمردنی خۆی دەمرێ، دوو عاشق بەدەست زولفەکانەوە گیان دەسپێرن.

پێم بڵێ، لێرەدا نالی، چۆن بەقاڵێك و چون (صراف) و جەوهەر فرۆشێك بوو؟ هیچ بە بیراندا هاتووە تەرازوویێك هەبێ هەتا هەتایێ لە کار نەکەوێ؟ چ شاعیرت دیوە هێندە تەرازوو ناس؟

ئەم هەموو بار و تا و کێش و تەرازووە، بەم شێوە سیحرکارانە، خولانەوەی فکرێکی (عبقری) بەناو کۆمەڵ و واقیع و هونەردا هێناوەتیە ناو هەڵبەستەوە.

نالی زیهنێکی وەها هەستیاری هەبووە، هەر دەڵێی جامی کامێرایە لە ترووکەیەکدا،

وێنەی جیهانێکی بەرینی تیدا نەقشبەستوو دەبێ. بەڕواڵەتی دیمەنیش دانامەزرێ، وێنەی دەروون و وردیلەکانیشی دەکێشێ، بێگومان هونەرکار لە نەخشەکێشانی ورد و قووڵدا، مەبەستی تایبەتیشی نەبێ، وێنەکەی پڕ دەبێ لە ناوەڕۆك:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا

ئەستێرەکانی ڕادەکشێ وەك شیهابی نوور

ئەمەی لە وەسفی سەرچاوەی سەرچنار گوتووە. نەخشەکێشانەکەی کەمتر نییە لە کاری کامێرا؛ بەڵام کامێراییێکی زیندووی زیرەکی هەستیار.

ئاوێنە بەرامبەر ئاسمان ڕاگرە لە شەودا، ئەویش وەك ئاسمان ئەستێرەی تێدا ڕادەکشێ؛ چونکە وێنەی ئاسمان دەداتەوە بەخۆی و ئەستێرەکانیەوە. بەڵام کە بتەوێ، بەمەندە ڕازی بیت نەگونجانێك دێتە بەر، لە شیعرەکەدا دەبێتە عەیب. چۆن دەبێ بگوترێ ئەستێرەکانی ئاسمان ڕادەکشێن وەك شیهابی نوور، ئەی ئەستێرەکان هەر خۆیان شیهابی نوور نین؟ ئەم مەعنا لێدانەوە دەبێتە (تفسیر الماء بالماء)، گەلێك کەسیش تێیدا خلیسکاوە.

تەگەرەکە بەم جۆرە دەڕەوێتەوە:

وشەی (ئەستێرە)، دوو واتای هەیە. ئەستێرەی ئاسمان و "ئەستێری" سەر زەوی کە لە فارسیدا (استخر) و لە زمانەکانی ڕۆژاوادا Cisternی پێ دەڵێن. مەبەستی ڕاستەقینەی ئەو دیوو ڕواڵەتی بەیتەکە لە وشەی (ئەستێرەکانی)دا؛ واتای (ئەستێر)ەکانی ئاوە لە سەرچاوەی سەرچناردا:

یا عەکسی ئاسمانە لە ئاوێنەدا کەوا ئەستێرەکانی ئاوی سەرچنار وەك شیهابی نوور ڕادەکشێ. بەم جۆرە ئاوی سەرچنار بەخۆی و ڕاکشانی ڕیزەی ئەستێراوەکانی، هەر دەڵێی ئاسمانە و شیهابی نووری ڕادەکشێن، سەرچنار ئاوێنەیێکی لێ بەسەر دێ بەرامبەر ئاسمان ڕاگیرابێ لە شەودا.

وشەی "ئاوینە" لە ڕێنووسی کۆندا دەگونجا بە (ئاوێنە) بخوێنرێتەوە؛ بەواتای (مرآة) (نەینۆك) دەشگونجا بە(ئاوینە) بخوێنرێتەوە کە وشەیێکی (وصفی)یە لە (ئاو) داتاشراوە، وەك کە دەڵێی (گڵینە، مسینە، زێڕینە)؛ بەواتای لە گڵ و مس و زێڕ داڕژراو، دروستکراو. کە بڵێی (ئاوینە)؛ بەواتای (لە ئاو داڕژراو، دروستکراو). ئەوسا دەبێتەوە

سەرچنار خۆی کە بریتییە لە ئاو.

وشەی (ئەستێرەکانی)، هەروەك مومکینە (جمع: کۆ)ی ئەستێرە بێ، مومکینە هەڵی وەشێنی و بیکەیەوە (ئەستێرە – کانی) کە هەردوویان حەوزی ئاون.

بشزانە لە کوردیدا دەگوترێ (ئەستێرە ڕاکشا) بەواتای (ڕاخزینی شیهابی ئاسمان).

لەم بەیتەدا نالی ئەوەی کردووە کە پێی دەڵێن (تشابك)؛ واتە تێك ئاڵقان، بەڵام تێك ئاڵقانی وشە و واتا، نەك هەر وشە یاخود هەر واتا. ئەستێرەیێکی لە زاهیردا هی ئاسمان بێ، داویەتە سەرچاوەیێکی زەوی. ڕاکشانی ئەستێرەکەشی کردووەتەوە ڕەنگدانەوەی ئاسمان لە ئاوێنەدا؛ کەچی لە ڕاستیدا ڕاکشانەکە هی ئەستێراوەکانی سەر زەوییە. نالی هاتوچۆ بەزیهنت دەکا، لە میانی ئاسمان و زەویدا. کە هاتی بڵێی دەستم بە ئاسمانەوە گیر بوو، خێرا دەتهاوێتەوە ناو ئاوی سەرچنار. کە دڵنیاش بووی لەوە مەلە لە سەرچنار بکەی، هەڵت دەداتەوە بۆ تاقی ئاسمان. شاعیرێکی عەرەب لە دوو بەیتدا (تشابك)ێکی جوانی دروست کردووە، بەڵام نیوهێندەی بەیتەکەی نالی نابێ:

تشابــه دمــعــى إذ جــرى ومــدامــتــى
فمن مثل مـا في الكـأس عينى تَسكَبُ
فــوالــلّــه مــا أدرى أبــالخمــر أسبـلت
جـفـونـى أم مـن عـبـرتـى كنت أشربُ

دەڵێ فرمێسك و شەرابەکەم وەها لە یەکتر دەچن، نازانم چاوم شەراب دەڕێژن، یا لە فرمێسکم دەخۆمەوە. شەراب و فرمێسکی تێك ئاڵقاندووە و زۆریش تێیدا سەرکەوتووە، بەڵام نە لە (تشابك)ەکەدا نیوەی ڕێی نالی بڕیوە، نە ئەو هەموو ئارایشت و وردەکاریی وشە و واتای بەیتەکەی نالی لە هی عەرەبییەکەدا هەیە.

لێرەدا چ مەبەستم نییە، شاعیرێکی عەرەب، بۆ یەکێکی کورد بشکێنمەوە؛ ئەگەر پێچەوانەی ئەم وەزعە هاتبا پێش و نموونەیێکی عەرەبی زاڵ با بەسەر یەکێکی کوردیدا، چاوشێرکێم نەدەکرد و چۆنەتییەکەم وەك خۆی دەنووسی. ئێستا موناسەبە لێی داوا کردم، جارێکی تریش بەراوردی بەیتێکی نالی بکەم لەگەڵ یەکێکی وەك ئەو بەیتە لە شیعری شاعیرێکی (متصوف)ی زۆر بەناوبانگی عەرەب و ئیسلام.

(ابن الفارض) دەڵێ:

فلولا زفيرى أغرقتنى ادمعى

و لولا دموعى أحرَقتنَى زفرتى

نالی ئەم واتایەی هێناوە و گوێزاوەتیەوە بۆ ناو بەیتێکی خۆی:

نـاری سینـەم گـەر نـەبـێ غـەرقـم ئـەمـن

ئـاوی چـاوم گـەر نـەبـێ سووتـاوم ئـەز

گومان نییە لەوەدا، نالی واتاکەی (ابن الفارض)ی دەست بەسەرداگرتووە؛ بەڵام هونەرێکی خۆی لە دارشتندا خستووەتە پاڵ واتا دەست بەسەر داگیراوەکەوە. کارەکەی بردووەتە پایەی هاڤرکێ (منافسە) و گرەوبردنەوە؛ گرەوەکەشی بردووەتەوە. (ابن الفارض) دەڵێ هەناسەم نەبێ فرمێسکم دەمخنکێنێ. فرمێسکیشم نەبێ هەناسەم دەمسووتێنێ. (نالی)ش هەر ئەمەی گوتووە، بەڵام لە نیوە بەیتی یەکەمدا کە دەڵێ، ئاگری سینەم نەبێ غەرق دەبم، پێت ناڵێ بەچی غەرق دەبێ، ناچارت دەکا برۆی بۆ نیوە بەیتی دووەم، لەوێدا هۆی غەرقبوونەکەی بۆ داناوی کە فرمێسکیەتی. کە دەشڵێ ئاوی چاوم گەر نەبێ دەسووتێم، دیسانەوە هۆی سووتانەکەت لە هەمان نیوە بەیتدا بەدەستەوە نادا، سەرەوژێریش بیتەوە بۆ بەیتێکی تر هەر نایدۆزیتەوە. دەبێ سەرەوژوور بیتەوە بۆ نیوە بەیتی یەکەم؛ لەوێدا ئاگری سینەی بۆ هەڵگرتووی بەهۆی سووتان. ئەم هاتوچۆ کردنەت، سەرەوژێر و سەرەوژوور، لە بەیتەکەی (ابن الفارض)دا نییە؛ چونکە واتای سەرلەبەری (هۆ و ئەنجام، سبب و نتیجة)ی لە هەمان نیوە بەیتدا بەدەستەوە داوە و خۆی بەتاڵ کردووە. نالی دوو جاران تینووت دەکا و هەردوو جارانیش دوای گەشتێکی فکری تینوەتیت دەشکێنێ.

ئەم گوتارە بایی ئەوە ناکا، جێشی بۆ ناکرێتەوە لە کۆوارەکەدا، کۆتایی بەقسە بێنێ لە بارەی (ناوەرۆك و ڕوخسار) چ بەجۆرێکی تێکڕایی بێ، چ بەنیسبەت شیعری نالی خۆیەوە بێ. ئەنجامدانی ئەم کارە دەکەوێتە گوتارێکی تر، لە ژمارەیێکی تری کۆوارەکەدا، کە هیچ بەرهەڵست ڕێم لێ نەگرێ و دەستم نەبەستێ.

لەم چەند نموونەیەی ناو گوتارەکەدا، هەر لایەنی کۆمەڵایەتی و وردەکاریی واتا و ئارایشتی وشەو دارشتنی بەیتەکان مەبەستی نووسین بووە. گەلێك ڕاگەیاندنی تری

مێژوویی و ئەدەبی و بەراوردی هەن تێیاندا درێژەیان مەودای بەرفرەوانتری پێ دەوێ لە گوتار. بەنموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەست دەڵێم (حەلقە دەرگۆشی کەفی ڕەنگین...)، لە زۆر ڕووەوە وا دێتە زیهنەوە کە نالی بەر لە جێهێشتنی کوردستان گوتبێتی؛ چونکە دیمەنەکە لەم بەیتە و سەرپاکی غەزەلەکەدا دیمەنێکی کورد و کوردستانە؛ یاخود هەر نەبێ بەنیسبەت نالییەوە، لە کوردستاندا، زیاتر لواوە خۆ بەدڵسۆزێکی دەستی ڕەنگین و دەفەی ئاڵقەدار بزانێ. ڕەخنەی دواتریشی لە (شێخی سەر لینگە دەستار)، هەر یەکێکە لەو ڕەخنانەی پەیتاپەیتا لە شێخەکانی ناو کوردەواریی گرتووە. هێز و نەفسی شیعرەکانیش دەیانباتەوە بۆ تەمەنێکی گەنجایەتی کە (تا فەلەك دەورەی نەدا) و (ئەم تاقمە مومتازە)ی تێدا گوتوون. سەرەڕای ئەمانە کە دەشڵێ (ڕەندم و دەستارِی کەللەی من دەفە نەك مەندەفە)، ئاشکرایە لە خۆڕایی نالێ (ڕەندم)؛ دیارە لە تەمەنێکدا بووە ڕەندایەتیی لێ بوەشێتەوە، لەم بابەتە تێبینییانە زۆرن کە نەمهێناونەتە ناو نووسینەوە. تێکڕاشیان لە پێکهێنانی سامانی بەیتەکان بەشدارن و نرخی نووسین زیاد دەکەن. لە شیکردنەوەشدا هەر ئەوەندەم کردووە کە خۆم تێی گەیشتووم و پێویستی ڕوونکردنەوەی مەبەست، داخوازیی کردووە. بێگومان زۆر واتای نهێنی تر لەو بەیتانەدا هەن کە من بۆیان نەچووم، هەندێ وردەکاریشیان تێدایە بەئانقەست لێیان نەدوام.

دەستبژارکردنی شاگوڵ و شابەیت لە دیوانی (نالی)دا، ئەرکێکی بێ کۆتاییە؛ چونکە ئەوەندە شاهکاری بێ مانەندی تێدان و شیکردنەوەشیان هێندەی بەبەرەوەیە، لە ڕێی دیراسەیێکی قووڵ و بەرفرەوان نەبێ، جێیان بۆ ناکرێتەوە؛ جگە لەوە کە گەیشتن بەتەختی بنی دەریای بەیتەکانی، کارێك نییە بەتاکە کەس بکرێ. ئەوەی ڕاستی بێ، واتا لێدانەوەی زۆربەی شیعرەکانی پێویستی بەهاریکاریی تێکڕای ئەدیبان هەیە کە هەر یەك چیی بۆی ڕوون بووەتەوە لە نهێنییەکانی بەیت و دوو بەیتی، یا بۆی ڕوون دەبێتەوە لە دوارِۆژدا، بیخاتەوە سەر گەنجینەی مەعلوومکراوی واتای هۆنراوەکان، لە هەمان کاتیشدا هەموویان یاریدەی یەکتر بدەن بۆ کردنەوەی ئەو گرێکۆرانە کە کردنەوەیان لە دەسەڵاتی تاکدا نییە و هەر گرێیەش بەلای کەمەوە دانە گەوهەرێکی لە ناو خۆیدا شاردووەتەوە.

لە کۆتاییی ئەم بەشەی یەکەمی گوتارەکەدا، دەستەویەخەی غەزەلێکی دیوانەکەی

دەبم. لە پێشەوەش دەزانم هەر هێندە واتایە لە دەریاکەیان هەڵدێنجم کە لە زەرفی دەسەڵاتمدا جێی دەبێتەوە، دوای لێبوونەوەی من و پڕبوونی زەرفەکەم، لەو واتایانە، کەشکۆڵی چەندین (غواص)یش پڕ دەبێ لە دانە گەوهەری ژێری دەریاکە.

ئەم برە شیعرەی لێرە بەدواوە خەریکی شیکردنەوەیان دەبم، نموونەی نایابترین شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتن. کە دەڵێم (کلاسیك)، چ ڕێگەیێك لەو شیعرانە نابڕمەوە بۆ بەراوردکردنیان لەگەڵ شیعری نوێدا، حەز دەکەی بیانهێنە و بەپێشکەوتووترین شیعری نوێیان بگرە. تا ئەو ڕۆژە شاعیری نوێی کورد دەتوانێ لەم نموونەیەی نالی پێش کەوێتەوە، کات و سەقافەت و خۆ پێگەیاندنی گەلێك پتری پێ دەوێ لەوەندەی لەو چەند ساڵانەدا بۆی لواوە.

سەرجوملەی شیعرەکانی شەش بەیتن، بەپێی ئەوە کە لە دیوانە چاپکراوەکاندا بڵاوکراوەتەوە. لەمەڕا وا پێ دەچێ هەندێکی لێ فەوتا بێ؛ چونکە بە عادەت، شاعیر ژمارەی بەیتەکانی لە یەك هەڵبەستدا تاك دەبوون نەك جووت.

زۆر شیعردۆستی نالی دۆستم دیوە، وای زانیوە بەیتەکان هەر یەك بۆ خۆی لە واتادا سەربەخۆیە و پێوەندیی بەوانی ترەوە نییە؛ بەڵام ئەم هەڵبەستەیان وەك چەندێکی تر لە دیوانەکەدا (وحدة)ی تێدایە و تەجروبەیێکی سەردەمی گەنجایەتیی نالی دەگێڕێتەوە کە گومان نییە لە ڕوودانی. فڕکەی دەمار و گەرمیی نەفەسی نالی لە هەڵبەستەکەدا، ئەو ئیحتیماڵە پاشگەز دەکەنەوە کە زادەی خەیاڵ بێ. با شیعرەکان خۆیان بەدەنگ بێن و پەیامی ڕاستبوونی ڕووداوەکە ڕاگەیەنن:

سەری زولفت کە ڕشتەی عومری (خضر)ی نیوە هەودایە
چ هەودایێ کە هەر حەلقێکی سەد زنجیری سەودایە
بڕۆت تیغێکە وەسمەی، (صیقل)ی مەسلوول و مووکارە
کە عیشوەی جەوهەرە، ڕەمز و ئیشارەی ئاو و مەودایە
بەنەشئەی سستی و مەستی وەها مەستوور و مەخمورە
نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە
لە سایەی کفری زوڵفت دڵ (فنا فی النور)ی ئیمانە
مەڵێن زولمەت خراپە وەسڵی پەروانە لە شەودایە

هــەنــاسەم زولــفــەكــەی لادا و مــەیــلــێكــی نــەكــرد چــاوی
نــەسیــم ئــەنــگــووت و شەو ڕابــرد و نــەرگس هــەر لــە خــەودایــە
لــە (دور)ی تــۆیــە ئــەی خورشیدی پرتــەوبــەخشی شەوگــەردان
كــە نــالــی وا لـــە حــالاتـــی مــحـــاقـــی مــاهـــی نـــەودایـــە

نالی لەم هەڵبەستەدا، پاتەوپات بزۆزیێكی دڵدارانەی كاتی گەنجایەتیی خۆیمان بۆ دەگێڕێتەوە. لە تاریكیی شەودا، پارێزی بردووە بۆ بالینی خۆشەویستەكەی و گەیشتووەتە تەنیشت و ڕۆخی تا ئەو ڕادەیە هەناسەی زولفەكەی لاداوە لە سەر ڕووی؛ نەك هەر لەرزاندوەتییەوە؛ بەڵام نەوێراوە، یاخود لە دەرفەتی ڕانەدیوە، ئەوەندە لەو وەزعەدا دەوام بكا، یارەكەی بەخەبەر بێنێ. دزانە چووە و دزانە گەڕاوەتەوە. هێندەش تێنوو و كەسەر لە دڵ بووە ، دوا دڵۆپی لەزەتی لەم چەند لەحزە كورتیلەیە هەڵگوشیوە و پڕبەدڵ دەمی بردووە بۆ لای زولف و ڕوومەتی و تێر و پڕ سەیری ئەم ڕوخسارە پەرستراوەی كردووە و وێنەی هەڵگرتووە. لە سەر پاكی بەیتەكاندا، تارماییی نالی، بەدەوری یارە نوستووەكەیەوە هەندەی دیمەنی شەوەكە ئاشكرایە. گرنگیی موناسەبەكەش – بەلای باوەڕی منەوە – هۆی ئەو هەموو (اعجاز)ەیە كەوا لە سەرانسەری بەیتەكانەوە هەڵدەڕژێن. كە بەتەواوی لێیان وردبینەوە بەسەر وشەی وا دادەكەوین لە بەیتەكاندا، بەتەنها خۆی بەسە پێی بگوترێ (معجز)، گڕوسۆزی عاشق و تام و لەزەتی هەڵوەستەكەش وایان كردووە (إعجاز) و فسوون، وردەكاریی ناو بەیتەكان، وەك ئاو ڕەوان بن بێ قۆرت و گرفت. لە هەندێ شوێندا ڕەوانیی ئەو فەندانە گەیشتووەتە پلەیێك، هەست و زیهنی مرۆڤ لێیان هەڵدەزەلێ و بەسەریاندا تێپەڕ دەبێ.

خوێنەر دەبێ لەگەڵ من و بەیتەكانیشدا باخەڵ فرەوان بێ و پەلەم لێ نەكا. سەرەڕای پەلە نەكردن، دەبێ لە لای خۆیەوە یارمەتیشم بدا لە تەواوكردنی ئەو واتایانەی بۆم تەواو نەكراون؛ وە یاخود ترسی درێژەكێشان هەندێكی پێ بەجێ هێشتووم. با بەیتەكان بەدەنگ بێنین و من لە گوتەی خۆم بوەستم:

سەری زولفت كە ڕشتەی عومری (خضر)ی نیوە هەودایە
چ هــەودایــێ كــە هــەر حــەلــقــێكــی سەد زنجیری سەودایــە

لە دیوانەکەی (نالی – چاپی هەولێر) لە جیاتی (سەودایە)ی کۆتاییی بەیتەکە (تێدایە) نووسراوە. ڕاستییەکەی ئەوەیە لێرەدا نووسیومە کە (تێدایە)، ببێتە قافیە دوو جاران بەیتەکە دەشکێنێتەوە، جارێکیان لەوەدا کە (إلتزام)، ناهێڵێ بەنیسبەت قافیەی ئەم بەیتەوە، قافیەکانی تر سەرلەبەریان (ملتزم)ن. (هەودا، مەودا، خەودا، شەودا، نەودا – تێدا) دەبینی لەگەڵیاندا ناگونجێ. جارێکی تریشیان لەوەدا کە واتای بەیتەکە زۆر بێ هێز دەبێ و بەشێکی زلی شێوە داڕشتن و واتابازیی نالی لە ناو دەچێ. بەدەم شیکردنەوەی بەیتەکە ئەم لایەنەت بۆ ڕوونتر دەبێتەوە:

هەودا: موو، داو.

خضر: خدری زیندە؛ وە یا نالی خۆی کە ناوی (خضر)ە.

سەودا: شەیدایی عیشق، شێتی.

سەودا "سوداء" – ڕەش، کە بۆ واتای عەرەبیی ببەیتەوە.

واتە سەرەتای زولفت، کەوا کەمێکی یەکجار کەمە لە تێکڕای زولفەکە، نیوە هەودایێکی (نەك هەودای تەواو) بەقەدەر ڕشتەی عومری (خضر) درێژە. ئەو (خضر)ە خدری زیندە بێ کە مەشوورە لە (ئاوی حەیات)ی خواردووەتەوە و قەت نامرێ؛ یاخود نالی خۆی بێ. دیارە کە مەبەس خدری زیندە بێ، ئیشارەی بەهێز بۆ درێژیی داوە مووەکەیە، کە مەبەسیش نالی بێ، خۆ بە قوربانی زولف کردن و عومر بەهیچ دەرچواندنە لە تەك ئەو داوە مووەدا. هەر دوو مەبەسیش بەجووت لە بەیتەکەدا کۆبوونەتەوە؛ چونکە وشەکانی هەر دوو واتا ڕادەگەیەنن.

هەودایەکەش چۆن هەودایێکیە؟ هەر ئاڵقێکی سەد زنجیری سەودایە؛ واتە هەر یەکە لەو ئاڵقانەی نیوە هەودای سەری زولفی یار بەستوونی، بەرامبەر سەد زنجیری سەودایە. دەزانین زنجیر بۆ خۆی سەراپای ئاڵقەیە؛ کەچی تاکە ئاڵقەیکی نیوە مووی سەری زولفی، کاری سەد زنجیر دەکات.

زنجیری سەودا، مومکینە (زنجیری سوداء) بێ؛ واتە زنجیری ڕەش کە موناسبی ڕەنگی زولفەکەیە. مومکینیشە (زنجیری سەودا)بێ کە دەکاتە ئەو زنجیرەی شێت و شەیدای پێ دەبەستنەوە. کەواتە لە جوانیدا، ئاڵقەی نیوە هەودایێکی زولفەکە، ئەوەندە کاریگەرە بەقەدەر سەد زنجیر عاشق و شەیدایان دەبەستێتەوە.

بـرۆت تـیـغـێکـە وەسمـەی، (صیقل)ی مـەسلـوول و مـووکـارە

کـە عـیشوەی جـەوهــەرە ڕەمــز و ئـیشارەی ئـاو و مـەودایـە

نالی لە تێوەڕامانی ڕووی یارەکەی بەدوا وەسفیدا دێتە سەر وەسفی برۆی.

وەسمە: دەرمانێکی ڕەشە بۆ ڕەنگکردنی موو.

صیقل: تیژکەرەوە (بنواڕە فەرهەنگی المنجد).

مسلول: دەرکێشراو لە کالان.

عیشوە: نەشوەی برۆ.

جەوهەر: نەقشی سروشتی لە تیغدا.

ئاو: زێدە سافی و ڕوونیی تیغ.

مەودا: خەنجەر، تیغ، شمشیر.

وەسمـەی تـیـغـی بـرۆت بـووەتـە تـیژکـەرەوەی شمشیرێکی دەرکێشراو و (مووکـار). بـرۆکـەی قـەوسە وەك شمشیر. وشەی (مـووکـار) لـەوانـەیـە بـۆ شمشیر و تـیـغـەکـە بـێ، بەواتای زێدە تیژی، لەوانەیشە بگەڕێتەوە بۆ برۆکە خۆی (کە موو کار)ە و لە موو پێك هاتووە. برۆکە (مسلول)ە وەك شمشیر و تیغ چونکە لە ژێر پەردە و لە ناو کالاندا نییە. برۆ بەلای (نالی)یەوە لە تیژیدا وەك تیغ وایە، چونکە هێندەی تیغ، جەرگبڕە.

وشەیێکی قرتاو هەیە لە پێش دوو وشەی (مسلول و مووکار) کە دەبێتە (موصوف) بۆیان: (وەسمەی تیغی برۆت، صەیقەلی شمشیرێکی مەسلوول و مووکارە).

نەشوە و عیشوەی برۆکەی وەك جەوهەری تیغ وایە کە شەپۆل بدا لەسەر ڕووی تیغەکە.

هێما و ئیشارەی برۆکان، هێندە بڕندەن، کاری (ئاو)ی شمشیر و خەنجەر دەکەن. تیغ کە زۆر ساف و پەسند بوو، پێی دەڵێن (ئابدار – ئاودار).

ڕەمز و ئیشارەکە لە (ئاوی تیغ)یش زیاترن، هەر خۆیان وا دەبڕن، دەڵێی ″مەودا– تیغ″ن.

وشەی (صیقل)، واتای تریشی هەیە، جگە لە (تیژکەرەوە)؛ بەڵام پێم نەکرا بەتەواوی

ساغی کەمەوە و واتاکەی تری بهێنمە ناو ئەم شیکردنەوەیە.

تۆ سەیری چۆن ناوونیشانی تیغ و هەموو سەر و بەرێکی پەسندی و بڕندەییی لەو بەیتەدا کۆمەڵ کردووە کە هەمووشی خزمەتکاری برۆکانن. لە بەیتەکەدا، تاکە یەك وشە پەیدا نابێ کە خزمی برۆ و تیغ نەبێ: (برۆ، وەسمە، صیقل، مسلول، مووکار، عیشوە، جەوهەر، ڕەمز، ئیشارە، ئاو و مەودا). کە بڵێین بەیتەکە (ظرف)ە و برۆکە (مظروف)ە، هەردوویان مشتی یەکترن. کەم وا هەیە، قاڵب و واتای بەیتی شیعر تا ئەم ڕادەیە، بەبەر یەکتر گیرابن و یەکیان لەوی تردا غەرق بووبێ.

بە نەشئەی سستیی و مەستی وەها (مستور) و (مخمور)ە

نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە

ئەم بەیتە لە بڕۆوە دەمانگەیەنێ بە چاو:

(مستور): داپۆشراو، پەنهان بەعەرەبی.

(مەستوور): زۆر مەست، مەند و مەستوور بەکوردی.

(مخمور): سەرخۆش کە لە (خمر)ەوە وەرگیرابێ.

(مخمور): داپۆشراو کە لە (خمار)ەوە وەرگیرابێ، بەواتای ڕووپۆش.

چاوەکان نووستوون، لە نووستندا شرایەوەن.

سستن و مەستن. چاو کە زۆر جوان و فرشتەیی و پەریکار بوو، پێی دەڵێن سست، نەخۆش، بیمار. ئەم تەشبیهەی چاوی زۆر جوان و فتنەجۆ لەناو ئەدیبانی هەموو ڕۆژهەڵاتی ئیسلامدا باوە. نالی خۆی لە چەند شوێنی تردا، چاوی یاری بەنەخۆش داناوە:

١- وەك (طره)یی پیچپیدەیی تۆ ساغ و شکستم

وەك دیدەیی نادیدەیی تۆ خۆش و نەخۆشم

٢- ابروان تو طبیبان دل افکارانند

هر دو پیوستە ازان بر سر بیمارانند

جگە لە سستی بەهۆی (نەخۆشی)یەوە، چاوەکان لێرەدا لەبەر خەویش سست بوون.

چاوەکان نەك هەر سست، مەستیشن. چاو کە لە خۆوە مەست بوو، دەگاتە ئەوپەڕی جوانی.

نـالـی چـەنـد جـاران لـە وشەی (مـەست) سوودی بـۆ بـەیـتـەکـەی وەرگـرتـوە، دوای ڕاگەیاندنی (جوانی)، یاریدەیێکی سستییەکەش دەدات، چونکە لە مەستیدا سستی پەیدا دەبێ. لە نیوەی دوەمی بەیتەکە مەعلووم دەکرێ چەندمان کار بە سستی و بێ هێزی هەیە. جگە لەمانە، وشەی (مەست) بە لەفز و واتاوە خزمی (مەستوور)ە و لەگەڵ (مخمور)یش هاو واتایە.

بەنەشئەی ئەم سستی و مەستییە، چاوەکە (مستور و مخمور) بووە.

وشەی (مستور)، کە عەرەبی بێ بە واتای داپۆشراو دێت و لە (ستر)ەوە هاتووە. کە (مەستوور)ی کوردیش بێ، بەواتای زێدە مەست دێت. مەستوور، وشەیێکە لە مەست وەردەگیرێ؛ وەك (ڕەنج، ڕەنجوور و گەنج، گەنجوور...). دەشگوترێ (مەند و مەستوور).

وشەی (مخمور)، ئەویش دوو واتای هەیە: یەکیان (سەرخۆش) کە لە (خمر – شەراب)ەوە وەرگیرابێت ئەوی تریشیان (ڕووپۆشکراو) کە لە (خمار)ەوە هاتبێ. لەمەڕا جارێکیان دەبێتە خزم و هاودەنگی (مەست) و جارێکیشیان هی (مستور).

واتە مەستیی چاوەکان لەگەڵ سستیی نەخۆشییان و هی خەو لێکەوتن و وەزعی کەوتنە سەر یەکتری برژۆلە و پێڵووەکانیان، وەها پەنهان و ژێرپەردەی کردوون هەر دەڵێی (ستار و خمار)یان بەسەردا هاتووە. چاوەکە پەنهانە، سستە، مەستە، بەرەو ئەوە دەچێ وەك خەوی لێ بەسەر بێ کە ئەویش پەنهانە لە چاوەکەدا. خەو بۆ خۆیشی (سستیی مطلق)ە.

کە ئەم هەموو سستی و مەستی پەنهانییە لەو چاوە خەو لێکەوتووانەدا کۆبووەوە، نالی هەقیەتی بشێوێ و بڵێ:

نەزانم خەو لە چاوتدایە یا چاوت لە خەودایە

لەم نیوە بەیتدا نالی گەیشتووەتە پایەیێك لە هونەر و هەستیارییدا کە بەڕاستی پێی دەگوترێ (اعجاز). بە تەنین و هۆندنەوەیێکی ساحیرانە، وشەی (مادی و معنوی)ی وەها تێك هەڵکێشاون و تێکەڵ بەیەکتری کردوون کە خەوی (موهوم) لەگەڵ چاوی

(موجود)، وەك ئەسل و وێنەیان لێ هاتووە... لە یەکتر جودا ناکرێنەوە و نازانرێ کامیان لە کامیاندایە.

لە سایەی کفری زولفت دڵ (فنا فی النور)ی ئیمانە

مەڵێن (ظلمە) خراپە وەصلی پەروانە لە شەودایە

وشەی (ظلمە)، دوا پیتەکەی دەبێ بخوێنرێتەوە و نەکرێتە (هاء السکتە)؛ واتە ببێتە (ظولمەت – زولمەت) بەشێوەی خوێندنەوەی کوردی، تاکو کێشی تێك نەچێ.

لەسایە: لەبەر خاتر.

لە سایە: لە سێبەردا

کفر: پێچەوانەی (ایمان). شاردنەوەی حەقیقەت.

فنا ″:فناء″ فی النور: نەمان و توانەوە لە ڕووناکیدا، وەك (فناء فی الله) بەمەزهەبی سۆفییان.

پەروانە: ئەو پەپوولەیەیە کەوا شەو بەدەوری ڕووناکیدا دەخولێتەوە.

لەم نیمچە ڕستەیەی (لە سایەی کفری زولفت)، نالی چوار تاریکاییی کۆکردووەتەوە:

١– سایە: بەواتای سێبەر.

٢– کفر: کە داپۆشینی ڕاستییە و بەلای موسڵمانەوە، شەوەزەنگ خۆیەتی.

٣– زولف: کە ڕەنگەکەی ڕەشە و وەك شەو بەسەر ڕووناکاییی ڕوویدا هاتووە.

٤– شەوەکە خۆی کە لە تێکڕای بەیتەکاندا هەیە.

لە سایەی کفری زولفت دەشێ (بە هۆی کفری زولفت وە یاخود سێبەری کفری زولفت)ەوە بێ.

زولفەکەی داناوە بە (کفر) لەبەر سەختی و خەستیی ڕەشاییی ڕەنگەکەی. کفریش (شاردنەوەی ڕاستییە). لەوەڕا زولفەکە و کفر هەر دوویان وەك یەکترن؛ چونکە زولفەکەش ڕووناکاییی ڕووی داپۆشیوە. ڕووەکەش وەك (نووری ئیمان) وایە لەبەر زێدەپاکی و سپیەتی و بێ گەردی.

دڵەکەی (فنا فی النور) بووە، لە ناو ڕووناکایی (فانی) بووە و تواوەتەوە.

لە سایەی کفری زولفت یاخود لە بن سێبەری کفری زولفتدا، کەوا ڕەش ڕەش کەوتووەتە سەر سپیەتیی ڕوخسارت وەك کفر بەسەر ئیماندا بێ، دڵەکەم فانی بووە لەو نوورەدا کە وا لەبن سایەی کفری زولفتەوەیە؛ یاخود شیدەتی کفری زولفت هێندەی لە جوانیی ڕووی تۆ زیاد کردووە، دڵم بۆی فانی بووە. تاریکی و کفر و سێبەر، دەوری ئەو نووری ئیمانەیان داوە کە ڕووی تۆیە.

نالی هەر چەند ناوی (ڕوو) ناهێنێ، بەڵام بەهۆی تێکڕای مانای بەیتەکە، بەتایبەتی لە وشەی زولفەوە، لزووم بەوە نەماوە ناوی بێنێ.

مەڵێن (ظولمت – زولمەت)، خراپە وەسلی پەروانە لە شەودایە؛ تازە کێ ڕێی هەیە باسی تاریکایی بکا بە خراپە.

ئەو شەوەی کۆتاییی بەیتەکە، چ شەوی ڕاستەقینە بێ کە نالی تێیدا چووە بۆ پارێزی یارەکەی چ سێبەر و کفری زولف بێ کە ڕووی یاریان لەناو خۆیاندا گرتووە و بەناو واندا نالی لێوی بۆ دێنێ، لە هەر دوو حاڵدا نالی، وەك ئەو پەروانەیە وایە کە لە تاریکاییی شەودا دەوری شەوقی مۆم یا ئاگر هەڵدێ و بەوەسلی دەگا؛ هەر چەند لەو وەسلەشدا دەسووتێ. دڵی نالیش کە (فنا فی النور) بووە، پەروانەیە و بەئاوری وەسل سووتاوە لە شەودا، کە شەوی ڕاستەقینە یا مووی زولف بێ.

هەناسەم زولفەکەی لادا و مەیلێکی نەکرد چاوی
نەسیم ئەنگووت و شەو ڕابرد و نەرگس هەر لە خەودایە

ئەم بەیتەیان هەم لەبەر ئاشکراییی واتاکەی هەم لەبەر ناوبانگی زۆری، لەوە دەرچووە پێویستی بە شیکردنەوە هەبێ. هێندەش نازکە لە ڕووی داڕشتن و واتا و وێنەکێشان و تەشبیهەوە، دەستی لێ نەدرێ چاترە. وەك بەلوورێکی پاك و ساف و بێگەرد وایە، هەموو شوێن پەنجەیێکی لێ دەبێتە عەیب. (لەمەوپێش بۆ زمانی بێگانەش تەرجەمە کراوە).

برا نالی ئەگەر ڕاستت کردبێ کە دەڵێی (نەرگس هەر لە خەودایە)، سوێند بەشاعیری و خوولیا و دڵداریت دەخۆم، نەتوێراوە هێندە لێو لە لێو و ڕوومەتی توندکەی بەخەبەری بێنی.

دیتوومە بەیتەکە وەها نووسراوە وەك من نووسیومە؛ لە هەندێ نوسخەی تردا (چ مەیلێکی نەکرد چاوی)، نووسراوە.

من کاری زۆرم بە بەیتی کۆتاییی غەزەلەکەوە هەیە.

لە (دووری) تۆیە ئەی خورشیدی پرتەو بەخشی شەوگەردان

کــە نــالــی وا لــە حــالاتــی مــحــاقــی مــاهــی نــەودایــە

ئەوەندەی گوێم لێ بووبێ، یەکێك ئەم بەیتەی خوێندبێتەوە یاخود واتاکەی لێکدابێتەوە، وشەی (دور)ی سەرەتای بەیتەکەی بە(دوور، دوور – بعید) خوێندووەتەوە. بەو پێیە دەبێ لە نووسیندا، بەم شێوەیە بنووسرێت (لە دوری تویە). کە بیخەینە سەر ڕێنووسی زۆربەی نووسەرانی ئەم ڕۆژانەمان، دەبێ وەك ئەمەبێ: (لەد ووریی تۆیە). لە نوسخەی دیوانەکانیشدا، چ دەسخەت، چ چاپکراو، هەروەها نووسراوە. کە ئەمە قبووڵ کەین، واتاکەی وەك ڕواڵەتی وشەکان ڕای دەگەیەنن وەها دەبێ:

لە دووریی تۆیە ئەی ڕۆژی ڕووناکایی بەخش بۆ ئەوانەی بەشەو دەگەڕێن، کەوا کەوتووەتە حاڵەتی هیلالی نوێ لە محاقدا؛ واتە بەهۆی دوورییەوە لە تۆ، نالی وەك هیلالی نوێ کەوتووەتە حاڵەتی محاق و نەمانەوە.

ئەم واتایە – کە هەموو ئەو ئەدیبانەی من دیومن پێی ڕازین – تەڵەیێکە و نالی بۆی ناونەوە؛ بەتەڵەوەش بوون.

نالی لە هەر پێنج بەیتی پێشووتردا باسی نێزیکیی خۆی دەکا لە یارەکەی، تا دیتمان لێوی گەیاندە دەم و لێوی، ئەم دوورکەوتنەوە لە کوێوە هەڵقوڵی؟

ئەوەی ڕاستی بێ کە بێی و لە تەڵەکە ڕەهابیت، دەبینی هەرچی دوورییە لە بەیتەکەدا نییە. بەپێچەوانەوە، ئەنجامێکی ئاسایی و یەکجار شاعیرانە و دڵدارانەی هەر پێنج بەیتی پێش خۆیەتی. ئەم بەیتەیان لە هەمووان پتر نێزیکیی نالی لە یارەکەی نیشان دەدا، تاکو دەتوانین بڵێین غەزەلەکە مشت بووە لە وەسل و نێزیکی، با بزانین چۆن:

وشەی (دور) لە ڕێنووسی کۆندا دوو جۆر خوێندنەوە هەڵدەگرێ، یەکێکیان ئەو تەڵەیە بوو باسمان کرد ″دوور – دوور بەواتای بعیدی عەرەبی″؛ جۆری دووەمی

(دەور)ە کە بەواتای تەنیشت و ڕۆخە.

واتە ئەی خورشیدی ڕۆناکی بەخش بۆ ئەوانەی بە شەو دەگەڕێن کە نالی خۆی یەکێکە لەوان و بەشەو چووەتە بالینی یارەکەی، لەبەر نێزیکی لە دەور و تەنیشتی تۆدا نالی کەوتووەتە حالاتی محاقی مانگی نوێ. مانگ کاتێك دەکەوێتە حالەتی (محاق) کە یەکجار لە ڕۆژەوە نێزیك بێ، نەك لێی دوور بێ، کە لێی دوور کەوتەوە، دەبێتە (بدر).

مانگ هەتا لە ڕۆژەوە نێزیك بێ جورمی نامێنێ. بەو پێیە هەرچەند لە ڕواڵەتدا (محاق)، نەمان و فۆتان ڕادەگەیەنێ، لە ڕاستیدا ئەوپەڕی نێزیکی و گەیشتن بە یار، لەو محاقەدایە. نالی هەرگیز لەو حالەی خۆشتر نەبووە و نابێ کە هێندە لە یاری نێزیك بووەتەوە، وەك هیلالی کاتی محاقی لێ هاتووە و لەگەڵ ڕۆژدا جووت بووە.

وشەی (شەوگەردان)، واتای (شەوگێڕەوە)یشی هەیە. شەوگەرد، جانەوەرێکیشە وەك ماناکەی بەشەو دەگەڕێت. نالی ڕێی هەیە خۆی بەهیلالی حالەتی محاق دابنێ؛ چونکە یارەکەی دانا بەخورشید و خۆیشی لە نووری ئەودا غەرق بووبوو.

سرنجێکی ورد بگرە لە (ما هی نەو)، ئەو وشەیەی (نەو) ،پێویستیی قافیە، داخوازی نەکردووە؛ واتای شیعر و هەڵوەستی نالی خۆی بە(ما هی نەو)، نەبێ ڕاست نایێ. با بڵێم زێدە جوانیی بەیتەکە، بە هۆی ئەم وشەیەی (نەو)، پەیدا بووە.

هیلال لە دوو حاڵدا، خۆی لە محاقدا دەبینێ: یەکەمیان، لە کۆتاییی مانگ؛ واتە ڕۆژی ٢٩ وەیا ٣٠ مانگی عەرەبی. لەم حاڵەدا هەڵاتنی لەگەڵ ڕۆژ لە سبەینەدا دەبێ. دووەمیان، ئەو محاقەیە کە وا بەر سەرەتای مانگ دەکەوێ؛ واتە هیلالەکە لە محاقی سبەینەوە کەم کەمە بەرەو دوای قورسی ڕۆژ دەبێتەوە تا وای لێ دێ ئاوابوونی مانگەکە لە ئێوارەدا دەکەوێتە سەر حیسابی شەو.

لەمەڕا مەعلووم دەکەیت هیلالی محاقی مانگی کۆن، بەسەر ڕۆژی ڕووندا دێت کە ئەمە هیچ لەگەڵ وەزعی نالیدا ڕێك ناکەوێت. بەڵام محاقی (ماهی نەو)، ئەو محاقەیە کە هیلالەکە تێیدا بەرەو شەو دەبێتەوە، کە ئەمەیش حاڵی ڕاستەقینەی "نالی"یە. کە دەشڵێ (حالاتی محاقی ماهی نەو)، هەموو سەروبەرێکی ئەو محاقە و ئەنجامەکەی دەگرێتەوە؛ چونکە (حالات) – کە جەمعە بەبەریەوە هەیە – حاڵی ئێستاکە و دواییش

ڕابگەیەنێ، لەو ڕووەوە کە وا هیلالەکە وردە وردە لە محاق دەردەچێت و دەبێتە یەکشەوە و دووشەوە و... هتد.

نالیش وەك ئەو هیلالە وایە لە کۆتاییی شەودا لە یارەکەی دوور دەکەوێتەوە، (وجود) پەیدا دەکاتەوە. چ سەیر نییە، دوای ئەو خۆشییە زلەی گەیشتن بەیار و وەدەستهێنانی پیرۆزی و سەرکەوتنی وەها گەورە، نالی وەك مانگ لە زیادکردندا بێ.

وەك گوتم شیعرەکان تەجرەبەیێکی زیندووی سەردەمی گەنجایەتیی نالی دەگێڕنەوە. دەمودووی هەڵبەست ئەوەندە نەفەس گەرمە ڕێ نادا خەیاڵ بۆ هێندێ بڕوا کە وا نالی بەزیهنکاری و وشەسازی و دەسەڵاتی شاعیریی خۆی، ئەم وێنە ئەفسووناوییەی لە وەهمەوە هێنابێ. سەیرکە: چونکە حیکایەتەکە ڕاستە، نالی چەند زمانی گرتووە لە وشەی پاتەوپات (صریح). ئەگەر (مەڵێن زولمەت خراپە) و (هەناسەم زولفەکەی لادا) و ڕستەی وەها سەر پۆشکراو نەبان، لە وانە بوو بیریشمان لەوە نەکردباوە کە نالی ڕووداوێکی ڕاست دەگێڕێتەوە، لەو هێرشەی کە بۆ سەر (مەستوورە)ی بردووە؛ چونکە هەموو قسەکانی زادەی خەیاڵن و هەڵبەستراون، جڵەوی بۆ قەڵەمی شۆڕ کردووەتەوە، بێ پەروا زارشڕیی خۆی دەکا. وا دەزانم لە ڕووی تەمەنەوە، ئەم برە شیعرە و هێرشەکەی سەر مەستوورە هاو چەرخ بن. گوتەی بەرامبەر (مەستوورە) و کردەوەی ناو ئەم بەیتانە لە تەمەنی گەنجایەتی دەوەشێنەوە؛ گەنجایەتیش، جارێکە و نابێ بە دوو.

***

بەشی دووهەم

لە بەشی یەکەمی ئەم گوتارەدا بەخوێنەرم ڕاگەیاند، باسی (ناوەڕۆك) بەگشتی و بەجۆرێکی لێی بوەشێتەوە، لەوێدا جێی نابێتەوە. ئەوەشم خستە سەر قسەکانم کە درێژەی باسی ناوەڕۆك بەناچاری کەوتە ناو بەشی دووەمی کتێبی (حاجی قادری کۆیی)یەوە؛ چونکی لە بەشی یەکەمدا جێی نەبووەوە هەرچەند دەمێکیشە لە نووسینی بوومەتەوە. بەداخەوە، ئەم باسە بەدبەختە لە بەشی دووەمی (حاجی قادر)یشدا بێ مراد بوو؛ دەبێ چاوەنۆڕی بەشی سێیەمی بێت.

لە بەشی یەکەمی ئەم گوتارەمدا، کورتەیێکی بیروباوەڕی خۆم لە بارەی ناوەڕۆکەوە نووسی و بەدوا ئەوەدا کەوتمە سەر دۆزینەوەی واتای سەر بەکۆمەلایەتییەوە لە هەڵبەستەکانی نالیدا. مەنتیقی نووسینەکەم لێم داخوازی دەکات، کە من ڕێم نەبێ بەدرێژی لەسەر (ناوەڕۆك) بنووسم، دەبێ دەورێکی سەرەباسی (ناوەڕۆك لە شیعری نالی) بدەم کە خۆی یەکێکە لە سەرەباسە بنجییەکانی ئەم گوتارە و قەرزێکە بەسەریەوە؛ بەلام لە نووسینمدا نامەوێ پێشبڕکێ لە خۆم بکەم، بۆ مەبەستی زووتر گەیشتن بەشیکردنەوەی ئەو سەرە باسە. من جلەوی قەلەمەکەم ناوەتە دەست هەڵبەستی نالییەوە، بۆ چ لایێکی ببات بەدجڵەویی لەگەڵدا ناکەم. بەپێی باوەڕی خۆم لە هەر شوێنێکی گوڵزار و چەمەنزاری ئەدەبی نالی، گەشتی دڵ و زیهن بکەین، خۆشییێك دەدۆزینەوە کەوا لەوێدا نەبێ نادۆزرێتەوە، لە کیسدانیشی جێی پڕ نابێتەوە.

بێگومان باسی ناوەڕۆك لە شیعرەکانی هەر بەوەندە تەواو نابێ بڵێین لایەنی کۆمەلایەتی و دابونەریت و دەستووری بەیەکەوە ژیان لە نوکتە و وردەکارییەکانی دەدرەوشێنەوە و بەوەدا نالی لە توهمەی وشکەمەلەی خەیاڵبازیی ڕووت و ڕەهەوا کەوتنی هونەری سەراوی و بێ بنجیی مادی بپەڕێنینەوە، ڕاستیی گوتە ئەمەیە، ئەوەندە دوانە کورتە سەرەتایێکە لە باسی پڕ دەنگ و سەدای ناوەڕۆك لە شیعری "نالی" دا.

بەلام بەر لەوە هیچ بڵێم لە بارەی ئەو ناوەرۆکەوە، پێویستە تێبینییەکی گرنگ

دەربڕم، وەك پێپلكە بێ لەبەر هەنگاومان بەرەو ژوور و سەرهەوراز بۆ ناو واتا و ناوەڕۆك لە باغ و ڕاغ و گوڵ و گوڵزاری نالی کە خۆی زۆر ڕاستگۆیانە و بەئینسافەوە بانگهێشتنمان دەکا بۆی، بەم دێرە شیعرەی وەك كارتی بانگهێشتن:

وەرە سەیـــری خــــیـــابـــانـــی بـــەیـــازی دەفـــتـــەری (نـــالـــی)

کە صەف صەف (مصرع)ی بەرجەستە ڕیزی سەروی مەوزوونە

تێبینییەکەم بریتییە لەمە: مرۆڤێك کە گەیشتە پایەی نالی لە بویژییدا، هێندەی بەدیهییە، دیارە مەیدانەکانی پڕ دەمەتەقەی وەك بەهرەی خۆڕسك و هەست و نەست پڕبوونە لە دیمەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و شارەزابوون لە زانست و هونەری باوی ڕۆژگاری خۆی و پەیداکردنی قەناعەتی تایبەتی لەسەرجوملەی بوون و مردن و ژین و چاکە و خراپەدا. ئا ئەم مەیدانانەی هەموو پێچاوەتەوە و کردوونی بەیەکێك لە گۆڕەپانە مەعنەوییەکانی ناو جیهانی فراوانی دەروونی خۆی؛ ئەوسا گەیشتووە بەو دەسەڵاتە کە شیعری وەها بهۆنێتەوە، خەریك بێ لەبەر پڕ مەعنایی و نوکتە و نازکی بتەقێتەوە.

هەڵخنینی شیعر بەواتا و هونەر کارێکە نە هی بەهرەی تەنها، نە هی پێگەیشتنی تەنهایە. دەبێ بەهرە و پێگەیشتن، واتە زات و بابەت (دەروون و دەرەوە) لە هەڵخنیندا بەشدار بووبن. لەم بەشدارییەشدا بەڕادەی لەنگەر ڕاگرتن و پارسەنگکردنی هەردوو لایان، دەسەڵاتی شاعیر خۆ دەنوێنێ. فەرموو سەیرێکی ئەم دوو نموونەیە بکە لە شیعری نالی کە پارسەنگبوون و لەنگەربەستنی باسکراویان تێدا بەدی دەکرێت. نمووی یەکەم:

(طرّە)ت وەکو توومـاری شکستە و سەری کوڵمت

بــۆ نــووری سەوادم بــووەتــە شەمــعــی مــوتــاڵا

نموونەی دووەم:

لـەم (پـارچـەلـۆکـە) هـەورە بـەقـەد ڕووی هـەمـوو زەمین

بـــەم ڕایـــەڵـــە قـــەدیـفـــەیـــی سەوزی عـــەجـــەب تـــەنـــی

لە نموونەی یەکەمدا، چی لە توانای ئادەمیزاد بێ، لە واتای سەر بە نووسین و خوێندنەوە و تاریکی و ڕووناکی و ڕاگرتنی هەر چشتە، بەرامبەر هەم جینسی خۆی و

دارِشتنی قاڵبی جوانی لەناو بۆتەی عیشق و تێك ئاڵاندنی حەقیقەت و مەجاز و تێوەرپێچانی تەوریە بەدەوریانەوە؛ هەمووش لە دوازدە وشەدا. تۆ سرنج بگرە لە تاکە وشەی کۆتاییی بەیتەکە کە (موتاڵا: مطالعە)یە، چۆن بە تەنها لەلای خۆیەوە بووەتە ئاوێنەی قودرەت هەموو تیشکێك دەداتەوە کە لە وشەکانی (طرّە، توومار، شکستە، کولّم، نوری سەواد، شەمع)، هەڵبستێتەوە. وشەی شکستەش بەهەردوو واتای (بەسەریەکدا شکانەوەی مووی طرّە ـ خەتی شکستەی فارسی کە طرە و توومارەکەی پێ نووسرابێ) لە ئاوێنەکەدا دووبارە دەبێتەوە. هەروەها وشەی (سەواد)، ئەویش بەهەر سێ واتای (ڕەشاییی شەو، ڕەشکێنەی چاو، خوێندەواری). خۆشت دەزانیت، شەمع لە شەودا پێ دەکرێت، تاکو چاو شتی لەبەر بخوێنێتەوە، با ئەو شتە تووماری شکستەش بێ. بەڵێ وشەی (موتاڵا)، ئەمانە بەتێکڕایی عەکس دەکاتەوە بێ ئەوە، یەك زەرِە لە تیشکی هیچ کامێکیان بەخەسار بدات. کە بێین و لەناو هەموو وشەکاندا، بێ دەستبژارکردن، وشەی (توومار) هەڵبژێرین و دۆزینەوەی دەسەڵات و بلّیمەتیی شاعیریەت تێیدا، شەپۆل شەپۆل، ئاورینگی ئەو دەسەڵات و بلیمەتییە بەڕووماندا دەپژێ. توومار لە لایێکەوە شتێکی نووسراوە؛ هەم لەگەڵ (طرە)دا دەگونجێ کە نووسینی تێدایە و لە و ڕێگەیەوە بەیەکتر تەشبیهـ کراون؛ هەم دەبێتە ئەو پێشەکییەش کە لە ئەنجامی بەیتەکەدا موتاڵا دەکرێ، هەر چەند لە بەیتەکەدا، پێوەندیی ڕاستەوخۆی موتاڵا بە وشەی (سەری کولّم)ەوەیە کەوا بووەتە (شەمعی موتاڵا).

دیسانەوە توومارەکە کە جێگیری (طرّە)یەوە بەبەر ئەو گیراوە، هەر خۆی دەبێتەوە ئەو شەوە تاریکە درێژەی کە دەوری سەری کولّمی داوە و ئەویش تێیدا بووەتە (شەمعی موتاڵا) کە لە شەودا هەڵدەکرێت، ڕەشایی و درێژییی شەوەکەش بەهۆی وشەی تۆمارەوە لە بەیتەکەدا لەوەڕا دێت کە توومار لە لایێکەوە مەشوورە بەدرێژیی لە لایێکی تریشەوە مووی ڕەشی (طرّە)ی یاری پێ تەشبیهـ کراوە. توومارەکە سەرەڕای بەدەستەوەدانی (رەشایی و درێژیی) کە هەم جینسی مووی (طرّە) و شەون، جارێکی تریش وەسفی جوانیی مووەکە دەکات بەهۆی وشەی (شکستە)وە کە رادەگەیەنێ داوە ڕەشە درێژەکانی مووەکە چین چین بەسەر خۆیاندا شکاونەوە لە لایێکی تریشەوە ئەم توومارە کە بەوێنەی بەرچاو (شکستە) و بەسەرخۆیدا شکایەوە بوو لە هەمان کاتدا توومارێکی نووسراوە بەخەتی (شکستە) کە جۆرێکە لە ڕێنووس و زۆر باو بوو لەو سەردەمە ڕابردووەی ڕۆژگاری نالیدا، بەوەشدا (طرّە)ی یار بەتەواوەتی دەبێتە بابەتی

موتالاکەی کۆتایی بەیتەکە. لەمانە هەمووی گەڕێ و بەچاوێکی دڵ و دەروونت سەیرێکی ئەم دیمەنە ئەفسووناوررییەی دەورەدانی تورە و تۆمارەکە لە کوڵمی یار بکە کە بووەتە شەمعی موتالا، لێت دەشێوێ و نازانیت موتالای تۆمارەکە بکەیت لەبەر شەوقی مۆمی سەری کوڵمی یاخود لە ناو شەوەزەنگی مووەکاندا موتالای مۆمەکە خۆی بکەیت کە سەری کوڵمیەتی.

لە نموونەی دووەمدا نالی شارەزایی بەسروشت و بەکۆمەلایەتی وێکڕا کۆ دەکاتەوە و دەستڕەنگینانە تابلۆیێکی هونەریی ئەفسوناویی ئەوتۆ لە کۆکردنەوەی هەردووان پێك دێنێ و بەچەشنێك لە تابلۆکەدا تێکیان هەڵدەکێشێت و دەیانهۆنێتەوە مرۆڤ نازانێ کامیان کامن.

(پارچەلۆکە)ی هەورەکە دەشێ بەواتای پارچە پەمۆ بێ، یاخود بەواتای پارچەی بچووك بێ کە بڵێین قاڵبە داڕشتنی (تصغیر)ی پارچەیە، وەك دەڵێی (تەشیلۆکە، جۆگەلۆکە..)، ئا ئەم پارچەلۆکەیەی هەور لە بەرزایی ئاسمانەوە بەڕایەڵەی داوی باران دەبێتە قەدیفەی سەوز و ڕووی زەمین دەتەنێ بەسەوزایی بەهار، چەند سنعەتکارێکی شارەزایە کە دەتوانێ ئەم کارگەیەی تەنینی قەدیفە لە هەور و باران پێك بێنێ و لە لۆکەی هەور (یاخود لە هەوری کەم)، قوماشی سەوزی بەرین بچنێ بەقەد ڕووی هەموو زەمین. سنعەتکاری و وەستایی لەم چنین و تەنینەدا دوو جاران موعجیزە پێك دێنن، یەکەمیان، لەوەدا کە هەوری کەم دەکاتەوە قەدیفەی زۆر دووەمیان کە ڕەنگی هەورەکە لە سپییەوە دەگۆڕێ بە سەوز چ دەرمانێك و ئەجزایێکی کیمیاویشی بەکارنەهێناوە. گەلێك ڕاستەقینەدا هەر بەقەد بەیتەکەی نالی ڕێکوپێکە و هەر هێندەی ویش زەحمەتیی تێدایە؛ چونکە بەڕاستی هونەرەکەی نالی لەم بەیتەدا، هەموو سنوورێکی بەرچاوی هونەر و شیرنکاری و شۆخی و دەستڕەنگینیی تێ پەڕاندووە.

خواجە (کلیم همدانی) لە وەسفێکی بەهاردا ئەم بەیتەی گوتووە کە ئەویش بەڕاستی شاکارێکە یەکجار کەم مانەندە:

از بهر سبقت بیرون شدن شکوفو برگ

در تنگنای شاخ درخت می کنند جدال

واتە (بۆ پێشبڕکێی زۆرکردن لە هاتنە دەرەوە، گوڵ و گەڵا لە تەنگژەی لکەداردا زۆرەملێیانە)، بەڵام لەگەڵ ئەم هەموو جوانی و هونەرەشدا، بەیتەکەی (خواجە کلیم) لە تەك هینەکەی نالیدا ئەوەندە مەحدوود دێتە بەرچاو، دەشێ ببێتە، نەقشێکی ئەو قەدیفەیەی ناو بەیتەکەی نالی.

نامەوێ غەدر لە کەلیم بکەن، بەشکاندنی بەیتەکەی لە ڕێی هێنانەوەی هەموو واتای بەیتەکەی نالی کە لە سروشتی بەهاری تێ پەڕاندوە و بەولای بەهارەوە باوەشی بەکۆمەڵایەتیدا گرتووە و هەردووکیانی پێکەوە کردووە بەکەرەستەی ملکەچی بۆ هونەر و جوانی لە حاڵێکدا، بەیتە نازدارەکەی کەلیم وەك بووکی جوان، لە ناو کەژاوەی سروشتدا خەملیوە و ئاورینگەکانی لە پەردەی دەوری کەژاوەکەوە ئاودیو نابن بۆ کۆمەڵایەتی، بەڵێ نە بەیتەکەی کەلیم دەشکێنم بە خنکاندنی لە ناو تۆفانی واتای شیعرەکەی نالی، نە لێرەشدا چ ئیشێکی زۆرمان هەیە بەقووڵبوونەوە بۆ تەختی بنی گۆمی بەیتەکە، چونکە لەو نموونانەدا تاکە مەبەس ئەوە بۆ ڕاستێیکی گرنگی ئەدەب روون کەینەوە کە بریتییە لەوە هەڵاخنینی شیعر بەواتا و جوانی تا ڕادەی مشتبوون و لێڕژان، کاری تاکە هۆی هونەر وەیا تاکە هۆی پێگەیشتن نییە، هەردوو هۆ دەبێ کۆببنەوە تا بتوانن ئەفسوونی بەهرە وەرگێڕنە سەر گوتەی زمان، لە کۆبونەوەشیاندا بەڕادەی لەنگەر بەستن و پارسەنگبوونی هەردوویان لە دوو دەستەی تەرازووی بەیتی هەڵبەستدا دەسەڵات و هێز و دەستڕەنگینیی شاعیر خۆ دەنوێنێ. کە سەرنجت بدەیتە دوو نموونەی سەرەوە، دەبینی ئەم لەنگەربەستن و پارسەنگبوونە، لە هەردوو بەیتەکاندا بەچەشنێك لە سەرانسەری داڕشتنی رستەکانیان داوەستاوە و هێندەیان وەستایی تێدایە لە لای خۆیانەوە بەزیادەوە لە شیرینی و ئارایشتی هەردووان زیاد دەکەن. من لێرەدا مەسەلەیێکی کوردیم بەبیر دەکەوێتەوە کە (خوا بدا، پیغەمبەریش نەختێکی دەخاتە سەر). تۆ سەیری (پارچەلۆکە) بکە کە گوتم دەشێ (پارچە لۆکە، پەمۆ) بێت و دەشێ (پارچەلۆکە، پارچەی بچووك) بێت کە قاڵبە داڕشتنی چووککردنەوەی (لۆکە)یە، چۆن بەم دوو واتایە لەنگەری خۆی ڕاگرتووە هەم لەگەڵ کەرەستەی دروستکردنی قەدیفە کە لۆکەکەیە، هەم لەگەڵ مەهارەت ئیعجازکاریی بەهار کە لە پارچەیێکی بچووکی هەور بەپانایی رووی زەمین، سەرپۆشی قەدیفە دەتەنێ. لە بیریشت بێ، نالی ئەم هەڵسووڕ و داسووڕە هونەرەکارانەی بێ سەروبن لە ناو تەنگژەی پێداویستی کێش و قافیەدا دەکات، کەچی

هەر دەڵێی سواری قالیچەی سلیمان پێغەمبەر بووە و لە ئاسمانی بەربەرەڵڵای بێ سنووردا پێی دەفڕێ.

کە وتووێژمان سەری کێشایە سەر لەنگەربەستن و پارسەنگبوون، لەو ناوەشدا نموونەی بەراوردکردنمان لە شیعری شاعیرێکی فارس هێنایەوە کە (خواجە کلیم همدانی) بوو، وا بەچاك دەزانم نموونەیێکی پێشکەوتوو لە شیعری شاعیرێکی بەناوبانگی کوردیش بێنینەوە بۆ مەبەسی بەراوردکردنی بێ تەرەفانە لەو ڕووەوە کە ئەم جارەیان هەردوو شاعیر کوردن و خەڵقی ناوچەیێکیشن. پیرەمێرد ئەم بەیتەی بەسەر زاری (زین)دا هێناوە

خەنجەرە بۆ دڵە گەر راستت دەوێ

ئاخ مەمی تیایە نەك بەری کەوێ

نالی ٧٠ ساڵ پتر بەر لە پیرەمێرد دەوری واتای ئەوتۆیی هەڵاتووە و بوونی خەیاڵی یاری لە دڵدا بەم بەیتە جوان و نازدارە نەخشە کێشاوە:

تۆ کە حۆری وەرە نێو جەننەتی دیدەم چ دەکەی

لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەیی سوزانمدا

گەلێك لە شاعیرانی کورد و غەیری کورد ئەم واتایەیان کردووە، بە بنگەی هەڵبەست و هەریەکەیان بەپێی دەسەڵات وێنەی ئەم هەڵکەوتە خەیاڵییەیان کێشاوە. چەندێکی شاعیر بێن و واتاکە دووبارە بکەنەوە من بێزار نابم، بەڵام تاکە مەرجێکم لە دووبارەکردنەوەکەدا هەیە، شاعیر دەبێ لە کوتانەوەی واتای تەقلیدیدا، شەقڵێکی تایبەتی خۆی بەکاربێنێ کە هەڵبەستەکەی لە نۆکەری و خزمەتکاریی هەڵبەستی لە خۆی بەپێشەوە رزگار بکات.

لێرەدا قسەمان لەگەڵ چەند و چۆنی سەرجوملەی بەکارهێنانی ئەم واتایە نییە، کات و دەرفەتیشمان چەنگ ناکەوێ، نموونەی دەیان شاعیری کورد و میللەتانی تر بێنینەوە و بەیەکتریان بگرین و پایەی لێ وەشاوەیییان بۆ دەستنیشان کەین، تەنانەت ڕێمان نییە لە شیعری نالی خۆی نموونەی تر شی کەینەوە کە ئەویش وەك ئەم بەیتە دەوروپشتی واتای تێخزانی وێنەی یاری لە چاو و دڵ و مێشکی عاشق داوە وەك غەزەلی:

جەنانی وەك جینان كردم بەماوا

حەبیبەی (مالّییاوا) مالّی ئاوا

هەر لەم غەزەلەشدا، پەردەی بووكێنی لە ناو چاوەكانیدا جێ دەكاتەوە كە دەڵێ:

زەفافەتگاهی پەردەی ئاڵی چاوم

موبارەك حیجلە بێ بۆ بووك و زاوا

لێرەشدا بووك و زاوا و پەردە و زەفافەتگاه ، هەموویان لە وساڵێكی بەچاودیتندا كۆبونەتەوە، نەك بەگەیشتنەیەكتری دوو لەش.

من لە خەریكبوونم بە دوو نموونەی یەك واتا لە هەڵبەستی نالی و پیرەمێرد، كە بەشێكە لە ناوەڕۆكی گوتارەكەم، ئا لەوێشدا هەر لە رووی ڕەچاوكردنی لەنگەربەستن و پارسەنگبوونی لایەنەكانی جوانی و هونەر و ئارایشت و واتا لە ناو نموونەكاندا بیروباوەڕم دەردەبڕم دەخلم بەسەر قوولبوونەوە بۆ بنی گۆم و گەشتكردن لە بەرینایی هەڵبەست نییە. لەم دوو نموونەیەشدا نامەوێ دوو شاعیر، پیرەمێرد و نالی، بەرامبەر یەكتر ڕاگرم؛ چونكە دیارە تاكە بەیتێكی ئەم و ئەویان نابێتە تەرازووی هەڵسەنگاندنی هەموو ئەدەب و هونەر و دەسەڵاتیان، لەوە زیاتر كە دەسەڵاتی نالی لە یەكێك لە هونەرەكانی بوێژیدا ڕاگرین لە ئاوێنەی بەراوردكردن لەگەڵ نموونەی هاوبابەتی خۆی چیترم مەبەس نییە. لەم ڕێچكۆڵە تەسكەوە، بۆ سەر خوانی بەراوردكردن دەڕۆم و دەڵێم پیرەمێرد وێنەی خەیاڵیی مەمی لە ناو دڵی زیندا داناوە بەرامبەر خەنجەرێكی مادی و بەمەدا خەیاڵ و مادەی بەرەنگاری یەكتر كردوون، وەك دوو شتی یەكچوون و هاوتا، لە وشەكانی هەڵبەستیشدا نە تاكە وشە نە كۆمەڵە وشەی ناوی ڕستە هیچ تەوجیهـ و وەرامێك بەدەستەوە نادەن لە ئاست ئیعیترازی كەسێكدا كە بڵێ تارمایی و خەیاڵی ناو دڵ مەترسیی لێ ناكرێ بەر خەنجەر بكەوێ، ئەم دەست پاراستنەی زین بۆ چی؟ بەڵێ ئێمە لە لای خۆمانەوە و لە دەرەوەی هەڵبەستەوە، دەتوانین وەرام بدەینەوە و بڵێین هەستكردنی زین بەبوونی مەم لە ناو دڵیدا هێندە بەهێزە وەك ئەوەیە كە بەڕاستی لەناو ئەو دڵەدا بێ نەك بەتارمایی، بەلام ئەمە یارمەتیدانە بۆ بەیتەكە لە لاوە و لە دەرەوەیڕا كە نابێتە دەربازبوونی ڕاستەوخۆ لە ئیعتراز. ئەمە ڕاستییێكە چ دەمەتەقە هەڵناگرێ، لەگەڵ ئەمەشدا دەبێ بڵێین یارمەتیدانەكە ناگاتە پایەی خێر و سەدەقە پێكردن چونكە بە بەر سۆز و تاسەی

عیشقەوە هەیە پریشکی ئاگری خۆی لە دڵێکی زامدارەوە بۆ دڵێکی تری هەستیار باوێژێ و سفت و سۆ و ورێنەی خۆی لەوێشدا بەخەبەر بێنێ و خەیاڵی مەعشووقی خۆی بەهەمـوو سفت و سۆ و ورێنەکانی عیشقەوە بێنێتە بەر هەستی ئەو دڵە هەستیارەیشەوە. کەواتە، یاریدەدانەکە شتێکە لە داخوازییەکانی عیشقی سووتێنەر کە لە بەیتەکەدایە نەك لە عیشقی (مطلق)دا بەڵام هەر چۆنێك بێ، ڕەواندنەوەی ڕەخنەکە کاری من و تۆیە کە لەسەر بنگەی بەیتەکەوە هەڵی دەستێنین، زەنەی ئاسایی خودی بەیتەکە نییە... راگەیاندنی یەکسەرەی وشە و دارشتنی نییە، ئەگەر شاعیر هاتبا و بیگوتبا خەنجەر لێدانەکە خانە لە مەم دەشێوێنێ ئەوسا هیچ ڕەخنەیێك نەدەهاتە بەر بەیتەکە چونکە کە ئێمە قبووڵمان بێ، وێنەی مەم لە دڵی زیندا هەبێ، قبوولیش دەکەین، بریندارکردنی دڵەکە ئەو خانەیە بشێوێنێ، کە وابێ هەق دەدەینە زین دەست بپارێزێ لە شێواندنی خانەی مەم، کە دڵی زینە.

ڕەنگە، خوێنەر لێم بە دەنگ بێ و بڵێ کەی بووە لەگەڵ شیعردا ئەم (مەنطق) کارییە؟ ئەوەی ڕاستی بێ لەشیعردا رێ بە ڕەخنەگر نادرێ لە دەرەوەی شیعرەوە (منطق) و فەلسەفە بێنێ و بیکا بە ڕەخنە لە شیعر، بەڵام (منطق)ێك لە ناوەرۆکی شیعرەکەوە هەڵستێ و خۆی بەسەر واتاکەیدا بسەپێنێ دەشێ و دەبێ بکرێتە ئەمرازی پێوانەی شیعرەکە. لە بەیتەکەی پیرەمێردیشدا لایەنی بەرامبەر یەکتروەستانی خەنجەر (کە ماددەیە) لەگەڵ وێنەی مەم (کە نامادەیە)، دیمەنێکە بەقەدەر سەرلەبەری بەیتەکە بەرچاو و چ پێویستێك نییە بۆ دیتنی بە خواستنەوەی چاویلکە لە (مەنطق)ی دەرەوەی هەڵبەستەکەوە. لە دارشتنی بەیتەکەدا لەنگەر نەبەستن هەیە لەم بەجووتەهاتنی (مادی و نامادی) لە حاڵێکدا لێیان داوا دەکرێ، یەکتر پارسەنگ بکەن:(خەنجەری ئاسن بۆ دڵە کە گۆشتە، بەڵام خەیاڵی مەمی بەردەکەوێ کە تارماییە...).

هێنانەوەی ئەم تەرزە ڕەخنەیە، هەروەك لە واتای بەیتەکەوە سەر هەڵدەدا، جارێکی تریش سواری زیهنی ڕەخنەگر دەبێ بەوەدا کە شیعری تر هەن وەك ئەمیان مادە و نامادەی کۆکردووەتەوە و هیچ ڕەخنانیش ناسەلمێنێ، بەهۆی دارشتن و هێنانەوەی وشە و تەعبیری ئەوتۆ لە خۆیانەوە گرێ و گاڵیان هەڵدەوەشێنن بەر لەوە ڕەخنە بەدەستەوە بدەن. نموونەیێکی ئەم شێوە دارشتنە بەیتەکەی (نالی)یە، کە بەرامبەر نموونەکەی پیرەمێردم راگرت.

لەم بەیتەدا لەنگەربەستنی وشە و واتا لەسەرانسەری دارشتنی، کوردی گوتەنی، فرتەنەییکە بۆ خۆی:

بەهەشتی چاو بە هەموو نەخش و نیگار و پەرژین و سەرچاوەیەوە، راگیراوە بەرامبەر دڵ و سینە بە هەموو بڵێسە و ئاگر و سووتانیانەوە، ناوی جەهەنەمیش نەهاتووە چونکە عاشق دڵی نایێ بڵێ یار لە جەهەنەمدایە.. ئاگرستانێك کە تارمایی و خەیاڵی یاری تێدایە جێگەیێکی پیرۆزە بە سۆز و گەرماییی عیشق. حۆری خەڵقی بەهەشتە و لەسەریەتی بچێتە بەهەشتی چاوەوە، دڵ و سینە کە مەڵبەندی ئاگری عیشقن بە رواڵەت لەگەڵ حۆری رێك ناکەون. گوتم (بە رواڵەت)؛ چونکی نالی کە بانگهێشتنی یاری دەکا بۆ هاتنە ناو بەهەشتی چاوی و بەمەدا بە زاهیر پێی دەڵێ لە دڵی دوور کەوێتەوە لە حەقیقەتدا بانگهێشتنەکە بۆ نزیکتربوونەوەیە لێی، لەو رووەوە کە دیتنی یاری تێدایە، خۆ دیاریشە دیتنی یار بە چاو دە جاران و سەد جاران پتر حەسانەوەی عاشقی تێدایە لە تلانەوە بە دەست تارمایی و خەیاڵەوە کە هەر عەزابێکی رووتە بۆ عاشق. سەیری شاعیر چەند سیحرکارانە مەبەسی خۆی، کە داواکردنی وەصلە، دەشارێتەوە لە نێو مەبەسێکی چەشمبەندانەی حەسانەوەی یار لە بەهەشتدا.

لە مانە گەرێ: پارسەنگبوون و لەنگەربەستنێکی تر هەیە کە لە بەیتەکەی پیرەمێرددا نەبوو. دەزانین بوونی یار لە نێو ئاگرستانی دڵ و سینەی عاشقدا بوونێکی خەیاڵییە نەك (بە لەش)، کەچی چوونی یار بۆ ناو بەهەشتی چاو بە خەیاڵ نییە و بە هەموو لەشە، کەواتە کوا لەنگەربەستن؟ بۆ لێرەشدا ئەو رەخنەیە نەگرین کە لە بەیتەکەی پیرەمێردمان گرت خۆ نالیش خەیاڵ و مادەی لەتەك یەکتردا داناوە؟ ئا لێرەدا نالی دەسەڵاتێکی ئەفسووناویی بەکارهێناوە بایی فلسێکیش ئەرکی بۆ خەرج نەبردووە؛ هەر هەمان خواهشتی چوونی یار بۆ ناو بەهەشتی چاو کە جێی رەخنەیە و گومانی لەنگەر نەبەستنی لێ دەکرێ بەخۆی و واتاکەی حەقیقییەوە دەبێتە هۆی راستەقینەی لەنگەربەستن و پارسەنگبوون! چوونی یار بۆ ناو بەهەشتی چاو هەر ئەوەندە بە لەشە کە چاوەکە دەیبینی، ئەوەی بەراستی دەچێتە ناو چاوەکەوە وێنە و سورەتی یارە کە ئەویش هەر هێندەی خەیاڵەکە و تارماییەکەی ناو دڵ و سینە مادەیە. وێنەی ناو چاو و خەیاڵی ناو دڵ پارسەنگی یەکترن و لەگەڵ یەکتردا لەنگەریان بەستووە وەك دوو تای تەرازووی یەك سەنگ. لەمەرا دەسەڵاتە بێ سنوور و

یەکجار مەشوور و لێ سەلمێنراوەکەی نالی دەردەکەوێ کە ئەو سەرەڕای ئاخنینی هەڵبەست بە واتا و هونەر و جوانی و بەولای لەنگەر ڕاگرتن و پارسەنگکردنی لایەنەکانی وشە و واتا، هەر لە هەمان هۆی گومان لێکردنی رەخنە بەدەستەوەدان و بێ ئەوە لە وشە وەیا ڕستەیێکی تری هەڵبەستەکەوە ڕەخنەکە برەوێنێتەوە، هەر لە وێدا جوانی و بێ عەیبی و بێ رەخنەیی و هونەر و واتا هەڵدەڕێژێ. لە مانە بترازێ جارێ گەلێك ئیعجازی تر لە هەناوی بەیتەکەدا پەنهانە، یەکێك لەوان ئیعجازانە ئەمەیە:

نالی کە دەڵێ (چ دەکەی لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەی سووزانمدا) و بەمەدا لە زاهیر ڕێی رەخنەگر دەدا کە پێی بڵێ چۆن ڕەوا دەبینی داوا بکەی خۆشەویستەکەت لە دڵ و سینەت دەرچێ؟ جگە لەوە کە دەتوانێ ڕەخنەکە بەوە بڕەوێنێتەوە بڵێ من بانگهێشتنی یار دەکەم کە بەچاو بیبینم نەك هەر بە دڵ تێی فکرم، بەڵێ جگە لەم وەرامە، وەرامێکی تری ئەوەندە بەهێزی بەدەستەوەیە هەر بەجارێ رەخنەگر، قەرداربار دەکاتەوە و لۆمەی تێ نەگەیشتنیشی بە پاڵ دەدات.

ڕستەی (چ دەکەی لەم دڵەی پڕ شەرەر)، دوو واتای جودای هەیە، یەکەمیان ئەوە بوو قسەمان لێ کرد و وا خەریکین بەر ڕەخنەی بگرین و لێشی ڕزگار کەین، وەك کردمان؛ دووەمیان ئەمەیە: چ لە دڵە پڕ شەرەرەکەم دەکەیت کە هەموو هەر ئاگرە و سووتاوە و کەڵکی ئەوەی نەماوە تۆ هیچی لێ بکەیت. لەم واتایەدا داواکردنی دەرچوونی یار لە دڵەکە پەیدا نابێ تا ڕەخنەی ئەو داوایە لە شاعیر بگیرێ. کەواتە نالی دوو واتای سەرلەبەری ئامادە کردووە لە هەندێ وشەی بەیتەکەدا. یەکێکیان، دەبێتە سوپەر بۆ ڕەتکردنەوەی هەموو توانج و ڕەخنەیێك کە لەوی تریان بگیرێ، بێ ئەوە من و تۆ لە ڕێی ئیستدلال لە وشەکانی تری بەیتەکەوە ڕەخنەگر پاشگەز بکەینەوە. دەمەوێ بڵێم واتای دووەمی وشەکان پێویست ناهێڵێ بەوە ئەو ویساڵە بکەینە وەرامی ڕەخنە، کە لە ڕستەی (وەرە نێو جەننەتی دیدەم)دا دەفامرێتەوە؛ چونکە دیتمان ڕستەی (چ دەکەی لەم دڵە)، مەرج نییە ئەو واتایە بگەیەنێ کە ڕەخنەکەی لێ گیراو، ویساڵەکە پاراستی. سەدەفەکەی نالی دوو دوڕی تێدایە، هاونرخ و هاوسەنگی یەکترن؛ چ بەیەکەوە بن، چ تاك تاك، ئەو لەنگەربەستن و پارسەنگبوونە پێك دێنن کە من لەم چەند دێرانەدا لە دەوریان هەڵدەسووڕێم. سەیریش لەوەدایە نە بەیتەکە هەڵاخناویی

پـێوه دیـاره، نـه واتـاکـان نـەفـەسیـان سوار بووه، نـەهیـچ جۆره نوقسانیێك هـەیـە لـە دارشتنی بـەیتەکە، پێویست بکا یارمەتی بدرێ و لەلاوە واتای بۆ بخوازرێتەوە؛ وەیا کەلەبەری پڕ بکرێتەوە.

شاعیر زۆرن لەوانەی نوکتە و نازکی لە شیعریاندا هەیە؛ بەڵام بەشی هەرە زۆریان پێیانەوە دیارە جێی نوکتەکە خۆش دەکەن لە شیعردا. بەنموونە لێرەدا شیعرێکی ناوداری دکتۆر ئیبراهیم ناجی میصری دێنمەوە کە بووەتە گۆرانی و کۆڵێکیش مەدحی دەکرێ: شاعیر دەڵێ:

ومشینا فی طریق مقمر

تثب الفرحه فیه حولنا

وضحکنا ضحك طفلین معا

وعدونا فسبقنا ظلنا

بە چاکی لە تێکڕای هەردوو بەیتدا دیارە شاعیر بەخەیاڵیدا هاتووە بڵێ: (پێش سێبەری خۆمان کەوتینەوە) کە بەڕاستی واتایێکی جوان و تا بڵێی شاعیرانەشە. بۆ ئەم مەبەسە لە بەیتی یەکەمدا (طریق مقمر) پەیدا دەکا؛ چونکی واتاکەی پەکی کەوتووە لەسەر تیشکێك سێبەر دروست کات، تاکو بەغاردان لەگەڵ خۆشەویستەکەی لێی پێش کەونەوە. دیارە ئەگەر واتایێکی بەخەیاڵدا هاتبا، پێویستی بەتاریکی هەبا بەئاسایی دەیگوت:

ومشینا فی طریق مظلم

جگە لەم لایەنەی خۆهێنان و بردن بۆ سازدانی جێگەی لەبار بۆ واتا لە هەڵبەستدا، شاعیری عادەتی، بەڵکو شاعیری پێشکەوتووش، لە تاکە بەیتدا هەر تاکە نوکتەیێك گەلاڵە دەکات و هەر جێگەی ئەو تاکە نوکتەیەشی بۆ ساز دەبێ؛ وەك ژووری یەك نەفەری کە جێگەی یەك نوێنی تێدا دەبێتەوە. کەچی نموونەکانی شیعری نالی ئەوەندە واتـایـان تـێدا ڕیـز کراوە، چـاو بـەهـەڵـە دەچـێ لـە ژمـاردنـیـان هـیـچیشیـان جـێی بەدراوسێکەی تەنگ نەکردووە، گەلێ لە بەیتەکانی نالی وەك کانگای گەوهەر وایە، تا لێی دەیتەوە گەوهەری تازەی تێدا دیار دەکەوێ. نالی هێندەش ئوستادە لە دارشتنی بەیتەکانی نەك هەر پێوەی دیار نییە، خۆی خەریك کردبێ بە ئامادەکردنی جێگە بۆ

واتا، جارەهای جار وا بووە دوای لێبوونەوە لە شیکردنەوەی بەیتێکی و دڵنیابوون لە گەیشتن بەهەموو واتا و جوانی و نوکتەی ئاشکرا و نهێنیی بەیتەکە، ئەوسا واتایێکی تەڕ و تازە لەنکاو خۆ دێنێتە ناو بیبیلەی چاوەوە. هەر دەڵێی کڵاوی سەخرەجنی لەسەر نابوو و لای دا. ئەمە یەکێکە لەو بەیتانەی هەر جارە واتایێك بەدەستەوە دەدەن:

هەرچەندە گوناهی دەمەکەت بارە لەسەر لێو

حەدی چییە نالی کە بڵێ ماچە کەفارەت

واتایێکی ڕێکوپێك کە وێنەی ئاشکرای وشە و داڕشتنی بەیتەکەی ڕای دەگەیەنێ، ئەو ڕاستە واتایەیە کە یەکەم نیگای خوێنەر و یەکەم بیستنی گوێگر بۆی دەچێ.

گوناهی دەمەکەت کە عاشق شەیداکردن و بێبەشکردنیەتی، لەو دەمەت بووەتە بار. ئەو بارەی سەردەمەکەش چ قورساییی باری گوناهەکە بێ وەیا ئەو بارە بێ کە لەزاراوەی کوردیدا دەبێتە (لێو بەبار) کە فارەتەکەی ماچە. بەو ماچە قورساییی گوناهەکەش لەسەر دەمەکە هەڵدەستێ؛ لێو بەبارییەکەش دەڕەوێتەوە، بەسڕینەوەی لێوەکان لە ئەنجامی لە یەکتر خشانیان بە ماچ. بەڵام نالی حەدی نییە ئەوە بڵێ و ڕێی ناکەوێ تەمای بە شتی وەها بێ.

ئەو هێندە واتایە ئاشکرایە، گەورەترین شاعیر پێی ڕازییە و شانازیشی پێ دەکا. هەموو کەرستەیێکی واتا و جوانی و هێز و سۆز و خۆ بەکەمگرتن و ڕێزنان لە مەعشووق و... هتدی تێدایە کە کۆکردنەوەیان لە شیعردا بەهونەرمەندی زێدە دەسەڵاتدار و هەستیار و جوانکار نەبێ، ناکرێ. بێی و هەر ئەوەندە واتا و جوانی و هێزە بدۆزیتەوە لە بەیتەکەدا، شتێکی کەمت نەدۆزیتەوە؛ بەڵام شتێکی زۆرت لە کیس چووە.

هەرچەندە گوناهی (دەمەکە)ت... لێرەدا، پۆرگێك هەیە پڕە لە وردەکاری و متوونی عیشق و عاشیقی. وشەی (دەمەکە) صیغەی (نەهی)یە و ئامرازی (دە)ی بەسەرەوەیە؛ وەك کە بڵێی (دەمەخۆ، دەمەڵێ، دەمەڕۆ...). واتای بەیتەکە لە عاست (دەمەکە... ت)دا، بەجاری دەگۆڕێ لەچاو واتاکەی بەرچاو، چونکی وشەی (دەم)، لە ناودا نامێنێ و فیعلێکی نەهی جێی دەگرێتەوە. کە ئەمە وابێ، واتاکە وای لێ بەسەر دێ: هەرچەند گوناهی ئەو نەهیکردنەی تۆ لە من بەوەدا کە چەندێکی بۆت ببزوومەوە، پێم دەڵێی:

(دەمەکە) و دەمشکێنیتەوە، ئا ئەم گوناهەی (دەمەکە)ت کە بووەتە باری سەر لێوت، بەماچ نەبێ، کەفارەتی نابێ؛ بەڵام نالی حەدی نییە وا بڵێ و ڕێی ناکەوێ.

ئەم دوو واتایە، هەردوویان، لە لایێکەوە هەڵپەسێرە و خۆت خەریك کە لەگەڵ وشەی (حد) کە بەڕێنووسی کوردیی دەبێ (حەد) بنووسرێ. ئەم وشەیە لە ڕستەی (حەددی چییە، حەدی هەیە...)دا بەواتای (ڕێکەوتن و لێهاتن و مافهەبوون) باوە. لەو دوو واتایەی تازەش هێنامەوە، هەروەها بەکار هاتبوو. لە زمانی عەرەبیشدا وشەی (حد) واتای سنووری هەیە؛ کەوا ڕەنگە واتا کوردییەکەی هەر لەو سنوورەوە هاتبێ، لەو ڕووەوە کە (حەد هەبوون)، ڕاستەخۆ سنووری میانی دوو شتان بۆ ئەو کەسە دادەگرێ کە حەددی هەیە. ئەم (حد)ە، لە شەریعەت و (اصول الفقه)دا بووە بەزاراوە بەواتای سزای گوناهان. ئیتر (حد)ی دزیەتی ٨٠ دارە و هی هەندێ گوناه ڕۆژووە وەیا برسی تێرکردن؛ وەیا بەندە ئازادکردنە.... کە وشەی (حد)، بۆ ئەم واتایە ببەینەوە، بەیتەکە دەبێتە پرسیار و وەرام:

هەرچەندە گوناهی دەمەکەت بارە لەسەر لێو

حەدی چییە نالی؟ کە بڵێ ماچە کەفارەت

لە مصرەعی یەکەمدا ڕووی وتووێژی شاعیر لەگەڵ یارەکەیتی؛ بەڵام لە مصرەعی دووەمدا، ڕووی پرسیار لە یار وەردەگێڕێ و بای دەداتەوە سەرخۆی، کە ئەمە (مخاطب) گۆڕینێکە زۆر پەسند بووە لە ئەدەبی کۆندا؛ تەنانەت لەمەدا پەیڕەوی شێوازی قورئانیش کراوە.

بەڵام ڕێی تێ دەچێ، نالی لە مصرەعی یەکەمیشدا، وتووێژی لەگەڵ خۆی بێ و بڵێ گوناهی دەمی نالی کە (مخاطب)ە بووەتە بار لەسەر لێوی. ئەوجار لێی دەپرسێ، ئەرێ ئەی نالی (حد)ی ئەم گوناهە چییە کە بووەتە باری سەر لێوت؟ خۆی وەڵام دەداتەوە، کە هەر خۆشی نالییە و دەڵێ حەدی ئەم گوناهە ئەوەیە یار بڵێ ماچە کەفارەت. لە شەریعەتدا کەفارەت بۆ خۆی بەواتای ئەو (حد)ەش دێت کە لێرەدا مەبەستمان بوو.

خولاسە (مخاطب)، لە مصرەعی یەکەمدا یار بێ وەیا نالی بێ، مصرەعی دووەم دەشێ ببێتە ئەو پرسیار و وەڵامدانەوەیەی باسم کرد. واتای وشەی (حد)یش، ئەو سزایە شەرعییە بێ کە لە (تلك حدود الله)ەوە وەردەگیرێ.

تا ئێستا، وابزانم، سێ تۆژاڵمان لە واتاکانی ئەم بەیتە، هەڵگێڕایەوە بێ ئەوە هەستمان کردبێ بە هیچ جۆرە هەناسەسوارێیك وەیا وەتەنگ هاتنێك، لەلایەن خاوەنی بەیتەکەوە کە (نالی)یە. کە ئینساف بەکاربێنین و دان بەحەقدا بێنین، دەبێ بسەلمێنین ئەو سێ واتایە، نەك هەر بەسن بۆ بەیتێك، بەڵکوو لێشی زیادن؛ چونکە ئەگەر وا نەڵێین دەبێ شاعیران مەنع کەین لە گوتنی بەیتی خاوەن یەك واتا و دوو واتا. لەمەدا چ تەگەرە نییە؛ بەڵام سەیر لەوەدایە جارێکیان لەگەڵ یەکێك لە ئەدەبیە ناسراوەکانماندا باسی ئەم بەیتەم دەکرد و بەیەکەوە خەریکی سەرپۆش لەسەر هەڵگرتنی بووین و بەدوا قەتارکردنی ئەو سێ واتایەدا. لە نکاو ئەدیبەکە گوتی، ئای کە بێ خەبەرین ئاگامان لەوە بڕاوە وشەی (دەمەکەت) دەشێ بەواتای (خوێنەکەت) بێ؛ چونکە (دم: دەم) لە عەرەبیدا بەخوێن دەڵێن. خۆ دیارە دەم و لێویش کە جوان بوو لەسووریدا وەك خوێن دەنوێنێ و ڕێی تێ دەچێ بگوترێ ڕشتنی خوێنی عاشقان، بەهەموو ڕەنگی سووریەوە، لە سەر ئەو لێوانە بووەتە بارو... خولاسە کە زیهن چوو بۆ لایەنی واتای خوێن لە وشەی (دەم)دا، بەیتەکە سەرلەنوێ دەبێتەوە بەو زەوییە تەور و تەڕەی کەوا بەئومێدی ئاوی زۆر، بیری لێ هەڵدەکەندرێ و لەئەنجامدا کارێزی لێ پەیدا دەبێ.

دەبینی هەڵگوشینی شیعری نالی تا ئەو ڕادەیە وشکاییی واتاکانی دێت، کارێکی بەکێشەیە؛ نەفسێکی درێژی پێ دەوێ. سەرەڕای کێشە، تا بشڵێی ورد و چاوخەڵەتێنە. مووقلاشی و زەرەبینی، زەفەریان پێ نابات؛ ڕەنگە ئەوساش زەفەر پێبردن هەر یەکجار زەحمەت بێ. بەڵام پاداشی هەڵێنانی گەوهەرەکانی لەزەتێکی ئەوەندە گەورە بێ هەمتایە، هەموو خۆپێوەماندووکردنێك و لەگەڵ خەریکبوونێك دێنێ. چ سەیرێکیش لەم گوتەیەمدا نییە؛ چونکە ئاگامان لێیە دەوڵەتانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا خەریکن بۆ کاری زیهن بزێوی وەك شەترەنج وەیا یاری لە شەترەنجە بەرەژێرتر، فێرگەی دەکەنەوە و پسپۆڕ و ئوستادی شارەزا تەرخان دەکەن و پاداشتی گەورە دادەنێن بۆ سەرکەوتووەکان لەو یارییانەدا، تەنانەت هاڤرکێی نێو دەوڵەتانی بۆ ڕێك دەخەن و جیهان بەگەلان و بەحکومەتانیەوە، پێیانەوە خەریك دەبن ئیستگەکانی ڕادیۆ و تەلەفزیۆن، خەبەری بزافتنەوەی بەردێك لەو بەردانەی سەر تەختەی شەترەنجەکە بە خەلق ڕادەگەیەنن وەك ئەوەی ڕووداوێکی گرنگی ئابووری وەیا ڕامیاری وەیا کۆمەڵایەتی وەیا زانستی ڕووی دابێ. خۆ دەشزانین ئەم یارییە و هەموو

یاریێکی وەك ئەو هەر هێندەی سوود تێدایە کە زیهنی چەند کەسێك لە پەراوێزی خۆیدا تیژتر دەکا، هەڵسوورِ و داسوورِی یاریچییەکانیش هونەری پسپۆرانە نیشان دەدەن. سەرەرِای ئەوە کە یارییەکە بۆ خۆی میراتێکی کۆنی هونەری ئادەمیزادە، خۆ هەرچی جیهان هەیە ببێتە شەترەنجزان، یەك لوقمە نان ناخەنە ناو زاریٚ مرۆڤێکی برسییەوە. وا لەم کاتەی کە ئەم دێرانەی تێدا دەنووسم و رِێکەوتی رِۆژی چوارشەممەی (٢٧)ی تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٧٤)ە، بەشێکی یەکجار زۆری ئەفریقا دوچاری قاتوقرِی بووە و بەملێون خەڵق ئاوارە بوون بەدوای خۆراکی نەمر و نەژیدا چەندین هەزار کەسیش لە برسان مردن و چەندین هەزاری تریش خەریکی مردنن، کەچی بلیمەتەکانی شەترەنجزانی سۆڤیێت و ئەمریکا و دەوڵەتانی تر بەیاریدەی حکوومەتەکانیانەوە، خەریکی "کش مات"ی شەترەنج نە خۆیان و نەحکوومەتەکانیشیان بیر لەوە ناکەنەوە پارە و مەسرەفی ئەو یاری و هاڤرکێیانە بدەن بە برسییەکانی ئەفریقا، کەسیش گلەییان لیٚ ناکا و پێیان ناڵیٚ، ئای چەند بیٚ رِەحم و بیٚ ئنسافن. لە حاڵێکدا برا رەشەکانمان گیان دەدەن بەدەست برسیەتییەوە ئەم دەوڵەتە ئاتۆمییانە خەریکی کەیف و بەزمی شەترەنجن. ئەوەی رِاستی بیٚ، منیش لەلای خۆمەوە چ گلەییەکیان لیٚ ناکەم و دەزانم برسیبوونی ئەفریقا دەخلێکی بەسەر شەترەنجی رووس و ئەمریکاوە نییە، ئەو چەند ملیۆنەی سەرفیش دەکریٚ بۆ شەترەنج دەبیٚ، هەر سەرف بکریٚ دەنا یارییەکە کوێر دەبێتەوە، لەجیاتی برِینی مووچە و بەراتی شەترەنجزانانیش، باشتر ئەوەبوو لە مووچە و بەراتی چەکی شەرِ، کەم بکرێتەوە وەیا لە مەسرەفی پۆلیسی نهێنی دابشکیٚ... بەڵام کە ئەمە وا بیٚ و هێندەم بەلاوە رِوون بیٚ دەبیٚ بشزانم، ئەگەر شەوکوێر نەبم، خەریکبوون بەشیعری نالییەوە، بەتایبەتی بۆ رِۆشنبیرێکی کورد، سەد جاران پیرۆزتر و بایەخدارتر و بەشەرەفترە لە خەریکبوونی رِووسێك وەیا ئینگلیزێك وەیا عەرەبێك وە یا کوردێك بەیاری شەترەنجەوە، نەك لە یەك سەر بەڵکو لەگەلێك سەرەوە:

١– هەر وەك یاریی شەترەنج زیهنی یاریچی تیژ دەکا، شیعری نالی لەویش زیاتر زیهنی رِۆشنبیر دەکاتەوە و رِای دێنیٚ بە هەڵێنانی مەتەڵی زیهنی لە مەیدانەکانی ئەدەب و وەك ئەدەبدا کە رِامیاری و ئابوری و هونەری ... یە. دەتوانم گرەو بکەم لەسەر ئەوە دۆزینەوە تەڵەی شەترەنج کە گەورەترین زانای شەترەنج نابێتیەوە کەمتر زیهنکاریی دەویٚ، لە دۆزینەوەی تەڵەی واتا کە نالی خستووەتیە نێوان

هەندێ هەڵبەستەکانیەوە. کە دەڵێم (گرەو دەکەم)، ئەوە بزانە لەپێشەوە گرەوەکەم بردووەتەوە؛ چونکە نزیکی ١٥٠ ساڵ تێ پەڕیوە بەسەر بەشێکی ئەو تەڵانەی نالی تا ئێستاکەش بەکەس نەڕەواوەتەوە.

٢- خەریکبوون بە شەترەنجەوە هەر لە مەیدانی شەترەنجدا زیهن تیژ دەکا؛ ڕەنگە لە مەیدانەکانی (انسانیات)دا زیهن کوێر کاتەوە. بەپێچەوانەی نوکتە شیعری نالی کە بەبەریەوە هەیە زیهنی مرۆڤ بکاتەوە، لەهەموو مەیدانەکانی (انسانیات)دا؛ چونکە خۆی یەکێکە لەو مەیدانانە. باوەڕم هەیە تۆ کە توانیت واتای نهێنییەکانی شیعری نالی هەڵێنی، بەئاسانی دەتوانی درۆ و فێڵبازیی پێشەوایەکی سیاسەت وەیا تەریقەت تێ بگەی و خۆتی لێ بپارێزی و بەمەرجێ ترست نەبێ لە دانهێنان بەڕاستیدا کۆمەش نەکەی لە دۆزینەوەی درۆ و دەلەسەی کەسێك کە خۆشت دەوێ، وەیا لە پلەی حیزبایەتیدا لە خۆت هەورازترە.

٣- ئۆینی شەترەنج بەرتەسکە، لە ڕوقعەی شەترەنجەکە تێ ناپەڕێنێ. لەوانەیە، نەخوێندەوارێك ببێتە گەورەترین زانای شەترەنج. بەنموونە دەڵێم کاك نووری برای کاك موستەفای کاکی هیران، شەترەنجی لە پسپۆڕەکانی ئینگلیز دەبردەوە. خۆ ئەگەر بەتەرازووی شەهادە و خوێندنی ڕەسمییان هەڵکێشین، کاك نووری مەکتەبیشی نەدیبوو. نوکتەی شیعری نالی نەك هەر نەخوێندەوار تێی ناگا، تاك تاکە خوێندەوار نەبێ، سەرەدەرییان لێ ناکا؛ ئەویش لەهەموو نوکتەکان نا، بەئاسانیش نا. بەتەنها زیرەکی و وردبینی چەکی ئەو شەڕەنین کە شیعرەکانی نالی بەرپای دەکەن؛ دەبێ لەگەڵ زیرەکیدا هەموو زانستەکانی سەردەمی نالی کۆببێتەوە و کەڵەکەی پێ بکرێ، لەسەر شیعردۆستی و ئاگاداریی فنوونی ئەدەبی کلاسیکی و ئاشنایی بەدیوانی زۆربەی شاعیرەکانی ئیسلام. ڕوقعەی واتا و نوکتەی شیعری نالی، سەرەڕای زەکای مرۆڤ، هەموو ئەدەب و زانستەکانی ئیسلامی سەردەمی (نالی)یە. سەیر لەوەدایە شەترەنجیش یەکێکە لەو کەرەستانەی پەکی لەسەر دەکەوێ، بۆ زانینی واتای هەندێك لە بەیتەکانی نالی:

(ماتم) وەکوو زولفەینی سیەهـ گرتی سەراپات
پۆشی لە ڕوخت تەعبیەیی بەیدەق و شامات

وشەی (شامات)، ناچارت دەکا بزانی "شا" لە یاریی شەترەنجدا، (مات) دەبێ. لە

پێشەوەش مەجبووری کردبووی کە بزانی لە عەرەبیدا (شامات)، ڕێژە جەمعی وشەی (شامە)یە؛ بەواتای (خاڵ)، کە لە ڕووی یاردا وەك بەیدەقی سەر تەختەی شەترەنج، (تعبیە) کراوە و(ماتم– ماتەم) و زولف پۆشیویانە.

کە بێین بەراوردی شیعری نالی بکەین لەگەڵ یاریی شەترەنجدا، لە هەر ڕوویێکەوە بێ، ئەو بەراوردیکردنە، دەبینین بەڕاستی شەترەنج یەکێکە لەو نۆکەرانەی دەستەونەزەر ڕادەوەستن لە دیوانی شیعری نالیدا. لە نوقتەی بەرامبەردا، یاریی شەترەنج کە خۆی– کەرەستەیێکی شیعری نالییە، چ پەکی نەکەوتووە لەسەر تێگەیشتنی شیعر، هی نالی بێ یا شاعیرێکی تر. شەترەنج دیوان و دیوەخانەی نییە زانستێکی دەرەوەی خۆی ببێتە نۆکەر تێیدا. لەم مەیدانەدا شەترەنج، وەك ئەو بۆرە پیاوەیە دەسەڵاتی بەسەر کەسدا ڕاناشکێ، مەگەر بەسەر خۆیدا؛ ڕووتەیێکە لەناو کۆڕی مرۆڤی کۆك و پۆشتەدا.

٤– ئەمرازی یاریی شەترەنج بەهەموو هونەری خۆی و شارەزایی و زیرەکیی شەترەنجزانەوە، تەختە و بەیدەق و پەیکەری ڕۆخ و فیلە کە هەموویان بێ گیان و سارد و سڕن؛ لەخۆیانەوە بەدەنگ نایەن و چ پەیامێك ڕاناگەیەنن، ئەگەر من و تۆ بەدەنگیان نەهێنین، بەڵام ئامرازی شیعر، هی نالی بێ وەیا هی شاعیرێکی تر، وشەی واتادار و هەستیارە، کە زادەی دڵ و خوێن و مێشکی خاوەنەکەیەتی. دەوجا بۆ خۆت تێ فکرە لە جوداوازیی میانی دوو هۆی زیهن بزێو کە یەکێکیان بەردی ڕەق و یەکێکیان خورپەی هەناو بێ.

من لێرەدا، ئەم لایەنەش ناکەمە یارمەتیدەری شیعر کە بڵێم لێی دەوەشێتەوە ببێتە ڕابەری مرۆڤ بۆ ڕێی چاکە، لە حاڵێکدا شەترەنج چ ڕێیان بەکەس نیشان نادا؛ چونکە مومکینە بگوترێ شیعر لەوانەیە ڕێی خراپیش بەمرۆڤ نیشان دات، نەك هەر هی چاك. قسەکەش ڕاستە؛ بەڵام ئەم دووبەختییە وەنییە هەر لە شیعردا پەیدا بێ. هەرچی بەرهەم هەیە وایە، یەك لەوان باروت کە شتێکی زۆر چاکە بۆ ڕێگە پێ خۆشکردن؛ تا بشلێی بەدە بۆ پیاو پێ کوشتن.

شەترەنج بۆ خۆشی لەوانەیە، بەڕێکوپێکی بکرێ، لەژێر سەرپەرشتیکردنی لایەنی بەرپرسی دەربەستی چاکە و خراپەدا؛ لەوانەیشە ببێتە قومارێکی ئاسایی کە هەر تەڵفاندنی کات و ماڵی ڕوودەدات. من لەم بەیەکدیگرتنەی شەترەنج و شیعردا خۆم

نـاکـەم بـەواعیـز و قـەمچیی هـەڕەشە لێکردن بـەدەستـەوە بگرم وەك مـامۆستـاکـانـی سـەردەمی سوختـەخـانـە، پەند و ڕەوشت و ئـاین فێری خەلق بکەم؛ تـەنها لـە ڕووی بـایـەخ و نرخی زیهنی و هونـەری و مرۆڤایەتیی سادەی ڕەنگ لێ نـەدراوەوە بـەیـەکتریـان دەگرم. بەمـەشدا بـەلای شەترەنجمدا شکاندووە؛ چونکە شیعری پەند و دینداری تـا بڵێی زۆرە، قسەی دژی یـاری و خۆخـافڵاندن ئـەویش هـەرە زۆرە کە شـەترەنجیش دەگرێتـەوە و دەیشکێنێتـەوە.

کە بمـانـەوێ لـەسـەر ئـەم بـەیـەکدیگرتنە بـەردەوام بین، دەتوانین چـەند ئـەڵقـەیێکی تریش بخـەینـە سـەر زنجیرەی ژمـارەی ڕاشکانی شیعر بـەسـەر شـەترەنجدا؛ بـەڵام پێویست بـەم ئـەرکە نییە. چی تـازە لـە گوتنی بوومـەوە بـەسە و زیـادیشە لـە مـەبـەس. نیـازی بنجی لـە هێنانـە نـاوی شـەترەنج، ڕاکێشانی سـەرنجی ئـەو خوێندەوارانـەیە کە بێ پـەروا و بـەشانـازییەوە شیعری نـالی و ئـەمسالی نـالی بێ بـایـەخ دەکـەن و دەکـەونـە دژی. چ گومـانم نییە لـەوەدا کە ئـەم تـەرزە خوێندەوارانـە، ڕۆژێك لـە ڕۆژان خـەیـاڵیـان بۆ ئـەم لایـەنـەی یـاریی شـەترەنج و بـایـەخ پێدانی نـەڕۆیشتووە؛ دەنـا دەبوو یـەك لـە دوو کـاران بکـەن، یـا واز بێنن لـە دژایـەتیی ئـەدەبی کۆن کە مـەعلومـە هـەزاران جـار لـە شـەترەنج سوودبـەخشترە؛ یـاخـود بـکـەونـە دژی شـەتـرەنـج و یـاریـیـەکـانـی وەك ئـەویش. ئـەو حکوومـەتـانـە و ڕێکخراوانـەش تـاوانبـار بکـەن کە خۆیـان و عـالـەم بـەشـەترەنجـەوە خـەریك دەکـەن. دەمـێـنـێـتـەوە بـڵـێین ئـەدەبـی کۆن، مێشك و دڵـی خـەلـق بۆ لای بیـروبـاوەڕی کۆنـەپـەرستانـە ڕادەکێشێ کە ئـەمـە زیـانی بـەولای هـەموو سوودێکـەوەیـە لێی وەربگیرێ، لـە زیـانی یـاریش پترە کە هـەر بریتییە لـە بـەفیڕۆچوونی کـات و چـالاکی و کـار نـاکـاتـە سـەر بیروبـاوەڕ و دڵ و دەروون. بۆ بـەرپـەچدانـەوەی گوتـەیێکی وەهـا کە ڕۆشنبیری ئـەمڕۆ دژی ئـەدەبی کۆن بـەزیهنیدا تێ پـەڕێ، دوو وەڵامم هـەیـە، لێرەدا دەیـانکـەم بـەپـاشگـەزکـەرەوەی ڕەخنـەی ئـەوتۆیی، چـەندین وەڵامی تریشم هـەن خوێنـەریـان پێوە خـەریك نـاکـەم.

وەرامی یـەکـەم: ڕابردووی میللـەتـان هـەر ئـەدەب و شیعری تێدا نـەبووە کە ئێستـا ئێمـە بیکـەین بـەنموونـەی پـاشکـەوتوویی و بـە شیر و خـەنجـەری ڕەخنـە و نـەفرین، ئـەنجن ئـەنجنی بکـەین. شیعر و ئـەدەب دێڕێکین لـە ڕووپـەڕەی ژیـانی کۆمـەڵایـەتیی کۆن، لـە پێش ئـەودا و بـەدوا ئـەودا، چـەندین دێر دێن ڕووپـەڕەکە پڕ دەکـەنـەوە. کە ئێمـە ئـەوەندە

خۆمان هەڵدەینەوە، بەدژایەتیی شتی کۆنەپەرستانە و لە پەنا ئەو خۆهەڵدانەوەدا ئەدەبی کۆن تاوانبار بکەین، لە ناوی ببەین؛ دەبێ، ئەم دڵسۆزییە بیژۆکەمان بەگژ هەموو ڕابردوومان‌دا بێنێ و بەرمان داتە گیانی هەموو مێژوو بەهەموو ڕووداو و کردار و گوفتارییەوە، نەك هەر تاکە میراتی شیعر، یەخەگیری سەرلەبەری خەلقەکەکەشمان بکا بەمەلا و شێخ و کاسب و عەمەلە و فەلاح و توجاریەوە؛ نەك هەر شاعیر. خولاسە، ئێمە ئەگەر دەست درێژ بکەین بۆ خنکاندنی شیعر و شاعیری کۆن، دەبێ تێکڕای ڕابردوو لەناو ببەین و بسڕینەوە؛ چونکە بەو گەز و گرێیەی شاعیر دەکاتە کۆنەپەرست، هەموو ڕابردوو کۆنەپەرستە، تەنانەت شیعر لەچاو زۆربەی لایەنەکانی تری بیروباوەڕی کۆمەڵایەتیی لێرە بەپێشەوە، زۆر بەپێشکەوتووش دەژمێرری. تۆ بێنە شیعری "نالی" وەیا "حافظ" وەیا ا"بوالعلاء المعری" وەیا "مەلای جەزیری" بخە تەنیشت وڕێنە گڕوگاڵە جنۆکاویەکانی فەلاح و کاسبێکی ٢٠٠ ساڵ پێش ئەمڕۆ، دەبینی شیعرەکان وەك شۆڕش خۆ دەنوێنن لەچاو ئەو وڕێنە و یەکجار دواکەوتووەدا. گیانی نەسەلماندن و ڕێز لەخۆگرتنی شاعیرەکانیش وەك شیعرەکانیان دە جاران لە گیانی سەرکزەڵانە و خۆبەکەمگرتووانەی چینی هەژاری ئەو سەردەمانە مەردانەتر و ئازایانەتر هەڵدەچەقن لەبەر چاوی بینەری ئەوڕۆدا. کە بێین و چینی هەژاری لەمەوپێشیش بکەینە بەرەوان و لە ڕەفتاری وانەوە حوکم بەسەر ئەو شاعیرانەدا بدەین، ئەوساش شاعیرەکان لەچاو زۆربەی میللەتدا هەر لەپێشەوە دێن؛ چونکە چینی هەژار ڕێزیان لێ ناون و خۆیان بەپشتەوەتر داناون. من کە ئەم ڕاستییە دەڵێم، ڕقی خۆمی پێ هەڵناستێنم لە کرێکار و جووتیاری دوێنێ کە نەیتوانیوە و نەیزانیوە، شۆڕشگێڕ بێ. کە واقیعی کرێکار و جووتیاریش لە تەنیشت واقیعی شاعیری کۆن دادەنێم، بۆیەمە، تاکو ئەو ڕۆشنبیرەی دەست درێژ دەکا بۆ کوشتنی شیعر و شاعیری لەمەوپێشمان، چ چاری نەمێنێ و دەست بگێڕێتەوە لەو ستەمە؛ چونکە کە دەست نەگێڕێتەوە لە شاعیر و ئەدیبی کۆن، دەبێ دەرحال خۆ بکاتە جەلادی بێ فێڵی عەمەلە و فەللاحی لێرە بەپێشەوەش. هەرگیز ڕەوا نییە ڕێ بدرێ بە ڕۆشنبیرێکی ئەمڕۆ، شانازی بکا بە خۆیفدانی دەست نەپاراستن لە کوشتنی شیعر و شاعیری لەمەوپێش، بەناوی دژایەتیی بیروباوەڕی پاشکەوتوو. لە حاڵێکدا ماوەی بەخۆی داوە کوڕێنی بکا بەهەژاردۆستی و پرۆلیتاریا پەرستی؛ کەچی هەرچی بیری پاشکەوتوو هەیە لای ئەو هەژارە بێچارە، هێلکەی کردووە، جووجەڵەشی هەڵێناوە. دەبێ لەو

ڕۆشنبیرە بگەینین بەکوشتنی شاعیر، خۆی دەکاتە جەلادێکی بێ داد و ستەمکار کە هیچ عوزرێکی بەدەستەوە نەبێ؛ چونکە ئەو لەو کوشتنەدا پێشکەوتووترین تاقمی مێژوو دەکوژێ، دواکەوتووترین تاقمی مێژووش ئازاد دەکات کە ئەمە ڕاستەوخۆ دەبێتە (هەل پەرستی)ی بێ پێچ و پەنا، لەو ڕووەوە کە هەموومان دەزانین بەڕواڵەت خۆدانە پاڵ چینی هەژار بووەتە مۆدەی ئەم ڕۆژانەمان، بەزۆریش خۆدانە پاڵەکە چیی تێ ناچێ، وەك مەسەلە زۆر مەشوورەکەی (خەنجەر لە کا)، کە عوزری شاعیری لەمەوپێش نەسەلمێندرێ لەوەدا کە نەیتوانیوە و نەیزانیوە شیعری ئازایانەتر و ئازادانەتر هەڵبەستێ. دەبێ عوزری عەمەلە و فەللاح و کاسب و خەلقی تریش نەسەلمێندرێ لەوەدا نەیانتوانیوە و نەیانزانیوە ــ هەر نەبێ ــ بەقەدەر شاعیری سەردەمی خۆیان پێشکەوتوو بن.

ئەم (بانێکە و دوو هەوا)یە، میللەتی نەخوێندەواری لێرە بەپێشەوە نەیسەلماندووە، چۆن ڕۆشنبیرێکی سەردەمی ئاتۆم لە خۆی دەسەلمێنێ وەیا بەخۆی ڕەوا دەبینێ؟ ڕۆشنبیرێك کە شیعری نالی ڕەفزکا، دەبێ ئاین و میرات و بازرگانی و مارەکردن و تەڵاقدان و جووتی گارەش و ئاوی ئاوبارە و ئاشی ئاو و دەستاڕی گەنم و کرەی چەڵتووك و هەموو سەروبەرێکی تری ژیانی سەردەمی نالی رەفز کا؛ چونکە شیعری نالی بەشێکی پێشکەوتووە لە ناو پەراوێزی تێکرای ئەو کەلەپوورەدا. خەڕەکی خەڕەکرێس و تەشیی تەشیرێس لە چاو سەردەمی خۆیاندا، ناگەنە هیچ کاتێك لە بەیتەکانی نالی. ئەویش لەچاو سەردەمی خۆیدا کە هەر دەکاتەوە سەردەمی خەڕەك و تەشی.

شیعری ئەحمەدی خانی لە ڕیزی پێشکەوتووترین شیعری سەردەمی خۆی و دوای خۆشیەوە دێت، کە ئەوسا گەلی کوردی بێ چارە لە باری ژیانی مادییەوە، چیی ئەوتۆی لە ژیانی سۆمەر و ئەکاد تێ نەپەڕاندبوو. دەتوانم بڵێم ئێستاش ناوچەی ئەوتۆ هەیە لە کوردستاندا فەلاح و شوانەکانی نموونەی مرۆڤی چوار هەزار ساڵ لەمەوپێشمان نیشان دەدەن؛ کەسیش ڕێی نییە بڵێ دەبێ ئەمانە لە ناوببرێن؛چونکە لەچاو ڕۆژگاری خۆیان دواکەوتوون. کە ئەمە وابێ، بۆچی هەمان فەلاح و شوان دەشێ فەتوای لە ناوبردنیان دەرچێ کە هات و بوون بەشاعیر و یەك دوو بەیتی دواکەوتوویان بەسەر زماندا هات؛ چونکە مەعلوومە ئەو شاعیرانەی پێیان دەگوترێ

دواکەوتوو، لەو فەلاح و شوانانە بوون کە بۆیان ڕێك کەوت لە ڕێی خوێندنەوە بوون بەشاعیر.

چەند سەیرە ڕۆشنبیری کوردی ئەمڕۆ، باری زیهنی و فەلسەفی و بیروباوەڕی لەو ڕادەیەدا بێ کەسێکی وەك نالی ببەخشێ و گلەیی لێ نەکا، ئەگەر شاعیر نەبا و جووتیارێکی جنۆکەپەرست با. جوتیاریش تاوانبار بکا ئەگەر شاعیر با. بەو پێیە دەبێ ڕابردوومان بەباهەڵدراوی خۆش بوێ و تا سەرەوبنی نەکەین ڕێزی لێ نەگرین. زۆر زەحمەتە دڵ و دەروون و بیروباوەڕی وەها لە هیچ کەلەبەرێکی "منطق"ەوە ئاخاوتنی لەگەڵدا بکرێ. بۆ کەسیش نالوێ تەپوتۆزی بەسەهووچوونی لێ بتەکێنێ تا لە خۆوە دەتەکێ؛ چونکە لە هەڵوێستێکدا نییە هیچ شت لەهیچ کەس بسەلمێنێ. ئەوەی چاوەڕوان دەکرێ لە بەسەهووچوونی قووڵ پتر تووڕەبوون و گیڤبوونەوەیە لە بەرامبەردا هەر ڕاستکردنەوەیێك کە دۆستانە بەرەو پیری بچێ و لە ئاست هەر ڕەخنەیەك کە برایانە لێی بگیرێ. گوتەی کۆنینەی (کە گوترا حەق ئاو ڕادەوستێ) بۆ مرۆڤی عادەتی بەڕاست دەگەڕێ. مرۆڤێك بەسەهووچوونی لێ ببێتە فەلسەفە، ڕاستییان بەحەق نازانێ تا بۆی ڕاوەستێ. بەداخەوە!

وەرامی دووەم: بیروباوەڕی ئەم تەرزە خوێندەوارانەش ڕۆژێك دێ ببێتە کەلەپووری ڕابردوو و چینی پاشەڕۆژ بەقێز و بێزەوە سەیری بکەن و لچك و لێوی لێ هەڵێنن و بڵێن: ئای لەم بیروباوەڕە دواکەوتووە قوندیلەیەی سەردەمی تاریکستانی کۆن! کە ئەمە دەڵێم، زۆرم حورمەتی ئەو خوێندەوارانە و بیروباوەڕەکانیان گرتووە، بەوەدا کە بێبایەخکردنیان دەخەمە بەر حوکمی دوا ڕۆژ؛ چونکە ڕاستییەکەی، لە ئەمڕۆوە ڕێی بێ بایەخ کردنیان لە بەر هەموو کەسێکدا ڕاست و ڕەوانە؛ نەك تەنها لە ڕووی ئاشکرایی بەسەهوچوونیانەوە، بەڵکو بەهۆی کرداری خودی خۆیانەوەش؛ چونکی کە حەلاڵ بێ بۆ وان ئەدەبی غەیری خۆیان نابوود بکەن، حەلاڵیشە بۆ یەکێکی تر، ئەدەبی وان نابوود بکات. زۆر بەئاسانی و ئاسایی دەتوانم بەو کەسە بڵێم کە ڕابردوومان ڕیسوا دەکات و ڕۆژگاری ئێستاکەمان بەحەرامزادە لە قەڵەم دەدات، تۆ کە بێ ئینسافانە حازرمان لێ دەکەیتە منداڵی بیژووی ڕابردوو، سەرلەنوێ، دوا ڕۆژیشمان دەکەیتەوە بەمنداڵی حەرامزادەی ئەمڕۆکەمان. چونکە گومان لەوەدا نییە تۆ کە نەتوانی دەماری پێوەندیی ئێستاکە لەگەڵ ڕابردوو بدۆزیتەوە و بیانکەیتەوە

بەباوك و ڕۆڵەی شەرعی، هەر بەجارێ ناتوانیت دوا ڕۆژێك پێك بێنیت كە پێشی بگوترێ ڕۆڵەی شەرعیی ئەمڕۆ. ئەمە ناتوانیت بایی ڕازیكردنی خۆت بێ، چ جایی پێڕازیبوون و سەلماندنی خەلقی تر. خۆ تۆ خالق نیت لە بورجی عاجیتەوە ڕۆڵەی دوارۆژ لە دایكی ئەمڕۆكە بەوەلەد بێنیت، بەپێی وەسیقەی مارەكردنی لە باوكێكی كە گۆڕانی مێژوویی ڕاستەوخۆی بێ درۆ و فێڵ و فەرەج بێت. تۆ كە خالق نیت، ساحیریش نیت، بەچاوبەستەكێ وەسیقەی ساختەمان بەدروست بێنیتە بەرچاو، یاخود چاوی مرۆڤی دوارۆژ نابیناكەیت و ئەو هەڵەیەی پێ بسەلمێنیت كە خۆت مەبەستتە.

خۆ بەسەهوبردن لە ئاست (ممكن و نامكن)، هەموو ڕێگەیێكی "منطق" و هۆش و لێكدانەوە پەك دەخات. خواهشتكردنی بیروباوەڕی مۆدێلی ١٩٧٠ لە شاعیری ١٨٥٠ ڕێ دەدا خواهشت بكرێ لە شاعیری ئەمڕۆمان فڕۆكەمان بۆ دروست كا بەنووكی ئەو خامەیەی لەو زیاتر شك نابا. لە خەیاتیش خواهشت بكرێ بەدەرزییەكەی بیری نەوتمان بۆ لێ دات. خولاسە هەموو نامومكینێك خواهشت بكرێ لە هەموو كەسێك؛ بەر لە هەمووان ئەو ڕۆشنبیرانەی خواهشتی نامومكین دەكەن لە ڕۆژگاری ڕابردوو.

باوەڕهێنان بەوە كە شیعری كوردی سەدەی نۆزدە مردووە، وەیا كاتی بەسەر چووە، وەك باوەڕهێنانە بەمردنی دوێنێی خۆت وەیا هەر نەبێ بەسەرچوونی. من كە ئەمە دەڵێم هەر حیسابی بەسەرچوونی ڕۆژەكەم كردوویت، لەوانەیە سەرەڕای بەسەرچوونی پێنجشەموو و داهاتنی هەینیت، بیروباوەڕی ئەمڕۆشت لە هی دوێنێت جودا بێت؛ چ بەدوێنێی خۆشت ناڵێی مردوو وەیا دواكەوتوو. ڕەنگە شانازیش بكەیت بەگۆڕانی قەناعەتەكانت لە دوێنێوە بۆ ئەمڕۆ و بڵێیت ئەمە بەڵگەی بەرەوپێشەوە چوونمە. خۆ ئەگەر نەختێك نیگات فراوان كەیت و هەندێكیش ئینساف بخەیتە ناو نیگاكەتەوە، دەتوانی فەتوای (نەمردن و بەسەرنەچوون) بۆ ئەدەبی لە خۆت پێشەوەش دەرچوێنیت؛ وەك بۆ ڕابردووی شەخسی خۆت دەرچوواند. ئەوسا بەدڵێكی حەسایەوە و بێ گرێوگاڵ، خۆت بەمیراتگر و ڕۆڵەی شەرعیی ئەو ڕۆژگارە بژمێری، كە بەڕاستیش هەر وایت و هەوڵ دەیت میراتەكە دەوڵەمەندتر كەیت و بەرەوپێشەوەتری ببەیت. دوایش دەوری كەیتەوە بۆ دوارۆژێك كە ئەویش ڕۆڵەی شەرعیی خۆت دەبێت.

میللەتانی تریش وەك كورد ـ دە هێندەی كوردیش ـ ئەدەبی كۆنیان هەبووە و

پارێزراوە. ئەو میللەتانە جارێکی تریش لە کورد بەختیارترن لەوەدا کە ڕۆشنبیری ئەمڕۆیان ئەدەبی کۆنیان تاوانبار ناکەن. بەڵێ ڕاستە ئەو میللەتانە هەر خاوەنی ئەدەب نەبوون، باری مادیشیان لەچاو ڕۆژگاری کۆن پێشکەوتوو بووە، لەمەوە ڕەنگە بگوترێ لایەنی مادیی پێشکەوتوو شەفاعەت دەکا بۆ ئەدەبەکەیان ئەگەر پاشکەوتووش بووبێ. کەچی من دەڵێم دەبێ بزانین ئەم ڕاستییە لەسەر ئەدەبی کورد دەکاتەوە نەك دژی دەوەستێت؛ چونکە عوزرێکی گەورەی بەدەستەوە دەدا لە ڕووی ئەوەوە کە دواکەوتنی باری مادی و کۆمەڵایەتیی کورد، ڕێی بڕیوەتەوە لە ئەدەبەکەی کە پێشکەوتووتر بێت. ڕەنگە لە هەمان کاتدا گلەییێکیش بێنێتە سەر ئەدەبی ئەو میللەتە پێشکەوتووانە بەوەدا کە باری مادیی دەوڵەمەند و پێشکەوتوویان دەبوا ئەدەبێکی پێشکەوتووتر بەرهەم بێنێ لەوەی کە هەبووە. ئەگەر چاومان ڕەشکەوپێشکە نەکات و مێشکمان لەق نەبووبێت، ڕێمان هەیە بڵێین ئەرێ ئەی بۆچی فارس و تورك و ڕووس و عەرەبی پێش سەد ساڵ، ئێوە کە لە دەوروبەرێکی یەکجار دەوڵەمەندتر بوون لەچاو هی کورد بۆچی هەڵبەستتان لە هی نالی و شێخ ڕەزا و مەولانا خالید پێشکەوتوتر نەبوو؟ کوا ئەو واتا و وێنە سیحراوییەتان کە لە ژیانە دەوڵەمەندەکەتانەوە تیشکی دابێتەوە بۆ ناو هەڵبەستتان و هاوتای ئەو لە واقیعە هەژارەکەی نالی تیشکی نەدابێتەوە؟ بۆ دەبێ حاجی قادر لێتان دانەبڕێ وەیا کەیفی جوانڕۆیی شان بەشانتان بێت؟

لێرەدا سەرگوزەشتێکی کورتیلە دەکەمە پاڵپشتی قسەکانم، چەند ساڵێك لەمەوبەر قوتابییەکانی کورد لە (قاهیرە)، پرسیارێکیان کرد لە شاعیرێکی ئێستاکەمان دەربارەی (نالی) و هێزی لە شیعردا. لە وەڵامدا پێیانی گوت بەسە بۆ دیارخستنی پایەی (نالی) کە بڵێم لە بەیتێکی دڵدارانەدا وەسفێکی خورما و دارەکەی کردووە، بەخەیاڵی هیچ شاعیرێکی عەرەبدا نەهاتووە. دەشزانین دار خورما ماڵی بێ فێڵی عەرەبە و نالی لێی مێوانە:

ئەتۆ قوربان نەخیلی یا ڕطابی
وەها شیرین و سینە نەرم و دڵڕەق

بەدوا ئەو بەیتەدا، بەیتێکی تری نالی دێنمە ناو قسەکانمەوە کە وەسفی بیابانی حیجازی پێ کردووە، ئەویش تۆزی نەشکاوە لە لایەن شیعری هیچ شاعیرێکی عەرەب

کە وەسفی بیابانی کردبێ. ئەمە دەڵێم لە ئاست تێکڕای ئەو هەڵبەستانەی خۆم خوێندوومنەتەوە، کە شتی تری زێدە نایاب هەبێ لە وەسفی بیاباندا و من چاوم پێی نەکەوتبێ بەر ئەم قسەیەم ناکەوێ:

سماقی احمره (یا قوت)ی ڕوح و ئاوری نەفسە

حصاتی ابیضە یا شهبی نجم و ڕجمی شیطانە

بزانە لە مەقامی جەزبەگرتنی بەرەو کەعبە ڕۆیشتن، نالی بەردە سماقی سوور و وردە چەوی سپیلکەی ڕێی حیجازی بۆ کوێ بەرز کردووەتەوە. توخوا بەوردی سەیرێکی ئەم ڕیزکردنەی (قوتی ڕوح) و (ئاوری نەفس)ی نیوە بەیتی یەکەمی بکە کە لە وەسفی بەردە سماقدا هاتووە؛ چۆن بەئاسانی و بێ سواری لە خۆوە بەرامبەر (شهبی نجم) و (ڕجمی شیطان) وەستاون؟ قووتی ڕوح لەگەڵ "شهبی نجم" جووت هاتووە، ئاوری نەفسیش لەگەڵ رەجمی شیطان! کاکە لێی وردبەوە، جیهانێکی سیحری حەلاڵ وا لەبەر چاوتە نە سەری دیارە نە بن.

من کە بەگەرمی لەسەر ئەدەبی کۆنمان دەکەمەوە، یەك وشەی توانجم لە ئەدەبی ئەو کەسانە نەگرتووە بێ ئینسافی دەکەن لەگەڵ ئەو ئەدەبەدا. نەك هەر ئەمەو بەس، هەرگیزیش نالێم ئەدیبی کورد دەبێ لەسەر شێواز و ڕێبازی شاعیری لێرە بەپێشەوەمان بڕوا و ڕێگەی تازە داهاتوو لە خۆی حەرام کات. ئەوەی ڕاستی بێ، پارچە هەڵبەستی نەوباوی ئەوتۆم دیوە سەد سڵەواتم بۆی لێ داوە، هەرچەند واتاکانی لە پشت پەردەیێکی ئەستووری ڕەمز و هێما و داپۆشراویدا خۆیان بزر کردووە تا ئەو ڕادەیەی بەزەحمەت تێیان گەیشتووم یا هەر تێیان نەگەیشتووم. بەلای باوەڕی منەوە شاعیری نوێی ئەوتۆمان هەیە خەریکە هەنگاو هەڵێنێ بۆ بەرەوپێشەوەی (گۆران) و قۆناغەکەی؛ چ لەڕووی ڕواڵەت، چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە بێ. مەبەستیشم لە ناوەڕۆك مەفهوومی سیاسی و فەلسەفی نییە، مەبەستم ڕژانی نەفسی شاعیرە بۆ ناو هەڵبەست. جا ئەو نەفسە چیی تێدا دەبێ بابێ. هۆیەکی زێدە ئافەرینکردنیشم لەو شاعیرە –وەیا ئەو شاعیرانە– ئەمەیە کە خۆی ناکاتە عەبدی شێواز و ناوەڕۆکی یەکێکی لە خۆی بەپێشەوە وەك (گۆران)، بەلام لە هەمان کاتدا هەزار حەیف و مخابنی بۆ دەڵێمەوە کە دەبینم هێندە بێ ڕەحمانە و ناشارەزایانە دەکەوێتە دژی ڕابردوویکی بێ تاوانمانەوە. چەند سەیرە و چەند نامەفهوومە لە

ڕۆشنبیرێکی کورد کە منداڵێکی هەژاری بێ باوکی دیت، بەزەیی بۆی بجووڵێ؛ بەڵام ڕقی لە ڕابردووی کورد هەڵستێ کە ئەویش وەك ئەو منداڵە بێ باوکە وا بووە بەدرێژایی پتر لە دوو هەزار ساڵ، نەفەسی حەسانەوەی هەڵنەمژیوە و تێر بەزگی خۆی نەیخواردووە و قەمچیی ستەمکاریی بێگانە لەسەر پشت و شانی هەڵنەستاوە. من لە وەسفی کوردا ئەمەی ژێرەوەم گوتووە لە ساڵی ١٩٦٠. ڕووی قسانیشم لە ڕۆشنبیرانی عەرەب بووە (فهو یخرج الیوم من حدث التاریخ اشعث اغبر ینزف جسمه من جرح عشرین قرنا او یزید، وتغوص فی عظامه سلاسل الاحقاب، لو اطلعت علیه لولیت منه فرارا ولملئت منه رعبا). ئەم پرزۆڵە لەش خوێناوییەی ناو گۆڕستانی مێژوو ئەوە نییە ڕۆشنبیرێکی خۆی سەرلەنوێ ئەنجن ئەنجنی کا.

پوختەی مەبەس و مرازی من، لەم درێژە پێدانە و میسال هێنانەوە و ڕەخنەگرتن و ڕەخنە ڕەواندنەوەیە، ئەوەیە چاوی ڕۆشنبیری کوردی ئەمڕۆی پێ بکەمەوە کە سەرگەرمی تەمەنی گەنجایەتی و مەستی کەفوکوڵی حەزارەتی تازەی ئەوروپایە و لەبەر تیژڕۆییی خۆی شوێن هەنگاوان نابینێ. بەهۆی چاویلکەی خوازراوەیەش چەشمەندازی لێ لێڵ بووە. بێگومان کە ئەمە دەڵێم لە خۆم و لە تاو تەئسیری قسەکانم بێ ئاگا نیم. زۆر باش دەزانم ڕۆشنبیرێك ئەوەندە ئاوەژوو بووبێ، دوێنێ بەئیمڕۆ بگرێ، وەك ئاسمان بەئەرز بزانێ بەقسەی من، نایێتەوە سەر باری ئاسایی تا ئاسمانەکە هەڵدەداتەوە بەرزایی و دوێنێش بخاتەوە پێش ئەمڕۆ. ڕۆشنبیرێك تا دەگاتە ئەو ڕادەیە لەسەهوچووندا کە داوای "مستحیل" لە ڕابردووی بکا و قەمچی لە ڕۆژگاری تێپەڕیو بدا، دەبێ لە سەهووەکەیدا، ئەوەندە قووڵ ڕۆچووبێ کە شریت و دەولکەی بیروباوەڕ و نووسینی یەکێکی وەکوو من، نەیگاتێ. تاریکستانی ئەنگوستەچاوی یەخەگرتنی ڕابردووی بێ گوناهـ و کوشتنی تارماییی بلیمەتی گۆڕستانی مێژوو بەچرای کزی ئەم قسانەی من ڕووناك نابێتەوە. لەگەڵ ئەمەشدا خامۆشبوونی من و هی وەك من چ خزمەتێکی ڕاستکردنەوەی سەهوی ئەو ڕۆشنبیرانە ناکا، پتریشیان بەسەهو نابا.

ئەمە لە لایێکەوە، لە لایێکی تریشەوە ئەدەب و ئەدیبێکی کوردی کۆن کە لە نەزەر خۆمدا جێی شانازی پێوەکردن بێ، دەبێ لە حاڵی هێرش بردنەسەریان لە لایەن ڕێ لێشێواوێکی کوردەوە، بەچەکی خامە بەرگرییان لێ بکەم. لە منیش بەپێشەوە نووسەران هەبوون بەشێکی نووسینەکەیان تەرخان کردووە بۆ لەسەرکردنەوەی ئەو

ئەدەب و ئەدیبەی لە بارەیان نووسیوە. ڕەنگە هەندێك لە خوێنەرەوەی ئەم باسەش ناچاری لەسەرکردنەوە بووبن. ئەوەی ڕاستیش بێ میللەتی کورد پێویستی پتر هەیە بەلەسەرخۆکردنەوە تا میللەتێکی تری خاوەن سامانی مادی و مەعنەوی؛ چونکە بەداخەوە! کورد ئەوەندەی نییە هەندێکی لە ژێر پێی ڕەخنە و نەفرینی ناڕەوا بپلیشێتەوە و دەربەست نەبێ. بەتایبەتی کە ڕەخنەکان دژی ڕاستی و ئینسافیش بن و لە بەسەهەووچوون و بێباکی و وردنەبوونەوەی ڕەخنەگرانەوە سەریان هەڵدابێ، لەئاست مێژوو و بەسەرهاتەکانی کە چ سووچێکی ڕەخنە لێگیراوەکان نییە ئەو بەسەرهاتانە بەپێی زەوق و کەیفی مرۆڤی سەدەی بیستەم ڕوویان نەداوە و حازرێکی باشتریان بۆمان بەرهەم نەهێناوە. هەر وەك ناقۆڵاییی ژیانی چینی زەحمەتکێشی ئەمرۆی کورد بەئارەزوو و بەتاوانی ئەوان نەڕسکاوە تا گلەییی بێ سامانی و بێ ڕاحەتی و بێ ئازادیی خۆیان بکەین.

ئەدیبێکی وەك نالی کە بەلای بیروباوەڕی منەوە، یەکێکە لە شاعیرە هەرە پێشکەوتووەکانی ڕۆژهەلاتی ئیسلام– نەك تەنها هی کورد– گلەییی ئەوەی لێ ناکرێ بۆ کەیفی سەد ساڵ دوای خۆی شیعری هەڵنەبەستووە؛ لەوەشدا سەرشکێن ناکرێ کە شێوازی شیعری کۆنی بەکارهێناوە. لەم لایەنەوە دەبێ بڵێین، نالی ئەگەر ئەوە نەبا کە هەبوو، گلەییی لێ دەکرا و گومان دەچووە سەر شاعیریەتی؛ چونکە دەبێ مرۆڤ کوڕی سەردەمی خۆی بێت. کە ئەو کوڕە نەبێ، دیارە ناتەواوییێك لە نەفسی وەیا لە هونەریدا بووەتە لەمپەر لە پشتی و کردووەتی بەمرۆڤێکی تار بووی لە تێکڕای خەلق. نالی بێ وەیا یەکێکی تر بێ هەر ئەوەندەی لێ داوا دەکرێ بەپێی مەفهوومی سەردەمی خۆی مافی ڕێز لێگرتنی هەبووبێ، تا ئێمەش ڕێزی لێ بگرین، چ ڕەوای هەق نییە، ئێمە بێین دوای سەد ساڵ لەو سەردەمە هەموو خەلق بەدرۆ بخەینەوە لەو ڕێزەی کە لە یەکێکی وەك (نالی)یان ناوە. وا دەزانم ئەم قسەیەی لێرەدا دەیکەم چ دەمەتەقە هەڵناگرێ لە منیش بەپێشەوە کەسانی تر گوتوویانە. هۆی دووبارەکردنەوەی لێرەدا، زێدە پێویستی میللەتەکەمانە بۆ خۆ بەسەهوونەبردن و خۆ زەرەرمەندنەکردن. لە فەرزی میللەتی ئینگلیز خۆ گێل کا لە ئاست (شەکسپیر) ئەوەندە شاعیر و ئەدیبی گەورەی تری دەمێنێتەوە، دڵی خۆیان پێ خۆش کات. سەروەت و سامانەکە و فابریقە و داهاتە زۆرەکەشی چی لێ کەم نابێتەوە، بەنەهێشتنی ناوی "شەکسپیر" لە فەرهەنگی ئەدەب و هونەریدا. خۆ ئەگەر ئینگلیز لەم پلەیەی بێ

ئـینسافـیـیـەش تـێ پـەڕێنـێ و هـەمـوو ڕابـردووی خـۆی بسڕێتـەوە -کـە هـەرگـیـز نـایسڕێتـەوە- حـورمـەتـی ڕووپـەڕە بـێ حـورمـەتـەکـانیشی دەگرێ، حـازرێکـی هـێندە دەوڵەمەندی هەیە بۆی تێ بێنێتەوە لە سڕانەوەی ڕابردووی. بەڵام کورد چی ئەوتۆی نییە لە ئێستاکەیدا دڵی خۆی پێ خۆش کات لە بەرامبەر کاری منداڵانەی ڕیسواکردنی ڕابردووی خۆی. کورد لە بارێکدایە بۆی بپارێیتەوە، نەك لێی کەم کەیتەوە. بەتایبەتی کە خۆت کورد بیت، خۆ هەر بەجارێ بێ عوزر دەبیت ئەگەر لێکەمکردنەوەت لە مەیدانی بایەخداری زێدە بەنرخی شیعر و ئەدەبی کۆنی بێت کە هیچی وەك ئەو بەنرخ نییە.

لەم گەشتەی ناو باخ و ڕاغی هەڵبەستەکانی نالیدا، چەند نموونەیەکی ئەوتۆمان دیت کە لەناو نموونەی هەرە پێشکەوتووی ئەدەبی ڕۆژهەڵاتدا، پڕشنگ بدەنەوە و نموونەکانی تر کزکەنەوە لە نەزەر خۆیاندا. ئەم بەرزییەی ئەدەبی نالی، جارێکی تریش بەرز دەبێتەوە کە بەبیر خۆت بێنییەوە نالی ڕەوشتێکی پاك و نەفسێکی ڕیز لەخۆگرتووشی هەبووە و لەو ئەدیبانە نەبووە عەیب و عاری ڕەفتاری نالەباری لەناو مەخمەڵی هەڵبەست و بشارێتەوە؛ چ نهێنییان ئاشکرا ناکەم، بەوەدا کە بڵێم زۆر لە شاعیری ناسراوی خاوەن شۆرەت لە کۆن و نوێدا، ئەگەر شیعر و هونەر شەفاعەتیان بـۆ نـەکـەن، لـەوانـە نـەبـوون بـەبـرادەری خـۆتـیـان قـبـوڵ کـەیت، نـەوەکـا نـاوت بـەد بـێ پێیانەوە. نالی سەرەڕای ئەوە کە چ عەیبێکی لێ نەدیتراوە، تا بشڵێی ڕاست و دڵسۆز بووە لەگەڵ بیروباوەڕیدا. چی لە دڵدا بووە، ئەوەی گوتووە و بەدرێژاییی ژیانی سوور بووە لەسەر قەناعەتەکانی. بەڕاستی، نالی یەکێکە لەو شاعیرانەی قەناعەت گۆڕییان نەکردووە. هەرچەند ئەم نووسینە جێی ساغکردنەوەی قەناعەت و بیروباوەڕی نالی نییە. بەڵام جێی ئەوەندەی تێدا دەبێتەوە بەپێی داخوازی موناسەبە، بڵێم، دیوانەکەی سەرو بن کەیت و شیعرەکانی بەوپەڕی وردییەوە بخەیتە بەرچاوی زیهن و مەنتیقەوە، چ فەرقێك ناکەی بەقەناعەتە بنجییەکانی لە قەسیدەیێکەوە بۆ قەسیدەیێك؛ وەیان لە تەمەنێکەوە بۆ تەمەنێکی تر. وەك من لە نالی دەگەم، ئەگەر پێمان بکرێ لیستەیێکی زەمەنی بۆ شیعرەکانی ڕێك خەین، لێمان مەعلووم دەبێت ئەو لە تەمەنێکی مەیلەو زووەوە بـەرەو پـێکـهـێنـانـی بـیـروبـاوەڕ چـووە. هـەر ئـەم زووکـردنـەش بـووەتـە هـۆی خێراڕۆیشتنی بۆ حەج. تەنانەت نامەکەی بۆ (سالم) و پرس پێکردنی لە بەرژەوەندی گەڕانەوەی بۆ سلێمانی، ئەو ترسە پێی کردووە کە دوای گەڕانەوە دوچاری وەزع و

ژیانێك بێ كە خۆی لێی ڕازی نییە. دەمەوێ بڵێم پەرۆشی بۆ قەناعەتەكانی وای لێ كرد، ڕاستەوخۆ نەگەڕێتەوە. لە حاڵێكدا ئەو دەزانێ بەسەرچوونی دەسەڵاتی بابان و هاتنی حوكمێكی بێباكانەی عوسمانی، لەوانەیە ڕێ لە ئازادیی ڕەفتار و قەناعەتی بگرن و مەیدانی لێ تەسك كەنەوە؛ بەتایبەتی؛ چونكە ئەو لە سەردەمی حاكمەكانی باباندا هەرگیز ناچار نەبووە لە ئاوی باوەڕی لێڵ بخواتەوە. دیارە لە حاڵی وەهادا تێكچوونی وەزعی سلێمانی بەنیسبەت نالییەوە، ناخۆشتر بووە تا كەسێكی تر كە وا نەزۆر دەربەستی باوەڕ بێ و نەلە سەردەمی باباندا مەرحەبای دیبێ. نالی كە لە شام مایەوە و دواییش پاش گەیشتنی وەڵامی سالم پێی چوو بۆ ئەستەمبۆڵ، بێ ئەوە هیچ هۆیەكی گوزەرانی مسۆگەری هەبێ وەیا بەتەمای پەیداكردنی پایەو ڕوتبە و نیشانێك بێ، خۆی دزییەوە لە گەڕانەوە بۆ سلێمانی لەترسی بەرەنگاربوونی وەزعی بێحورمەت بەدەست حوكمی كەم ئینسافی عوسمانییەكانەوە. ئەگەر ئەم ترسە بەرهەڵستی لێ نەكردبا، دەیتوانی لە سلێمانی ئەو كەرتە نانە پەیداكا كە لە شام و ئەستەمبۆڵ پێی قانع بوو. هەر جارەی كە ئەم بەیتەی لای كۆتاییی نامەكەی بۆ سالم، دەخوێنمەوە، لەگەڵ تەزووی سۆز و هەستی پەرۆشم بۆ نالی، دیمەنی مرۆڤێكی جوانمەردی ڕێز لەخۆگرتووشم دێتە بەرچاو كە مەرگی غەریبانەی ڕێز لێگیراو، تەرجیح دەداتە سەر ژیانی ناو كەسوكار بەبێ حورمەتی و بێ دەسەڵاتی:

ئایا مەقامی ڕوخصەتە لەم بەینە بێمەوە

یا مەصلەحەت تەوەققوفە تا یەومی نەفخی صور

دیارە نالی لەم مەصلەحەتەدا، مانگانەی دووكان و قەیسەری داهاتی زەوی و زارە نەبووەكانی مەبەست نییە؛ پرسیاری ئەو لەبارەی بوونی وەزعێكەوەیە كە بتوانێ تێیدا گوزەرانی نەمر و نەژی بكا لەگەڵ پاراستنی دڵۆپی ئابڕوودا. پێش من سالمیش لە نالی گەیشتووە، بۆیە لە وەڵامدا باسی بێدادی و بێحورمەتی توركەكان دەكا، نەك نەبوونی نان و گوزەران:

شارێكە پڕ لە ظلم و مەكانێكە پڕ لە شین

جایێكە پڕ لە شۆڕ و وڵاتێكە پڕ لە شەڕ

سالم صفەت لە بێ كەسیا بانەبێ هەلاك

من كردم ئەو نەكا لە غەما خوێنی خۆی هەدەر

لێرەدا، ڕەنگە پرسیارێك بكرێ و بگوترێ بەنیسبەت نالییەوە ئەستەمبۆڵ و شام و سلێمانی چ فەرقێكیان دەكرد؟ خۆ هەر عوسمانلی حاكمی هەمووان بوون؟ پرسیارەكە بێ جێ نییە. بەڵام بێ وەڵامیش نییە. لە تەجروبەی خۆمان دەزانین ژیان لە جێگاییێكی تازە داگیركراوی وەك سلێمانی، بۆ كوردێكی شەرم بەخۆی موحتەرەمی وەك نالی، سەختتر و جێی گومانتره تا ژیانی ئەستەمبۆڵ وەیا شام كە لەوێدا داگیركەری عوسمانی پەڵپی بێ حورمەتیكردن بەغەریبێك ناگرێ كە لە هیچ ڕووێكەوە نایێتە ناو حیساب و بەرژەوەندی چاكە و خراپەوە و چ لەمپەران لەبەر پێی هەڵنانێ. لەمەش بەولاتر، شاری گەورە و قەڵەباڵغ چاكتر دەبێتە حەشارگە بۆ كەسێكی بیەوێ بەرچاو نەبێ. نالیش لەوە زیاتری نەویستووە ژیانێكی ڕەشۆكیی بێ ئارایشت لەناو ئاپۆڕەی شاری گەورەدا چەپارەی بدا لە نیگای نارەزای میری و ئەو هەڵمەتەكاسانەی خۆی لە میری نزیك دەكەنەوە، بەتێوەگلاندنی بابای وەك نالیی ڕیز لە خۆگرتوو.

ئەم بەقەناعەت نازینە و لەخۆڕازیبوونی نالی لەگەڵێك ڕەفتاری تری نالی سەر هەڵدەدەن. جارێ چەندێك سەیری هەڵبەستەكانی بكەیت پاڕانەوەی لەبەر كەس تێدا نابینیتەوە؛ خۆ داواكردنی یارمەتی و لووتەخۆری هەر هیچ، نووسەرێكی كورد لە پێشەكیی دیوانە چاپكراوەكەی نالی خلیسكی بەخامەی خۆی بردووە و نالیی شكاندووتەوە بەو یەك دوو ناو بردنەی حاكمەكانی بابان كە لە چەند موناسەبەێكدا هاتوونەتە ناو شیعرەوە. بەرامبەر ئەم شكاندنەوەیە چەند وەڵامدانەوە و ڕاستكردنەوە و ڕوونكردنەوە هەن:

یەكەم: گەلی كورد بەئاواتەوەیە لە مێژووی خۆیدا هەڵكەوتی وەها پڕ شانازی بدۆزێتەوە كە ئەدیبێكی كورد مەدحی حوكمڕانێكی كوردی كردبێ. وەی كاشكی سەرلەبەری ئەدەبی كۆنمان مەدحی بەروبارەگا و دەست و قام و جوامێریی حاكمە سەربەخۆكانی كورد بوایە. كاشكی كورد خاوەنی ئەو حوكمڕانە بوایە بەدرێژاییی مێژوو مەدح كرابایە. نالی كە دێ و مەدحی (تاقمە مومتازەكەی شاهـ) دەكات تابلۆییێكی پڕ شەرافەتی مێژووە هەژارەكەی كوردمان بۆ دەكا بەنەمر؛ چ دەستێكی سواڵ و سەدەقەشی تێدا پان نەكردووەتەوە ببێتە لەكە لەو تابلۆیەدا. لاواندنەوە و پیرۆزباییەكەشی بۆ مەرگی سلێمان پاشا و حوكمڕانیی ئەحمەد پاشا، لە قەسیدەكەی (تا فەلەك دەورەی نەدا) ئەویش وەك هی (تاقمی مومتازی شاهـ) هەستی بەخۆ نازینمان زیندوو دەكاتەوە و گیانی كوردایەتیمان

زیندووتر دەکات. بەشێکی زۆری هەتیوایەتیی کۆنینەشمان لەبیر دەباتەوە بەوەدا کە پێمان دەڵێ ئەمیرێکمان هەبووە لەمردنیدا بۆی بگرین وەیەکێکی تریشمان هەبووە لە هاتنی بۆ سەر تەخت پیرۆزباییی لێ بکەین. لەم قەسیدەشدا، نالی هێندە بڵند دەڕوانێ و خۆی بەرز دەکاتەوە لەلایەنی چاوچنۆکییەوە دەتوانم بڵێم پێی دەگاتە شانی (ابو تمام و بحتری و متنبی). بەڕاستی ئەم گیانی بەرزبوونەوەی نالی ژوورووی گومان لێکردنی یارمەتی خواستن کە لەم دوو قەسیدەیەدا دەچنە ناو بیبیلەی هەموو چاوێکی بیناوە، دیمەنێکی یەکجار ئاشکرای بەخۆ نازینی نالی دێنێتەوە ناو هەڵبەستەکانەوە، هەندی مەدح و لاواندنەوەکە جێی خۆی کردووەتەوە. بەلێوردبوونەوە دیار دەکەوێ نالی لەم قەسیدەیەدا بەپێی حوکمی سروشت و ڕەوشتی فیکری لە تارماییی دەست پانکردنەوە دوور کەوتووەتەوە، نەك لەبەر خۆپاراستنی دوای لێکدانەوە. چونکە لە هەردوو قەسیدەدا تاکە یەك وشە نادۆزیتەوە باسی سەخاوەت و بەخشینی مەدحکراوەکان بکات: چ جای ئەوەی داوای یارمەتی بکات. بەمەدا دیارە نالی دڵ و دەروون و فکر و زەینی بەلای چاوچرکردنەوەدا نەڕۆیشتووە؛ هەر بیریشی لێ نەکردووەتەوە. چونکە ئەگەر لە گۆشەیێکی هەست و نەستیدا وێنەی تارماییی خواست و نیاز هەبا، خۆشی بێ و ترشی بێ، سێبەرێکی ئەو تارماییە دەکەوتە ناو هەڵبەستەکانەوە؛ وەیاخود هەر نەبێ لە وشەیێکیاندا (ئحم)ێکی وەك هی کابرای گۆشەی مزگەوت دەبیسترا.

لێرەدا پێویستی ڕوونکردنەوە و وەرامدانەوە باسی دوو قەسیدەی هێنا ناوەوە کە مەدحی پاشای بابان و تاقمی تایبەتی ئەوی تێدایە. نالی لە تاکە بەیتێکی تریشدا مەدحی سلێمان پاشای کردووە، هەڵبەت ئەم مەدحە دەبێ پێش مەرسیەکەی (تا فەلەك)بێ. ئەم تاکە بەیتە، چاوی هەموو ئەو ئەدیبانەی لێ خلیسکاوە کە من لە بارەی شیعری نالییەوە ئاخاوتنم لەگەڵدا کردبن وەیا نووسینیانم خوێندبێتەوە دەربارەی نالی. منیش بەینێکی دوورو درێژ لێی بێ ئاگابووم، تاکوو لەناو دەروونمدا واتای بەیتەکەم بۆ ڕوون بووەوە بایی ئەوەی مەدحی سلێمان پاشای تێدا بخوێنمەوە:

هود هودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەن گیری شاهی ئاصەفی ثانی دەکا

بێگومان (شاهی ئاصەفی ثانی)(١) لەم بەیتەدا سلێمان پاشای بابانە؛ چونکە دیارە شاهی ئاصەفی یەکەم سلێمانی پێغەمبەرە، بەخۆی و سەر گوزەشتە قورئانییە زۆر مەشوورەکەیەوە لەگەڵ هود هود و بەلقیس و سەبادا کە لەم بەیتەدا نالی، کردوویەتی بەمەبەستی هەڵبەست، کە سلێمانێکی دووەم هەبێ وەك سلێمانی یەکەم، پاشا بێ و نالی دامەنگیری بێ، کەسێکی تر نییە لە سلێمان پاشای بابان بەولاوە. هەرچەند کەم و زۆر بێ پێوەندیی نالی بەدەرباری پاشاکانی بابانەوە، بەچاکی نەزانراوە و نەبیستراوە، بەلام لەم بەیتە و مەدحەکانی تریشدا دەردەکەوێ نالی بەهۆی بوێژیی بێ مانەندیەوە لە پاشاکان نزیك بووە و رێزی لێ گیراوە. دەمودووی ئەم هەڵبەستانەی تامی ئاشنایی و دۆستایەتی لێ دەکرێ، لەگەڵ مەدحکراوەکاندا واش ڕادەگەیەنێ نالی لەسەردەمی حوکمڕانیی سلێمان پاشاوە بووە بەدۆستی نزیکی بابان؛ چونکە مەدح و پێدا هەڵگوتنی بۆ سلێمان پاشا و ئەحمەد پاشایە، لەوان بەپێشەوە چ مەدحێکمان لێی نەبیستووە دۆستایەتی و ئاشنایەتی ڕابگەیەنێ بەپاشاکانەوە.

دووەم: نالی ئەگەر مەبەستی لەم مەدحانەدا نان پەیداکردن بوایە، دەبوو باشتر مەدحی خەلیفە و والی و وەزیر و پیاوماقووڵەکانی عوسمانیی کردبا. کەچی نەناوی هێناون، نەلێشیان نزیك بووەتەوە. سەیر لەوەدایە هەر چەند تورکیێکی باشی زانیوە بەدەگمەن نەبێت شیعری بەتورکی نەوتووە. ڕواڵەت وا ڕادەگەیەنێ نالی نەیویستووە، وەیا خۆی نەخستووەتە بارێك، هەڵبەست بەزمانی دەسەلاتداری بێگانە دابنێت؛ نەوەك بەخۆتێ هەڵسوون لەسەری حیساب بکرێ و گومانی دەستپانکردنەوەی لێ بکرێ.

نەبوونی مەدح لە هەڵبەستی نالیدا دیاردەیێکە سەربەخۆ. جگە لەو دوو سێ مەدح و ناوهێنانی بە موناسەبە کە بۆ میرەکانی بابانی کردووە تاکە، یەك مەدحی تر لە دیوانەکەی هەیە ئەویش بۆ شێخ نووری ناوێکی ڕوودباری ″ڕووباری″یە:

لە چاوی ڕوودبارم نووری دیتن وەختە تاریی بێ
ئەمیش باماجەرای هیجرانی (نووری ڕوودباری) بێ

---

(١) باسی ئەم بەیتە بەدرێژتری لە بەشی دووەمی (حاجی قادری کۆیی) هاتووە.

لەلاپەڕە ٧٨ی دیوانەکەی چاپی هەولێر، سەیرێکی ئەم هەڵبەستە بکە و نەختێك سرنج بگرە وشەکانی، دەرحاڵ بۆت مەعلووم دەبێ نالی ئەم پارچەیەی بەموناسەبەی چوونە حەجی (نووری ڕوودباری) داناوە:

چ میعمارانە بۆ تەعمیری کەعبەی دڵ دەچێتە حەج

خودا یار و مەدەدکار و نیگەهداری عماری بێ

دیارە نالی لێرەدا، مەدحی برادەرێکی خۆی دەکات کە دەچێ بۆ حەج و پیاوێکی خوایی و موسڵمانە هی دونیا و دەسەڵات و زەبر و زۆر نییە. لە سەرانسەری بەیتەکانیش، دیسان، چ دەستپانکردنەوەیێك نابینرێ. من لە بارەی ئەم (شێخ نوری ڕوودباری)یەوە هەر ئەوەندە دەزانم بەینێك لە کۆیێ ژیاوە و پیاوێکی بەرچاو و ڕێز لێگیراویش بووە. بەپێی گێڕانەوەی دەماودەمی باوکم لە باپیرمەوە، شێخ نووری نانی بەشێخایەتی پەیدا نەکردووە. خۆی خاوەن بەخشین بووە و بەماڵی خۆی خزمەتی خەڵقی کردووە.

نالی لە زەمینەی مەدحدا ئەوەندە کەنارگیر بووە تەنانەت لەپیاوانی ئاینیش تەنها مەدحی پێغەمبەری(ص) کردووە. هەر لەنێوان مەدحی ئەویشدا، ناوی چوار خەلیفەکەی هێناوە. بەلای باوەڕی منەوە ئەو برە شیعرەی (عاشورا) کە لە لاپەرە ٧٥ی دیوانەکەی چاپی هەولێردا چاپ کراوە، نە هی نالییەو نە بەهیچ کلۆجێك دەچێتەوە سەر شێوازی نالی. برە شیعرێکی بێ هێزی نابەڵەدانەی بێ تام و شام کە لە شاعیری ڕیزی دووەمی شیعری کوردیش ناوەشێتەوە، چ جایی ئەوەی لایەق بەنالی بێ. نەختێك وردبوونەوە لە بەیتەکان دەری دەخا خاوەنی قەسیدەکە کێیە. لە بەیتی چواردەمیندا، شاعیر ڕووی قسە لە خۆی دەکا و ناوێك دێنێ و یا ناوی ڕاستەقینەی خۆیەتی یا نازناویەتی. من لێرەدا بەیتی چواردەم شکلنووس دەکەم لەبەر دیوانەکەی نالی (چاپی هەولێر ١٩٦٢):

عارفا سەد عەقل کل حیرانە وا لەو عالەمە

عالمی اعلم کە بۆ خۆی هەم علیم و أعلمە

وشەی یەکەمی بەیتەکە (عارفا) بانگهێشتنی (عارف)ە لەلایەن خاوەنی ناوەکەوە. لەمەدا چ گومانێك نییە و دەبێ بتۆژرێتەوە کام شاعیری کورد ناوی وەیا نازناوی

عارف بووه. بەم پێیە دەبێ کۆتاییی قەسیدەکەش ناوی "نال"ی لێ دەرهاوێژرێ و "عارف"ی بخرێتە جێیەوە.

لۆمەیی (عارف) مەکەن یاران ئەگەر بمرم لە غەم

خۆش ئەگەر سەد پارە کەم هێشتا لە غەم ئەمرۆ کەمە

پوختەی گوتە لێرەدا ئەمەیە کە شیعرەکان سەرەڕای بێ هێزی و بێ جوانی و بێ هونەرییان، دژی تەبعی نالیشن لە ڕووی ئەوەوە نالی لە مەیدانی دینداریدا ستایشی خوا و پێغەمبەری کردووە و بەس. سەیرێکی ئەم بەیتە قوندیلەیە بکە و پێم بڵێ، بەکام کوێرەڕێیدا، بۆ سەر خەزێنەی گەوهەرەکانی نالی دەبردرێتەوە؟

احمد و اولاد و آلشن در عرب شبهی گوڵن

حاصلی گوڵ خارە ئەی دانا دەلیلی محکمە

لەپێش چاوی زیهنی مندا، نالی، نەفسی لە بەرزیدا، هاوتای شیعرەکانیەتی لە مەتانەتدا. بەخۆڕایی و بێ بنج نییە نالی هێندە بەخۆی و شیعرەکانی خۆیدا هەڵدەڵێ. دیارە هەستی بە بەرزیی دڵ و دەروونی ئەوەندە بەهێز بووە چ کۆمەی نەکردووە لە دەربڕینی ئەو هەستە؛ چونکە بەلای خۆیەوە شتێکی وەك بەدیهییەی گوتووەتەوە لە هەموو ئەو کەسانە مەعلوومە کە دەیناسن. مرۆڤی گومان لە خۆکردوو ناوێرێ لە خۆهەڵدانەوە و ناز بەخۆکردندا خەڵق بێ منەت کات لە ترسی بەدەمدا هاتنەوە و عەیب دیارخستنی. وا دیارە نالی هیچی ئەو تۆی بەخۆی شك نەبردووە لە خەڵقی بترسێنی وەیا چاوشۆڕی کەسی بکات.

کەسێك چ ڕۆژان هەڵوێستێکی بێ حورمەتانەی لە خۆ دیبێ، ناتوانێ بەم شێوەیە ژووروویی عالەم کەوێتەوە:

ئەم سەرسەری بازانە کەوا هەمسەری بوومن

موشکیل بگەنە ساعیدی شاهێکی وەکوو من

من بەش بەحاڵی خۆم، چەندێکی بڵێی ئەوەندە گەش دەبمەوە بەوەدا کە دەبینم و دەزانم نالی لە ڕەوشت و بەرزیی نەفسدا هاوتای نالیی بوێژ و ئەدیبە؛ چونکە بەڕاستی فەلاکەتە ئەدەبی بەرز بخرێتە ناو نەفسی پەستەوە. پێی ناوێ من بڵێم لەخۆوە دیارە، پیاوی نزم لە گوتنی وشەی بەرزدا درۆزنێکی ئانقەستە. شاعیرێك وەیا ئەدیبێك کە ناو

و ناتۆرەی بەدواوە بوو لە هەموو گوتەیێکیدا تارماییی بەدناوییەکەی لەبەر چاوان قوت دەبێتەوە و قسە خۆشکەڵەکانی بەدرۆ دەخاتەوە؛ یاخود هەر نەبێ لە بایەخیان کەم دەکاتەوە. وا خۆشە دەست و زمان بەیەکەوە پاك بن. صەد شوکر ئەم خۆشییە لە شاعیریەتیي نالیدا بەزیادەوە پێك هاتووە.

لە بەشێکی ئەم گوتارەدا لایەنێکی تایبەتی ئەدەبی نالی کە پارسەنگ بوون و لەنگەربەستنە قسەی لێ کرا بابیی ئەوەی لە قەوارەی گوتاردا بگونجێ. ئەوەش گوترا کەوا بەڕادەی بەشداربوونی زات و بابەت (هونەر و زانست)، لەو پارسەنگبوون و لەنگەربەستنەدا توانا و دەسەڵاتی شاعیر خۆ دەنوێنێ.

ئێستا کاتی ئەوە هاتووە بڵێم چەندێکی شاعیر بتوانێ لەگەڵ هێنانەوەی واتای وشك و وشەی سەختدا زرینگە و مۆسیقا و نازکی و پاراوی لە هەڵبەستدا بپارێزێ، شاعیرتر و هونەرمەندتر و دەسەڵاتدارتر دەبێ. ئەم لایەنەی پاراستنی تاو و تەئسیر و زەوق و شەوقی ئاخاوتن لە هەموو حاڵێکی لەبار و نالەباردا لە (قرآن)دا زۆر بەرچاوە. کەسێك نەختێك شارەزاییی هەبێ لە جوانیی گوتە، سەیرێکی ئەو ئایەتانە بکا کە لە دابەشکردنی میرات دەدوێن، تێ دەگا دەسەڵاتی (قرآن) گەیشتووەتە کوێ. چونکە لە باسی میرات و پشکی میراتگران وشکتر و وەڕسکەرتر نییە کەچی ڕستەکانی (قرآن) بەشێوەیەکی ئەدەبی ئەوەندە تەڕ و پاراو لێیان دەبێتەوە، چ فەرقێکی نەبێ لەگەڵ ئایەتەکانی دوای سەرکەوتنی (بەدر) کە جێگەی بەکارهێنانی ڕستەئارایی و هونەرکاری و ڕەوانبێژییە.

لێرەشدا چ گومانێك نییە کە نالی پەیڕەوی قورئانی کردووە لە بەکارهێنانی وشە و واتای ڕەق و سەرکەش لە قاڵبێکی شەنگ و شلکدا. من ناڵێم ئەگەر قورئانی نەدیبا نەیدەتوانی هونەر بەکار بهێنێ لەو تەرزە جێگایانەدا، هەر ئەوەندە دەڵێم نالی شوێن پێی قورئانی هەڵگردووەتەوە لە گەشتی ناو نغوردی وشە و واتای سەختدا. وەك لێرە بەدواوە (لەم بەشەی گوتارەکەم بێ وەیا لە بەشی سێیەمیدا) نموونەی بەیتەکانی نالی دەری دەخەن هەندێ جار واتا و ڕستەی ڕاستەوخۆ لە قورئانەوە هەڵقوڵیون. پێشتریش جارێکیان نموونەم هێنایەوە لە شیعری نالی کە واتای قورئانی هۆندووەتەوە؛ بەڵام وشەیێکی ئایەتەکەی قورئانی گۆڕیوە بە وشەیێکی تر بۆ پاراستنی مۆسیقای هەڵبەست. ئەم جارەیان وێنەیێکی تر لە ئەدەبی نالی دێنینە بەرچاو کە لەوێشدا هەر

پـەیڕەوی قـورئـانـی کـردووە، ئـەگـەرچـی بـۆ مـەبـەستێکی تـر بـێ کـە بـریـتـییـە لـەسـەر نەرمکردنی وشەو واتای سەخت بۆ ناو قاڵبی هەڵبەست. وردەوردە بەدەم شەرحدانەوە دەگەینە نموونەی ئەم بابەتە لە هێز و دەسەڵاتی نالی.

کـۆمـەڵـکـردنـی وشـەی نـازك و تـەڕ و تـۆڵ و زرینـگـەدار لـەنـاو هـەر نـووسـینـێك بـێ (هەڵبەست یا پەخشان) لە خۆوە ڕەونەقێك دەدا بەنووسینەکە؛ ڕێگەش هەموار دەکا لەپێش هەنگاوی نووسەر بۆ ئەوەی بێ زەحمەتێکی زۆر، زەنەی دەروونی بخاتە ناو زەرفێکی جوانەوە. شاعیر هەیە بەشێکی زۆری دیوانەکەی وشەی بژاردە و تریسکەدارن کەلەبەری بێ واتاییی پێ پڕ کردووەتەوە. بێگومان نالی لە بەکارهێنانی وشەی جواندا مەبەستی تێبردنی بێ واتایی نەبووە؛ چوونکە وەك دەزانین واتا لە شیعری نالیدا تەنگی بە وشە هەڵچنیوە.

لە هێنانەوەی نموونەی شیعری نالی، لێرەدا مەبەست دەرخستنی دەوری وشەی جوانە لە هەڵبەستدا بێ ماندووبوونی شاعیر:

دیدەت وەکوو گوڵ سوورە پڕی شەبنمی ئەشکە
یـا لالـەیـی پـڕ ژاڵـەیـە دوو نـەرگسی شەهـلات
بـەو گـریـەیـی تـۆ ڕەنـگـە مـنیش هێندە بگریێم
گـەوهـەر بـڕژێنـم بـەبـڵـنـدیـی قـەد و بـاڵات

نموونەی دووەم:

ئـەوە لـێوی ئـەتـۆیـە پـڕ لـە خـەنـدە
کـەوا شەکـەر دەبـاری گـوڵ دەپشکـووت

نموونەیێکی تر:

من گریە ئەتۆ خەندە بەیەکدی دەفرۆشین
من لەعلی بەدەخشان و ئەتۆ لوئلوئی لالا

یەکێکی تر:

دیدە وو دڵ هەردوویان جۆبار و جۆیای قەددی تۆن
سەروی دڵجۆی عەرعەرە دڵجۆی نەمامی دیدەجۆی

ئەمەشیان:

تیپی شکۆفە خەیمەیی داوە لە هەر تەرەف

یا شاهی نەو بەهارە هەڵی داوە هوردووی

لەم نموونانەدا وشە و قاڵبی شیعرەکان، هێندە شلك و ناسکن، هەر دەڵێی لە مەیدانی واتادا ئەو ولاغە ئازموودە خۆشجڵەوە پشت نەرمەیە کە نالی وەك سووکە سوارێکی ولاغناسی دەست مەعلانی پێ و ڕکێف مەحکەمی شارەزا، بێ ترسی ساتمە و خلیسکان، جلیتبازی و غارێنە و مەقەسەی پێ دەکا. بەڕاستی وشەکان ئەوەندە تەڕ و پاراون بەبەریانەوە هەیە بیانگوشی ئاویان لێ بێ.

لەشیعری وەها وشە نەرمونۆڵدا، تەنها ئەرکی ڕێکخستنی لەبار و ڕێزگرتنی دەستڕەنگینانە دەکەوێتە ئەستۆی شاعیر، پێویستی بەوە نییە شاعیر زرینگە و تەڕایی و شەنگی و شلکی لە شیعرەکەیدا بکا؛ چونکە وشەکان پەیدایان کردووە. زێدە وەستایی و هونەر و زەحمەت لەوەدایە وشەی سەخت و سەرکەش نەرم بکرێ و سەر دانەوێنێ بۆ ناو میحرابی هەڵبەست.

هێنانی وشە و ڕستەی زەحمەت و ڕەق لە دەسەڵاتی هەموو شاعیرێکدا هەیە؛ بەڵام چ سوود. ئەو وشە و ڕستانە وەك ئێسکە ماسی لە ئەوکی بەیتەکان گیر بن. ئەم دەسەڵاتەی تێبردنی ڕەقاییی وشەی سەخت لەنێو شیرازەی هەڵبەستدا، بەزیادەوە لای نالی هەیە. بەڵام بۆ هەستکردن بەو دەسەڵاتە و زەوق لێ وەرگرتنی، یاخود چاکتر ئەوەیە، بڵێم بۆ سوودمەندبوون و سامان پترکردن و خۆ چەسپاندن لە مەیدانی ئەدەبدا، بەهۆی هەستکردن بەو دەسەڵاتەی نالی، دەبێ خوێنەری کوردی تازە پێگەیشتوو، دڵ و مێشکی خۆی ڕزگار بکا لە تەم و تاریکایی و هەموو ئەو دەنگوباس و حیکایەتە سەرلێشێوێن و بەهەڵەبەرانەی کە خوێندەوارییە ناتەواوە، لاساییکەرەوەکەی ئەوروپا لە ڕێی ئەدیبە نەورەسەکانەوە چەشمەندازی بیر و ئەدەبی لێڵ کردووە؛ یاخود خەریکە لێڵی بکات.

ئەدیبی تازەی کورد، بۆ ئەوە ستەم لە خۆی و ئەدەبەکەی هەڵەنگێوێ، دەبێ یەکجارەکی لە دەستە ستەمکارەکەی دوشمنایەتی ڕابردوو ڕزگار بێ، ئەگەر بمانەوێ ناوی ڕاست بۆ ئەو دوشمنایەتییە دانێین، دەبێ پێی بڵێین، نەخۆشیی نەفسی؛ چونکە

ئەم ڕق هەڵگرتنەی ئەدیب لە (تراث)، چ فەرقی نییە لەگەڵ ڕق هەڵگرتن لە باوك و دایکی، بەدوای ئەوانیشدا لە نەفسی خۆی؛ چونکە لە دوا ڕۆژدا خۆی دەبێتەوە بەباوك و دایك، ئەدەبەکەی دەبێتەوە بە(تراث). کە حاڵ وابێ، چ چار نامێنێ، دەبێ، بڵێین ئەدیبی ڕق هەڵگرتوو لە ڕابردوو دوچاری نەخۆشیی نەفسی بووە.

بێ و لەم دەستنیشانکردنەی هۆی ڕق هەڵگرتنەکە نیشانمان نەپێکابێ و بەسەهوو چووبین، ئەوسا هەر ئەوەندەمان بۆ دەمێنێتەوە بڵێین، ئەو تەرزە ئەدەیبە لە قەپێلکی زات و باوەڕەکانی خۆیدا خەریکی دەروێشی و سوفیەتییە، چاو و گوێی خۆی لە تیشك و دەنگی حەقیقەت بەستووە و زەرك وەشێنی دەکا لەسەر تەرمی ڕۆژگارە بەدبەختەکەی گەلی کورد.

من کە ناوی لاساییکردنەوەی ئەوروپا دێنم، مەبەسم بەسەهووچوونی ئەوان لاساییکەرەوەن کە لە ئەنجامی چاو هەڵاتنیان بەشارستانیەتی ئەوروپاوە، ڕاستەوخۆ دەکەونە دژی ڕابردوومان کە دەبینن ئەو ڕابردووە بەگەز و گرێی فکری نوێی ئەوروپا (رجعی) و پاشکەوتوو دەردەچێ، لەمەشدا تا ڕادەیێك شوێن پێی تیرێژێکی تەسکی ئایدیالیزمی پڕ لە کوڕێنی هەڵدەگرنەوە کە ئەوروپاش پێیەوە نەختێك ناڕاحەت بووە. لە حاڵێکدا ئەوروپای ڕاستەقینەی مێژوویی لە سەرخەتی حەزارەتی ڕەسەن هەڵستاو، هەرگیز ئەو حاپوولەی ڕق هەڵگرتن لەڕابردووی نەهاوێشتووە؛ بەڵکو ڕۆژ بەڕۆژ لە حورمەتی شتی کۆنینەی زیاد دەکات تا گەیشتە پلەیێك لە بایەخدان بەڕابردوو یاسا دەردەچوێنێ، بۆ هێڵانەوەی کۆڵانە تەسك و تاریکەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، نەکا دەستەی شارەوانی بەناوی نوێکردنەوە و سازگار کردن دەستیان تێ بدات. کە کۆڵانەی تەسك و خانووە شڕەی کۆن بپارێزێ، دیارە ئەدەب و هەموو بەرهەمێکی فکریی کۆن بەولای پاراستنەوە دەبات. ئەوروپا، ئەو دەبەنگە نییە مەوجوودی کۆنینەی وێران بکات لەبەر تاکە هۆی ڕق لێبوونەوە و کەیف پێ نەهاتن. ئەوروپا لە مەوجوودی کۆنی زیاد دەکات و ڕۆژگاری نوێی دەداتە بەر درێژەکێشانی سەرکەوتووی ڕابردوو؛ دواڕۆژیش لەسەر بنجی ئێستایەوە بەرەو ژوورتر دەبات.

ئەم تێکبەستنەی کۆن و نوێ و ئایندە، بەچەشنێك خۆی سەپاندووە لە وڵاتە پێشکەوتووەکان و وەهاش لە هەموو تەجرەبەیێك دەرچووە. وای کردووە بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانەش بکشێتەوە لەگەڵێك هەنگاوی کاڵوکرچی چەپڕەوانەی بەزاهیر پێشڕەو

کە (لینین)، کاتی خۆی دلێرانە تاوانباری کرد و بەهەموو توانایێکیەوە بزووتنەوەی بۆلشەفێکی لیٚ گێڕایەوە.

خۆ ئەوەی ڕاستی بیٚ کەلەپووری ئادەمیزاد، پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتووە ئەوروپا و (لینین) لەسەری بکەنەوە بۆ خۆشویستن و پایە لێنانی. گریمان بۆ ماوەیەك هەموو جیهان هێندە خوا لێگۆڕیو بوو کەوتە دژی ڕابردوو. ئەوساش ئەم ڕابردووە، هەمان تاکە سەرچاوە دەبیٚ کە ئێمە لێی هەڵقوڵیوین. ئیتر بایی حورمەت و نرخی ئێمە ئەویش بەحورمەت و نرخە. هەرگیز نایێتە عەقڵی ڕاست و دروستەوە، مەرحەبا بکریٚ لەتف هاوێشتنی سەرەوژوور.

کە قسەمان گەیشتە ناوهێنانی ئەوروپا؛ با ئەوەش بڵێم ڕۆشنبیرانی ئەوروپا، چ شۆشیالست چ سەرمایەدار، لەوەندەش ڕاناوەستن بایەخ بەڕابردووی خۆیان بدەن. ئەوان لەجیاتی ئێمەش، خەریکی ڕابردووی ئێمەن و ڕێز لە کەلەپوورمان دەنێن. کە نەختێك بگەڕێینەوە بۆ ڕابردوو، دەبینین بەشێکی زۆر لە زانا و ئەدیبەکانی ئەوروپا، خۆیان تەرخان کردووە بۆ ڕۆژهەڵاتناسی و بەهۆی خەریکبوون و لێکۆڵینەوەی ئەوانەوە خەلقی ڕۆژهەڵات شارەزای ڕابردووە زۆر کۆنەکەی خۆیان بوونەوە کە هەزاران ساڵ بوو لەبیری کەسدا نەمابوو. پیاوێکی وەك ئۆسکارمانی ئەڵمان لەسەر تەکلیفی قەیسەری ئەوسای ئەڵمانیا، بەر لە ٧٠ ساڵ، هاتووەتە کوردستانی ئێران و بەند و بەیت و حیکایەتە کۆنەکانی کوردی نووسیوەتەوە لە دەمی شایەر و حیکایەتبێژی کوردەوە. تازە بەتازە کۆڕی زانیاری کورد، خەریکە ئەو کارە تەواو دەکات کە ئۆسکارمان شەقڵی بۆ شکاندین لە جەرگەی ژیانی مەعنەویمانەوە.

زۆربەی ئەنتیکە و ئاساری کۆنی ڕۆژهەڵاتی نێزیك زانا ئاسارییەکانی ئەوروپا دەریان خست و خوێندیانەوە. بەلامەوە یەکجار سەیرە، ناوە ناوە کە دەبیەم ناوی ئەو زانایە ئارکایۆلۆجیانە بە (دز) دەبریٚ، گوایا بەشێکی زۆر وەیا کەمی ئەنتیکەکانیان بردەوە بۆ ناو مۆزەخانەکانی وڵاتی خۆیان. لەم قسەیەدا خەلقەکە ئەو ڕاستییە لەبیر خۆیان دەبەنەوە کە ئێمە بەدرێژاییی هەزاران ساڵ، خەریك بووین شوێنەوارەکانمان کوێر دەکردەوە و ئەنتیکەکانمان وردوخاش دەکرد و ئەو نووسینانەی بەسەر بەردانەوە بوون، هەموومان دەسڕینەوە. دەك دەستی ئەو دزە خۆش بیٚ کە نایەڵیٚ مێژوو بەدەست نەفامانەوە سوڕگوم بیٚ! مەسەلەی کتێبە دەسخەتە کۆنەکانمان،

ئەویش وەك ئەنتیکەکانمان، زۆربەیان لە کتێبخانەی رۆژئاوا پارێزراون. بەشێکی زۆری دەسخەتی نرخدار لە ولاَتی خۆمان بوونە خۆراکی مشك و مۆرانە و سیسرە. ئێمە بەداخەوە لەعاست کتێب و شوێنەواری کۆنمان وەك ئەو ئەهرەمەنە بووین کە بەیتە شاکارەکەی پیرەمێرد، لە موناسەبەیێکی جەرگبڕدا ئیشارەی بۆ دەکا:

شەویٚ دەست ئەهرەمەن کەوت خاتەمی مولکی سلیمانی

کەچی میر و گزیری پیٚ دەکرد قەدری وەها زانی!

چەندین جار دیومە، مەردی دڵسۆزمان هەر هێندەی عەقڵ بەدونیا شکاوە کە پەڕە شڕی کتێبی دەسخەتی دیوە لەناو خۆڵ کەوتووە، گوتوویەتی، دادەی خێرا بیسووتێنن، نەکا بیٚ حورمەت بیٚ. ڕەنگە پەڕە شڕی ئەوتۆیی گەوهەرێکی واتا وەیا خەزنەیێکی دەنگوباسی ڕابردوو لە پەڕاوێزێکی نووسرابێتەوە و بەسووتاندنی لەناومان بردبیٚ. هەر ئەو پەڕە شڕانەن ئێستا لە کتێبخانە زلەکانی ڕۆژئاوا جامخانەی بۆ دروست کراوە لە خانووی بەکۆندێشندا، ژمارەشی خراوەتە سەر، وەك ئەوەی سامانێکی نرخدار بیٚ. ئێمە خەریکین لەوانەوە نرخی ئەو کتێبە زەردە پەڕپووتانە و پەڕە شڕانە بزانین و بەچاو لێکەریی وانەوە بیانپارێزین. سەیر لەوەدایە دوای کرانەوەی مێشك و چاومان بۆ نرخی ئەو ئاسارانەمان، لەڕێی پەند وەرگرتن لە میللەتانی پێشکەوتووەوە، ئەدیبی نەوباوی کورد خەریکە بەهۆی بەسەهووچوونیەوە لە لاساییکردنەوەی نابەڵەدانەی ڕۆژئاوا؛ سەرلەنویٚ دەست کاتەوە بە لەناوبردنی کەلەپوور و ڕابردوومان. جاران پاشکەوتوو بووین، ڕابردووی خۆمان دەکوشت، ئەمجارەیان ڕابردوومان بەپاشکەوتوویی تاوانبار دەکەین و دیسانەوە دەیکوژین. سەیرە لە کۆێی!

بەهەمەحاڵ هەڵوێستی ئەو ئەدیبانە لەئاست کەلەپوور، هەرچی دەبیٚ بابیٚ، من کە خۆم بەڕۆڵەیێکی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دەزانم و چاوم بڕیوەتە ئەو هەنگاوە هەڵنەهێنراوانەی زووتر بەرەو سەدەی بیست و یەکەممان دەبەن، ڕێزی زۆرم هەیە بۆ ئەو کەسانەی بەپێی سەردەمی خۆیان نەختێکیان لە ڕووناکاییی ڕۆژگارە تاریکەکەیان زیاد کردووە. مەرجیش دانانێم ئەو ڕووناکییە لە گڵۆپی کارەباوە وەیا لە چرای لۆکسەوە بیٚ. چرا قۆدیلە و شاپلیت و مۆمیش بیٚ، پێی ڕازیم. من کە لۆکسم چەنگ نەکەوت، چرا قۆدیلە و مۆم ناکوژێنمەوە؛ چونکە چیترم نییە ئەشکەوتەکەمی

پێ ڕوون کەمەوە. کە کارەباشم بۆ هات، شەوقە کۆنەکان بەلاوە دەنێم، بێ ئەوەی زەرەیەك لە ڕێزم بۆیان کەم بێتەوە. ئەم شەوقە کزانە، لە کاتی خۆیاندا کاری کارەبایان بۆ کردووم، ئیتر بۆ لێیان نارازی بم؟ ئەگەر چیترم بەبەرەوە هەبا دەبوو لەکاتی خۆیدا بەکاری بهێنم. من تووڕە نابم لەو شەوقەی هەمبووە، بەپەرۆشم بۆ شەوقێك کە نەمبووە.

من دەستی وێرانکردن و لەناوبردن، بۆ هیچ شتێکی لێرە بەپێشەوەی کورد درێژ ناکەم کە بزانم بایی تۆسقالێك لە سامانە یەکجار کزەکەمانی زیاد کردبێ؛ چ جایی شیعری کەڵە شاعیرێکی وەك نالی کە بەهەموو گەز و گرێیەکی سەردەمی خۆی، لە ڕیزی هەرە پێشەوەی تێکڕای شیعری ڕۆژهەڵات دێت. من کاتێك لەبەر خۆمەوە دەخوێنمەوە:

ئەم غەزالانە کە نەقشی دیدەمن
تەن سپین و دیدە کاڵ و موو سیان

هەست دەکەم، نالی و سەرەڕای پڕاندنی ڕەنگ و بێنی بەهەشتی هەڵبەست بە ڕوومانداە وێنەیێکی هونەری ئەوتۆشی لە لوئلوئی وشە و ئاوریشمی هۆنینەوە، نەخشاندووە، هاوتای تابلۆی ڕەسامە زلەکانی جیهان بێت. کورد کە کەسی نەبووە بە(ڕیشە) وێنە بکێشێت، نالی هاتووە بەهەڵبەست وێنەگریی کردووە. بەڵگەی سەلماندنم ئەم نموونانەن کە بەڕێکەوت لە خەرمانی تابلۆکانی نالیم هەڵگرتنەوە:

١- دەسبەندییانە دێن و دەچن سەرو و نارەوەن
خاوەن کولاهـ و سایە وو بەرگن وەکو ملووك
کانی دەزێن بەتاو و درەخت ئاوسن بەبا
شادیی بەهارە بولبوولە داماد و غونچە بووك
وەك چاوی وشکە سۆفییەکانی لە دار و لە بەرد
دەردێن بەسەد (ترنم) و گریان و نووکە نووك
رایێڵی تار و پۆدی کڵۆی بەفرە ئابشار،
با بای دەدات و ماسی پیا دێ وەکو مەکووك

شەبنم کە (نظم و نثره) لە ئەوراقی غونچەدا
گــۆیـــا بـــووە بـــەزار و زمـــان ددان و پـــووك
٢– هێند مونتەزیری تۆ بوو هەتا چـــاوی سپی بوو
نەرگس کە لەسەر یەك قەدەم و دیدە چەقیبوو
٣– سروشکم ئاو و دانـەی نارەکی دێ
بەگەرمی داوەری بەم تەرزە تەرزە
٤– گەهـ تاوس و گەهـ کەبکن و گەهـ بووقـــەلەموونن
گەهـ ئاتەش و گەهـ شوعلە وو گەهـ دوودی سیاهن
لالــەن بە بەدەن ئەتلەسی ئەخزەر کە لەبـــەرکەن
نەورەستە گوڵی بەسـتە لەگـــەڵ دەســتە گیـاهن
٥– مەستی خـــەیاڵی ئەوە لەحزە ژمێری شەوە
دوشمنی خوونی خەوە دیدەیی بیداری من
دیدە نیگەهبانی یار تیپی سروشکم هەزار
ناڵەیی دڵ نەی سەوار ئاهـە عەلەمداری من
٦– تا سەری زولـفی لەســەر ڕوو حەلقە دا
من وەکو ماری سەر ئـاور خەم دەخۆم
٧– سەراپا گوارە زەردی تـرس و لەرزە
دەڵێی عاسێ بووە لەو جێگە بــەرزە
٨– بۆ تۆ کە بیکر و تازە وەکو حووری جەننەتی
قەیدی چییــە عەجـــووزەیی دونیا بدەم تەڵاق
٩– ئەژدەهای زولفت لە دەوری گەنـــجی حوســنت حارسە
حـەلـقـە حـەلـقـە چین بـەچین سەرتـا بـەخـواری گرتـووە
خۆش لەسەر سینەت سەری هەڵداوە دوو گۆی سەر بەمۆر
مــات و حــەیـرانم کــە چــۆن عــەرعــەر هــەنـاری گرتـووە

١٠- عاشقی صنعی حەقم قوربانی دەستی قودرەتم

چاوی ماویی خاڵی شین کوڵمی سپی زولفی سیا

١١- دەسرۆکەیی هەوری چ حیجابێکە کە تێیدا

شمسُ فلك الحسن انارت فتوارت

١٢- پەچەیی پەرچەمی و پرچی سیا

هەر دەڵێی مانگەشەوە کوڵمی تیا

لادە دەسرۆکەیی هەوری لە جەبین

دەرکەوێ شمس و قمر نور و ضیا(٢)

فەرشی کەفەفی بەری پێتە نەرگس

سەری داخستووە وەك چاوی حەیا

١٣- نالی ئاسوودە نییە توولە نەمانی عومرت

بەنەفەس دێت و دەچێ ئەسلی لەسەر بایێکە

١٤- تا نەگریا ئاسمان و تەم ولاتی دانەگرت

گوڵ چەمەن ئارا نەبوو هەم لێوی غونچەی وا نەبوو

١٥- تەنی حاجی لەسەر چارچێوەیی ناجی دەڵێی نەعشە

لوعابی خۆر لەسەر ئیحرامی وەك کافووری ئەکفانە

تابلۆکانی نالی بەبەربانەوە هەیە، لەبەر زۆری، نیمچە دیوانێك پێك بێنن.

لەم نموونانەدا، نالی شاعیرێکی عادەتی نییە؛ لەگەڵ شاعیریدا وێنەگریشە. هەرجارە لە خوێندنەوەی بەیتی وێنەگرانەی نالیدا، عینوانە ژیرە خۆشکەڵەکەی دیوانی (الرسم بالکلمات)ی نزار قەبانیم، بەبیر دێتەوە. بێگومان ئەم دەسەڵاتەی وێنەگرتنی (شت)، سروشت بێت یا مرۆڤ، تجرید بێ یا مادە، بەڵگەی تێکەڵبوون و "تفاعل"ە لەگەڵ دەوروبەردا. لەم مەیدانەشدا، نالی لە ریزی پێشەوایەتی و ڕابەری دێت. ئەم ئامادەیییەش بۆ (تێکەڵ بوون و تفاعل)، پاڵپشتێکی گەورەیە بۆ ئیمکانی گەیشتنی بە پلەی تەکامول؛ چونکە لە هەموو پەڕاوێزێکی بەرەو ئاسمانی واتا و

(٢) لە قورئاندا ڕۆژ بە «ضیا» و مانگیش «نور» تەشبیه کراوە.

جوانیدا، شریتەی بەسترانەوەی بە (واقیع)، درێژ دەبێتەوە و ژوورخان و ژێرخان بەشدار دەکات لە سازدانی تابلۆی هونەر. پێی ناوێ من بڵێم، پچڕانەوەی مرۆڤ لە زەوی و نشیمەن و دەوروبەر، پتر لە نیوەی جیهانی مرۆڤایەتی لەناو دەبا؛ بەو پێیەش بەرهەم دادەشکێ و دادەلەنگێ. تۆ سەیری نالی لە وەسفی بەهاردا چەند واقیعیانە ژیانەوەی ڕووەك بەژیانەوەی ڕۆژی مەحشەر تەشبیهـ دەکا:

دایەی زەمین کە حامیلی ئەبنایی مەحشەرە

هەر تۆیەکی تیا کە ئەمانەت بوو دایەوە

لەم تابلۆیەدا لایەنی ژیانی ئێستاکە، پشکی پتر وەرگرتووە لە قیامەت. بەڵام قیامەت تیایدا بووەتە فەرمانبەرێکی بێ درێغ، لەو ڕووەوە کە ژیانەوەی سەرلەبەری تۆ و گیا و گوڵی زەمینی ڕاگەیاندووە؛ چونکە لە مەحشەردا هەموو گیانلەبەرێك دەژیێتەوە.

ئەم دەسەڵاتەی نالی لە هونەری تابلۆکێشان و لە هەموو هونەرەکانی تر کە بەدرێژاییی ئەم نوسینە، لە بەشی یەکەم و دووەمیدا باس کراون، ئا ئەم دەسەڵاتە هەر خۆیەتی جارێکی تریش لەسەر نەرمکردنی وشەی سەخت بۆ ناو چوارچێوەی هەڵبەست بەوپەڕی هێز و تەواوییەوە، دەردەکەوێت. ئەم ڕاگەیشتنەی نالی بەسەر هەموو لایەنێك و حەق و حسێبێکی شیعردا، ئەویش بۆ خۆی یەکێکە لە تایبەتییەکانی هونەری نالی، کەوا بەدەگمەن نەبێ پەیدا نابێ بۆ مرۆڤ. گەلێك لە شاعیری گەورە و لێهاتوو هەن کە بەرزییان لە یەك دوو مەیدانی هەڵبەستدا دەردەکەوێ، لە چەند مەیدانێکی تردا ون دەبێت. بێگومان هۆی ڕاستەقینەی ئەم دیاردەیە، نوقسانیی یەکێك لەو دوو سەرچاوە بنجییەکانی هەڵبەستە: زات و بابەت! ئەگەر نوقسانییەکە لە هەردووکیاندا نەبێ. دیارە لێرەشدا مەبەست لە زات و بابەت، دوو لایەنەکەی بەهرە و پێگەیشتنە.

لێرەدا مەودای گوتار بەپایان دەگات و خامەم بەدیار داهاتنی کاتی ژمارەیێکی تری گۆڤاری کۆڕ دەمی خۆی دەبەستێ. وەك شەهرزاد، داستانەکانی ناوەڕۆك و سەر نەرمکردنی وشەی سەخت و باسی تریش کە هەبێ، هەڵدەگرێ بۆ ئەو بەشەی کە لە هەزار و یەك پەڕەی گۆڤارەکە بەرخۆی دەکەوێت.

***

بەشی سێیەم

لە بەشەکانی ڕابردووی ئەم نووسینەدا– بەپێی دەرفەتی بەرتەسکی گوتار– جارجارە یەکێك لە تایبەتییە بەرچاوەکانی شیعری نالی باس کراوە و ناوناوەش نموونەی خراوەتە بەرچاو. ئەوەی ڕاستی بێ نموونەکان لە زۆر جاردا پێویستییان بەشیکردنەوە و واتا لێدانەوە هەبووە، بەڵام ترسی درێژەکێشان مەودای لە نووسینەکە کورت کردووەتەوە و واتای شیعرەکانی پێ بەجێ هێشتووە. بۆرە عوزرێکی تری وازهێنان لە واتای ئەو شیعرانە، لەوەشدا بووە کە مەبەس لە نموونەکان، واتاکەیان نەبووە؛ بەڵکو لایەنێکی تری هونەر بووە وەك ئارایشتی وشەی نەرم و شل لەناو هەڵبەستدا وەیا وێنەگری بەشیعر وەیا هەر لایەنێکی تر بێ غەیری واتا. لێرەدا ڕێم هەیە جارێکی تریش بۆ کەموکورتی نووسینەکەم بپاڕێمەوە، بەوەدا کە من لەسەرەتاوە چ بەڵێنێك، وەیا نیوە بەڵێنێکیشم نەداوە تۆژینەوەی تەواو لە شیعری نالی بکەم. سەرەباسەکە خۆی "چەپکێك لە..."، ئەم عوزرەی هێناوەتەوە و دانی بەم کەموکورتییەدا هێناوە. باوەڕم هەیە بۆ تاکە نووسەرێك لە زنجیرە گوتارێکدا، هەر ئەوەندە مومکین دەبێ چەند دەلاقە و کەلێن بخاتە شوورە مەحکەمە پتەوە سەختەکەی دەوری قەڵای گەنجینەی شیعری نالییەوە، تا چاوێك بخشێنێ بەچەند کۆمەڵە گەوهەرێکیدا. ئەگەر دەستیشی لە درزێکەوە گەیشتێ، بەدرزیلکانە، یەك دوو گەوهەری لێ گل داتەوە. هەرچەند نالی خۆی ئەم تەرزە دزەی لە پێشەوە بەم بەیتە جوانە شکاندووەتەوە، کە ئەویش گەوهەرێکی خەزنەکەیە:

ئەو گەوهەری نوکتەی کە لە نالی دەدزن خەلق

ئـاوی نـیـیـە وەك ئـاگری بـێ شەوقـی دزانـە

چاکە، ئێمە ئەفسوونی خۆ پاراستنمان لەم توانجەی نالی لە خۆمان خوێندەوە، بەوەدا کە شاعیرنین تاکو، دزانە نوکتەکانی نالی لە هەڵبەستماندا بەکزی هەڵایسێنین.

بۆ ئەو کەسەی حەز لە (جوانیی ئاخاوتن) دەکا، ئەوەندە بەسە، هەڵبەستەکانی نالی

بەڕاستی و دروستی بخوێنێتەوە با لە هەموو واتاکانیشی نەگات. ئەگەر بوێرم دەڵێم، وا هەیە بەیتی نالی ئەوەندە زل و زرینگەدارە چ پەکی لەسەر ئەوە نەکەوتووە تێی بگەیت یا تێی نەگەیت. ئەو تەرزە بەیتە زێدە مەحکەم و بەهێزانە، چ هی نالی بێ، چ هی شاعیرێکی تر، لە کورد و غەیری کورد، بەشێوازی کۆن و نوێ لەو سامانە ئەدەبییانەن کە بە ڕۆشنبیرییەکی زێدە بەرز کە زیرەکییەکی یەکجار هێژای نەبێ، سوودی لێ وەرناگیرێ. با لێرەدا تەعبیرێکی پەرەسەندوو بەکاربێنم و بڵێم بابەتی ئەدەبی وەها هەیە، بەپوختەی پوختە کراوی (خلاصة الخلاصة)ی ڕۆشنبیران دەکرێ تێی بگەن و زەوق لە واتا و داڕشتن و تێك هەڵکێشان و وشە سەرکەشەکانی وەرگرن، بەکورتی دەبێ بڵێم، بەرەیێکی تەسکی ڕۆشنبیری ئەریستۆکرات لە ئەدەبدا دەگەن بەپایەی لێحاڵیبوون و هەزمکردنی بەرهەمی بەرز و بەنرخ و بەهێز و پێز.

دەزانم گەلێك لە خوێنەران چاویان هەڵدەبەزێتەوە لە وشەی (ئەریستۆکرات) کە تازە کردم بەوەسفی بەرەیێکی تەسکی ڕۆشنبیران؛ چونکە گوێ و مێشك و دڵ و هەست و نەستی جیلی ئەمڕۆی خوێنەران پڕ بووە و هەڵاخناوە لەواتای دزێوی وشەی (ئەریستۆکرات). لەو ڕووەوە کە ڕاگەیاندنی دەسەڵاتی ناڕەوای تێدایە. لە نوقتەی بەرانبەری دەسەڵاتیشدا، بێ دەسەڵاتیی نائەریستۆکراتەکان ڕادەگەیەنێ. ئەمە دەزانم، لەگەڵ ئەمەشدا پەشیمان نیم لە بەکارهێنانی وشەکە؛ چونکە تاکە مەیدانی بێ عەیب و بێ زیان بۆ (ئەریستۆکراسی)، مەیدانی ئەدەب و زانست و هونەرە؛ وەیاخود با بڵێین مەیدانی بەرهەمی (عەقلی) ئادەمیزاد کە لەوێدا کەس قەمچیی هەڕەشە لە کەسی تر هەڵناسووڕێنێ. ئەریستۆکراسی لە مەیدانی دەسەڵاتی مادیدا دژی مرۆڤایەتییە و دەبێ بەرهەڵستی بکرێ و لەناو ببرێ. لەمەشدا چ فەرقێکی دوێنێ و ئەمڕۆ و چەپ و ڕاست و ئابووری و زانیاری نییە و هەموو جۆرە ئەریستۆکراسێك وەك یەك بەدە. من و تۆ کە بێ دەسەڵات کراین و قەمچیمان بەسەرەوە ڕاگیرا، چ دڵدانەوەیێکی خۆمان لەوەدا نابینین دەستی قەمچیگرتوو هی سەرۆك نەقابەیە، نەك هی دەرەبەگ وەیا شێخی تەریقەت، وە یاخود کابرای هەڕەشەکەر کە ناوی نیشتمانپەروەری و چینپەروەریی بەخۆیەوە ناوە.

ئەریستۆکراسی، یەکێکە لەو مەفهووم و ڕواڵەتە کۆمەڵایەتییانەی لە ئەنجامی گۆڕانی مێژوویی ناحەز بووە و سەردەمێك لەمەوبەر، ڕێزی لێ گیراوە. تەنانەت

لەمرۆژگارەشدا ،ئەوەی بەزار لێی ناڕازییە، بەدڵ هەر حەزی لێ دەکا و بەئەنواعی فڕوفێڵ و تەڵەکەبازی لە کاریشی دێنێ. ئەم ئەریستۆکراسییە لە میراتی کۆنینەی ڕێز و خۆشەویستی کە هەیبووە، پشکێکی بۆ ماوەتەوە تا بڵێی ڕەوا و بێ زیانە؛ ئەویش– وەك گوتم– لەمەیدانی بەرهەمی (عەقلی)دا بەزانست و ئەدەب و هونەریەوە مانەوەی بۆ ئێستاکە دیاردەیێکی بەرچاوە کە دەمەتەقە هەڵناگرێ. لە هەر لایێکەوە سەیری بەرهەمی (عەقلی)ی ئادەمیزاد ئەکەیت، هی وای تێدا دەبینیت (تاك) نەبێ، تێی ناگات. لە ناو ئەو بەرهەمانەشدا، کە لە ڕووی زەحمەتی تێگەیشتنیانەوە بە ئەریستۆکرات دەژمێردرێن، هی وا هەیە هەمیشەکات بەکاردێن و ڕۆژێ چەندین جار دەکەونە بەرچاو و دەستی خەلق. بەنموونە:

فڕۆکە، تەلەفزیۆن، وێنە و پەیکەری سوریالیست، پرسیارەکانی ڕیازیاتی بەرز، کۆمپیوتەر، باسەکانی فەلسەفە، مادی بێ یا ئایدیالیست، ئوترووحەی سەخت و ورد کە لە زانکۆکاندا دکتۆرای پێ وەردەگیرێ. پێی ناوی زنجیرەی نموونەکان درێژکەمەوە نەکا لێی نەبمەوە.

دەبینی تا ئێستا (ئەریستۆکراتبوون)، هەر لەباودایە. جێی ڕێز لێنانیشە ئەگەر سەر نەکێشێتە سەر قەمچیکاری. سەرەڕای ڕێز لێنان. هی وایان تێدایە ژیان بێ ئەوان بەڕێوە ناچێت؛ وەك لە نموونەکانی سەرەوەدا دیتمان.

کەواتە، ئەریستۆکراسیی ڕەوای سوودبەخش، تا ئەم ڕۆژگارەمان دەژی و هۆی ژیانیشە. خۆم لەباسی ئەریستۆکراسیی بەد و ناڕەوا دەدزمەوە کە ئەویش لەژێر ناونیشانی تازە داهاتوودا هەندەی ڕابردووە پاشکەوتووەکانی هەزاران ساڵ لەمەوبەر، لە گەڕدایە؛ چونکی نە لە نووسینی وەهادا چارەسەر دەکرێت و نە بابەتێکیشە دەست بدا بۆ پاڵپشتیکردنی بیر و باوەڕەکانم. من دەمەوێ پشت ئەستووربم بە(هەق و ڕاستی) لە نووسینمدا، نەك بیروباوەڕم بێ هێز کەم، لە ڕێی ڕاگرتنیەوە بەرانبەر کاری ناڕەوا. من داوای بەردەوامبوونی شتێك ناکەم ئەنجامی بەدی لێ ڕووبدات، ئیتر ناچاربم بۆی بپاڕێمەوە وەیا لە ڕەخنانی ڕزگارکەم، بەهەنجەتی ئەوەی شتی زۆر بەد و ناڕەوا بەردەوام و ڕێز لێگیراون.

بەڵێ بێگومان ئێستاکەی ئادەمیزاد، گەلێك جۆری خراپ و چاکی (ئەریستۆکراسی)ی تێدایە؛ تەنانەت جۆری خراپەکانی بەهۆی چاوسوورکردنەوە و

قـەمـچـی هـەڵسووڕانـدنـەوە، ڕێی ڕەخـنـانـیش لـە خـەلـقـی دەبـڕنـەوە، بـەزۆری پـەرسـتـنـی خۆشیـان بـەسـەر خـەلقیدا دەسەپێنن؛ نەك ئەمە و بەس. بەرەییێکی بەرفراوانی خـاوەن قەڵەم و هونەریش واز لە خاوەن قـامچی دێنن و بەردەبنە گیانی قەمچی لێدراو. بەدوای ئـەمـەدا خـەریکی تـاوانبـارکردنی جۆرە پەسند و ڕەواکـانـی (ئـەرستۆکراسی) دەبن بـەچـەنـد، تـاوانـی وەك (فـکـری کـۆنـە پـەرست، پـاشـمـاوەی دەرەبـەگ، خـزمـەتـکـاری ئیمپرالیزم، بەندەی ئەفسانە، خۆ لە میللەت بەزۆر گرتوو...) هـانـی خـاوەنی قەمچیش دەدەن لـەنـاوی بـبـات. ئـەم ڕاستـیـیـانـە هـێـنـدەی هـەبـوونـی خـۆمـان، بـەرهـەست و بەردەستیشن. لەگەڵ ئەمەشدا داوا دەکەم، بەڵکوو ئـاواتەخوازم، هەر لە ئێستاوە تـائەو کاتە بێ برانەوەی کە ئادەمیزادی تێدا دەژیت و بەرەوپێش دەچێت، دیاردەی (فکری ئەریستۆکرات) هـەر بمێنێ و ڕێزی لێ بگیرێ و گەشەی پێ بدرێ؛ چونکە کە هـات و مرۆڤ لە ژان و ژواری ڕۆشنبیری و زانستدا هـەر ئەو بەرهـەمـانـەی بەوەلەد هێنا کە زەین و هۆشی عـادەتی تێی دەگەن، بەرهـەمـە بەرز و بـایەخدارەکەی لێ حـەرام دەبێ. زیـانی لێ حەرامبوونی ئەو بەرهـەمەشی، لەوەندە ناوەستێ کە لە دەستچوونی بـارستی بەرهـەمـەکە دیاری دەدات. بەولای ئەو زیـانـەی مـەحدوودەوە، کە شتێکی زۆر و کەم نییە، هـەنگاوی بەرەوپێشچوونی ئادەمیزادیش کورت دەبێتەوە؛ سەرەوژوورچوونی کەم دەکاتەوە؛ دووربینی و وردخوێندنەوەی پەکی دەکەوێ؛ ئومێدی گەورەی بچووك دەبنـەوە؛ تێکڕای دەسەڵاتی مرۆڤانەی دادەلەنگێ. ئـەمـەش چۆنیەتیی ڕاستییەکەیە.

سڕینـەوەی ئـەو هێندە زێدە زیرەکی و بلیمەتییەی کە بەرهـەمـی (فکری ئەرستۆکرات)، پەکی لـەسـەر دەکـەوێ، ڕاسـتـەوخۆ وەك پەڕاندنی تیژاییی سەرەڕم وایە کە بڕشتی پێ ناهێڵێ و دەیکا بەخزمی داروەکاز. بەوردبوونەوەش بۆت دەردەکەوێ زۆربوون و کەڵەکەکردنی گیروگرفتی ژیـان و گوزەران، ڕۆژ بـەڕۆژ پێویستی پتر دەکا بەبوونی بلیمەتی و زیرەکی و زانستی لە ئەندازە بەدەر؛ چونکە بلیمەتی دوێنێ و ئەمڕۆی هـەربـاییی چارەسـەرکردنی گیروگرفتی دوێنێ و ئەمڕۆی بەبەرەوەیە. تەنانەت کێشە و تەگەرەکانی ئەمڕۆ بە ئامرازی دوێنێ چارەسەر ناکرێ. دەزانین مرۆڤی پسپۆڕی ڕیـازیـات، زاڵ دەبـوو بـەسـەر حیسـابـاتی دوێنێدا، بەڵام لە ئاست پرسیارە زۆر تێکەڵ پێکەڵ و درێژکێشی گیروگرفتەکانی ئەمڕۆدا دەست پاچە و دۆشداماو دەوەستێ؛ ئیتر کۆمپیوتـەر هـات و بـاری ڕاست کردەوە. ئاسمـانگـەردەکان بـەبێ ڕایـەڵـەکانی ئەلیکترۆنی نـاتوانن کەشتییە ئاسمـانییەکان لێ خوڕن. دیتت نەوت شوێنی خەڵوزی گرتەوە و

کارەبا لەکاری ناسکدا نەوتی دەرکرد و هێزی ئاتۆم لە مەیدانی خۆیدا کارەبای زڕکرد. فێرگەکانی ڕەمزی و سوریالیست، دڕیان بەشێوازی کلاسیك دا لە هونەر؛ شیعری ڕەهـا جێی بەشیعری ستوونی لەق کرد. فەنی برینکارییی "جراحە" و دۆزینەوەی نەساغی و دەرمانسازیی نوێ هەموو زانستی لەشسازیی کۆنی کرد بەئەفسانە. دەبێ ئەوەشمان لەبیربێ، هەریەکێك لەو شتانەی کە بزووتنەوەی بەرەوپێشەوەچوونی مرۆڤ دەیانکا بەمیراتی مێژوو، لەکاتی خۆیاندا، بەرهەمی (ئەریستۆکرات) بوون لە مەیدانی تایبەتی خۆیاندا.

هەر یەکێك لەو قۆناغانەی کە مرۆڤ بەجێی هێشتوونەوە، بابڵێم تێیدا بەپێش خۆی کەوتووەتەوە، ئەویش لەکاتی خۆیدا ئەوەندە پێشکەوتوو نەدەبوو ئەگەر ڕێی بەرهەمی (ئەریستۆکرات) لە پێش هەنگاوی مرۆڤ کوێر کرابایەوە. تۆ بڵێی ئەگەر لە سەرەتاکانی ئەم چەرخەدا، هەوڵدەرانی دروستکردنی (فڕۆك) وازیان لە تەقەلا هێنابا لەبەر گاڵتە پێکردنیان لەلایەن زانا کلاسیکییەکانی ئەو کاتەوە، دەبوو ئێستا لە کام پلەی ژیار و زانستدا باین؟ چونکە ئەگەر فڕین نەبا، مەیدانێکی بێ سەروبنی زانست و تەکنیکی ئەم ڕۆژگارەش لەخۆوە بەڕووی مرۆڤدا دادەخرا.

پاش ٥٠ ساڵی تر، دانیشتووی ئەم زەوییە زۆر دەبن؛ زانست و تەکنیکی ئەم کۆتاییەی چەرخی بیستەم لە برسانیان دەکوژێ. خۆ دەزانین مرۆڤی ئەمڕۆش هەر بەهۆی هەوڵ و بەرهەمی (ئەریستۆکرات)، توانای ژیان و مانەوەیان هەیە. بێنە لە کشتوکاڵدا گاڕەشەکەی بیتوێن و شارەزوور بەکاربێنە و هۆش و فامی مام بارام و مام بایزیش بکە ڕابەر و سەیری ئەنجام بکە. تۆ لەم گوتەیەمدا پێم مەڵێوە، مام بایز و مام بارامی هەژار چ گوناهیان نییە لە دواکەوتن و نەخوێندەوارییان و ئەوانیش ئەگەر بۆیان ڕێك کەوتبا، لەوانەبوون بگەن بەوپەڕی زانین و هونەر. بەڵێ، ئەمەم پێ مەڵێ؛ چونکە من گلەییم لە مام بارام و مام بایز نەکردووە، عەیبیشم لێ نەگرتوون؛ لەزیمندا بۆشیان پاڕاومەوە. من هەر ئەوەندەم گوتووە و دەیڵێمەوە، گیروگرفت و کێشەوبەرەی ژیان و ژیار بەهۆش و گۆشی مام بارام و مام بایز، چارەسەر ناکرێ؛ تەنانەت بەرزترین زیرەکی و بلیمەتیی چەرخێك ناتوانێ بە کەرەستەی ئەو چەرخە تەنگوچەڵەمەی کۆمەڵایەتیی چەرخێکی تری دوای خۆی چارەسەر بکات. مام بارام و مام بایزیش، هەرگیز نابنە بەرهەمهێنی هۆی ڕەواندنی گیروگرفتی ژیان؛ ئەگەر نەگەن

بە پلەی (فیکری ئەریستۆکرات)؛ واتە کە بەوردی سەیری هەڵکەوت بکەیت، دەبینی لێقەوماوی و دواکەوتوویی مام بارام و مام بایز بە جۆرێکی بەرچاو لەسەر (فکری ئەریستۆکرات) دەکەنەوە، نەك تاوانباری دەکەن. نووسەرێکیش کە دێت و بەرواڵەت قێزی خۆی هەڵدەستێنێ لەو بەرهەمانەی زۆربەی خەلق تێیان ناگات و عینوانی (ئەریستۆکرات)یان لێ دەکا بەعەیب، مەبەستی لەوەدا، سەوداکردنە بەگوتەی (لەبەر گوێیان خۆش) کە بازاڕی ئەو لەناو گەلانی خەلقدا گەرم دەکات و دووکانە سیاسییەکەی بە هەڕمێن دێنێت، لە هەمان کاتیشدا، کام بەرهەمی (ئەریستۆکراتانە)یە بەکاری دێنێت و تامەزرۆیی خۆی پێ دەشکێنێت. لەبیرمانە لە سەرەتاکانی شۆڕشی ١٤ی گەلاوێژ، کابرایێك لە میکرۆفۆندا هاواری دەکرد (لا قصور، لا ثلاجات)؛ کەچی دواتر دەسەڵاتی تەواوی چەنگ کەوت و دنیای بۆ تەخت بوو.

فکری بەرز، لەهەر چەرخێکدا چرای هەرە بەشەوقی ئەو چەرخەیە. ئەم فکرەش هەموو مەیدانێکی ژین و بوونی ئادەمیزادی گرتووەتەوە؛ واتە وەنییە هەر لە ڕیازیات و فەلسەفە و پیشەسازی و دکتۆری و ئاتۆم و ئاسمانگەردی و شتی ئەوتۆ زەحمەتدار فکری بەرز هەبێ و بسەلمێندرێ، بەڵکو ئەدەب و هونەریش شانبەشانی زانست و تەکنیك (صناعة) لە ئاسانەوە دەست پێ دەکات، کە بابەتی هەرزەکارانەن لە ڕۆشنبیریدا و تێ هەڵدەکشێ لە ڕێکار و شێواز و واتا و ناوەڕۆکیدا تا پلەی ناوەندی و بەرەو زۆرتریش تێ دەپەڕێنێ و دەگاتە ئاسۆ بەرزەکانی فکری ئەریستۆکرات. دەتوانم بڵێم فەرقی فڕۆك و پایسکیل چەندە، کە هەردووکیان هۆی گواستنەوە و گەڕانن. فەرقی نێوان ئەدەبی هەرزەکاران و ئەدەبی بەرز، ئەویش هێندە دەبێ، چ فەرقێکیش نییە لە نێوان نەهێڵانی ئەدەبی بەرز و نەهێڵانی هۆی گواستنەوەی بەرز، کە فڕۆك و شتی وەك ئەوە. چونکە هەردووکیان لەیەك سەرچاوەوە هەڵدەقوڵن کە پێشکەوتووترین فکری ئادەمیزادە.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم لێکدانەوەیەدا، ئەدەبی نالی ڕاستەوخۆ دەچێتە ڕیزی ئەو بەرهەمانە کە زادەی فکری ئەریستۆکراتن. لەوێشدا بەپێی داڕشتنی مەحکەم و نوکتەئارایی و ڕەنگینی و وردپێوی و قووڵی، خۆیەوە، دڕ بەرپزەکانی دواوەی فکری ئەریستۆکرات دەدا؛ تا دەگاتە لای بەرایی. نەك ئەمەندە و بەس، بگرە شیعرەکانی نالی خۆی پێشبڕکێ لە یەکتری دەکەن و یەکیان ئەوی تر دەخاتە دوا خۆیەوە لە مەیدانی ئەریستۆکراتیدا. بەنموونە بێین و ئەم دوو بەیتەی خوارەوە بەیەکتر بگرین، فەرقی تێ

هەڵکشانیان بەرەو بەرزاییی فکرەوە، بەئاشکرا خۆ دەنوێنێ:

نموونەی یەکەم:

لەبت میم و قەدت ئەلف و زوڵف چیم

دەزانی بەم سیانە طالبی چیم؟

نموونەی دووەم:

ڕەوشەنی دیدە بە ئینسانە کە موژدەی قەدەمت

ڕەوشەنی دیدەیی غەم دیدەیی (بیت الحزن)ە

نالی لە نموونەی یەکەمدا، لەڕاستە شەقامێکی واتا تەقلیدییەکانی نێوان شاعیرانی ڕۆژهەڵاتدا ڕۆییوە بەرەو نوکتەو (تشبیە و جناس و توریە)وە. لێرەدا بنگەی هەڵبەست و خەیاڵ و عیشقی هەڵستاندووە، لەسەر چەند تەشبیهاتێکی سەلمێنراوی نێوان شاعیران بەوەدا، کە لێو تەشبیهـ کراوە بە سەری پیتی (م)، بالاش بە ڕاستاییی (ا) و لوولیی زوڵفانیش بەنیوە ئەڵقەی پیتی (چ) کە لە ڕیزبوونیاندا وشەی (ماچ) پەیدا دەبێ. بەڵام بۆ ئەوەی چ غەدران لە نالی نەکەین، دەبێ ئەوەندەش بڵێم لەم بەیتەدا نالی، هەندێك واتای جوانی بۆ گل داوینەتەوە؛ یاخود بەقەرز بۆی هەڵگرتووین کە لە بەیتی سێیەم پێمان دەداتەوە:

کە هاتی تیغی (بێ زاری)ت لەسەر دام

سەری خۆم خود بەخود هەڵگرت و ڕۆییم

واتا قەرزەکە لەوەدایە کە وشەی (بێ زاری– بێزاری)، هەم (نەبوونی دەم)، هەم (وەڕسبوون) ڕادەگەیەنێ. هەردوو واتا باییی ئەوە دەکەن، نالی ئومێدی بە (ماچ) نەمێنێ؛ بەڵام کە وشەی (بێزاری) بەواتای (نەبوونی زار) بێ، لەبنەڕەتدا (ماچ)ەکە لەناو دەبا؛ چونکە پیتی (م) لەناودا نامێنێ. ئەم سوورەتەی (نەبوونی زار)یش، یەکێکە لەو موبالەغە ڕەوایانەی کە شاعیرانی لەمەوبەر مەهارەتی خۆیانیان تێدا تاقی کردووەتەوە. نالی بۆ خۆی چەند جاران، ئەم وێنەیەی (نەبوونی زار)ی کێشاوە، مەبەستیش لە نەبوونەکە، زێدە گچکەیی و تەنگیی زارەکەیە:

گوتم ئایا بەزاری خۆت دەپرسی حاڵی زاری من؟

بڕۆی هێنایە یەك وەك شکڵی (لا) یەعنی کە (بێ زارم)

نموونەی تریش هەن، وەك ئەمانە كە پێویست نییە، لێرەدا درێژە بەگوتار بدەین، لە ڕێی هێنانەوەی هەموویان.

یەكێك لەو شاعیرە مەشوورانەی ئەم واتایەی هێناوەتە ناو هەڵبەست، حاجی قادرە، كە ئەمەش نموونەی مەهارەتەكەیەتی لە فەندی تێبردنی (زار) بەنیازی مەدحی خۆشەویست:

نقّاشی (دم)ی نوقتەكی دانا بە نیشانی

زانی كە (ذم)ی كردووە (بێزار)ە لە مانی

واتە وێنەگری (دم–دەم)ی مەدحكراوە كە لە جێگەی (دم– دەم) نوقتەیێكی دانا؛ چونكە هێندە بچووكە لەوە پتر هەڵناگرێ كە بە شتێك تەشبیهـ بكرێ لە نوقتە گەورەتر بێ. دەشزانین نوقتە هەر بەگوتە و لەكاری عەقڵیدا وجوودی هەیە، ئەگینا لە واقیعدا وجوودی نییە. لەگەڵ ئەمەشدا كە شتێك نەبوو لەنوقتە بچووكتر بۆ وێنەی دەمەكەی، ئەو هەر پێی ڕازی نەبوو و بەزەمی حیساب كرد و (بێزار) بوو لە مانی.

كە وردبێتەوە لە وشەی (دم) وەیا (دەم بە ڕێنووسی ئێستا) دەبینی هاتنی نوقتە بەنیشانە بۆی، هەڵدەگرێ وشەی (دم– دەم) بكا بە (ذم– ذەم)؛ چونكە پیتی "د" لە "دەم"دا كە نوقتەی بەنیشان درا دەبێتە (ذ) دەمەكەش دەبێتە (ذەم). لەمەوە هەر بەجارێ مەدحكراوەكە مافی ئەوەی دەبێ لە مانی نوكتەكە "بێزار" بێ.

وشەی بێزار واتای نەبوونی زاریش دەدا. (بێ زار).

وشەی (مانی) لە كۆتاییی بەیتەكە، ئەویش ئیشارەتێكی تێدایە بۆ فەندی وێنەگری لەو ڕووەوە كە مانی ناوی وێنەگرێكی یەكجار بەناوبانگی ڕۆژهەڵاتی كۆن بووە. لەهەندێ ئەدیب و شیعردۆستم بیستووە گۆیا یەكێك لە واتاكانی وشەی (ذم) بەعەرەبی (مدح) دەگەیەنێت. ئەوسا بەیتەكە بۆ ئەم لایەنەش دەچوو كە وێنەگرەكە بەدانانی نوقتە لە جێگەی دەمی یاردا مەدحی كردووە، ئارایشتی داوە. ئیتر یار لە (مانی)، وێنەگری بەناوبانگی كۆن، بێزارە و لێی بێ نیازە. بەڵام من ئەوەندە سەیری فەرهەنگی عەرەبیم كردبێ نەمدیوە (ذم)، بەواتای (مەدح) هاتبێ؛ واتە (ذم)، لەو وشانە نییە پێیان دەڵێن (أضداد)و دوو واتای پێچەوانە دەبەخشن.

بێجگە لە حاجی و نالی، شاعیری تریش هەن، كورد و غەیری كورد، ئەم واتایەی

بچووککردنەوەی زاری مەحبووبەیان کردووە بە ماکی بەیت و دوو بەیت لە هەڵبەستدا، بەڵام بەپێویست نابینم نموونەیان لێ بێنمەوە و یەکی زنجیرەی بابەتی نووسینەکەم بخەم. ئەم بەیتەی حاجی قادریشم لێرەدا وەك پاڵپشت خستە بەرچاو کە لەسەر بەیتەکەی نالی بکاتەوە. ئەگەر هات و خوێنەرێکی تازە پێگەیشتووی مێشك بەزانستی نوێ زاخاودراو لە گۆشەی نیگای شێوازی نەوباوەوە عەیبی لێ بگرێ و ئەو هونەری تێیدایە بە شتێکی بێ بایەخی دابنێ کە ئەم کارە لە نالی بەعەیب بگرێت، دەبێ لە هەموو ئەدەبی کۆنی ڕۆژهەڵاتی موسڵمان، بکرێ بە عەیب.

با بێینە سەر خوانی بەیتەکەی تری نالی، بزانین چ خۆراکێکی مەعنەوی، لەویان وەردەگرین و چۆن لەسەرە و ژوورچوونی بەرەو پۆپی فکر و تەعبیری ئەریستۆکرات، بەیتەکەی یەکەمی جێ هێشتووە!

ڕەوشەنی دیدە بە ئینسانە کە موژدەی قەدەمت

ڕەوشەنی دیدەیی غەم دیدەیی (بیت الحزن)ە

چاو بە (انسان) ڕوون دەبێتەوە. بەدیتنی (انسان)ی خۆشەویست، ڕەوشەنی بۆ دیدە پەیدا دەبێت؛ یاخود ڕووناکیی چاو بە (انسان)ە. لە عەرەبیدا (انسان العین) بەبیبیلەی چاو دەڵێن؛ کەواتە ئەو ئیسنانەی لەم بەیتەدا دەبێتە هۆی ڕوونبوونەوەی چاو، وەك (انسان العین) وایە کە هۆی دیتنە و بێ ئەو مرۆڤ کوێر دەبێ.

ئەم ڕاستییەی ڕوونبوونەوەی چاو بە(انسان)، با لێرەبێ، تا بزانین ئینسانە خۆشەویستەکەی نالی لە مەیدانی چاو ڕوونکردنەوەدا چ دەکا:

نالی دوای بەیانکردنی تەئسیری (انسان) لە ڕوونکردنەوەی چاو- کە ئەمە بەیانکردنی ڕاستییەکی گشتییە- ڕوو لە خۆشەویستەکەی دەکات و پێی دەڵێ: تۆ نەك خۆت بەڵکو تەنها قەدەمت- واتە پێت- قەدەمیشت نا، هەر موژدەی ئەو قەدەمەت بەسە بۆ ڕوونکردنەوەی چاو. بەڵام چ چاوێك! نالی ڕازی نییە (موژدەی قەدەمی خۆشەویستەکەی) هەر بەقەدەر ئەو ئینسانە تەئسیری ببێ کە چاوی عادەتی ڕوون دەکاتەوە. موژدەی قەدەمی ئەو (ڕەوشەنی دیدەیی غەمدیدەیی بیت الحزنە)؛ واتە ڕەوشەنی چاوە غەمدیدەکەی (بیت الحزنە) کە دڵە پڕ لە غەمەکەیەتی. موژدەی قەدەمی یاری نالی ڕووناکاییی چاوی غەمدیدەیە؛ کام چاوی غەمدیدە؟ هی دڵ. دڵی ناو

خانەی خەم و خەفەتان! (بیت الحزن)، ئەو واتایەش ڕادەگەیەنێ کە (خانەی تازیەداران) بێ، بەو پێیە موژدەی قەدەمی یارەکەی بەسە بۆ ڕوونکردنەوەی دڵە خەفەتبارەکەی ئەهلی ئەوماڵەی تازیەی تێدایە. موژدەی قەدەمی یاری نالی، دەبێتە (انسان العین)ی چاوی غەمدیدەی دڵی تازیەداران.

لە کوردییەدا (قدم) بەواتای (هاتنە لا، سەرلێدان) دێت؛ واتە مەرج نییە (قدم) هەر ئەو (پێ)یە گۆشت و ئێسقانە مادییە بێ کە ئەندامێکی لەشە. بەمەدا واتای بەیتەکە ئەوە دەگەیەنێ کە موژدەی بیستنی سەردانی یارەکەی بەسە بۆ ئەوەی چاوی غەمدیدەی دڵی تازیەداران ڕوون کاتەوە.

ناسککردنەوەی وێنە و واتا و تەعبیری ئەم بەیتە، لەو ڕادەیەدایە کە مامڵەتی لەگەڵ ئاخاوتن و تێگەیشتن و هەستی عادەتیدا، بەتەواوی پچڕاوە و پەلەفڕەی لەناو دڵ و گیان و نەستە. بۆ گرتنی جوانیی بەیتەکە (منطق- ژیێربێژی) هیچی پێ ناکرێ؛ دەبێ هەست و هۆش و گۆش، پەنجە مەوهوومەکانی (مطلق و تجرید)ی لێ بەکار خەن. دوو واتای وشەکانی (انسان، قدم، بیت الحزن) لە پێش نیگای سەرنجدا، وەك ڕەنگگۆڕی پەڕی تاوس، هەرجارە و هەر ساتە تریفە و ئاورینگێکی نوێ، بەبەر دیدەی غەمدیدەی خەیاڵدا دێنێت.

لە خوێندنەوەی ئەم بەیتەدا، هەموو جارێك بەیتێکی مەولەویم بەبیردا دێت کە ئەویش مەودایەکی بەرفراوانی بڕیوە لە مەیدانی خۆ ناسککردنەوەدا:

روخسارێ وەختێ مەصقەڵ مەدا ویش[١]

وە شنۆی پاڕێز خەیاڵ مەبی ڕیش

(ڕووی یار کاتێك بە "مەصقەل- دەرمانی ئارایشت"، ڕێك دەخرێ، ئەوەندە ناسك دەبێ، بەشنۆی پارێزی خەیاڵ زامدار دەبێ). سەیری نەیگوت بەخەیاڵ زامدار دەبێ؛ نەیگوت بەپارێزی خەیاڵیش زامدار دەبێ. ناسکییەکەی لەوەدایە بەشنۆی پارێزی

(١) لێرەدا بەیتەکەم بەجۆرێك شکڵنووس کرد کە لە دیوانەکەي مەولەوي بەسەرپەرشتیکردنی مامۆستا مەلا شێخ عەبدولکەریمی بیارەیی لە چاپ دراوە، لە خەلقی ترم بیستووە، بەشێوەیێکی جودا دەیخوێننەوە: لە جیاتی ڕوخساری، ڕوخسارەش دەڵێن و لە شوێنی ویش، لێش دەخوێننەوە. جودایی تری غەیری ئەمانەش هەیە.

خەیاڵ ناڕاحەتە.

بێگومان بەیتەکەی مەولەوی لە ڕووی تەنك هەڵبڕین و ناسککردنەوەدا هێندە تێك هەڵکشیوە یەکی سەرەوژووتر ڕۆیشتنی خۆی خستووە؛ بەڵام دیسانەوە بێگومان بەیتەکەی نالی لە چەند بارێکەوە پێش هی مەولەوی دەکەوێتەوە:

یەکەم: لەلایەن ئەوەوە کە نالی ڕێگەی یەکسەرە (مباشر)ی نەگرتووە بۆ سەپاندنی واتای مەبەست، بەسەر دڵ و مێشك و زیهنی گوێگردا، هاتووە لە پەنای ڕاستییەکی بێ دەمەتەقەوە (ڕوونبوونی چاو بە ئینسان). پێدزیلکەی شاعیرانەی بەخامەی خۆی کردووە بۆ مەڵبەندی خوولیایی (دیدەیی غەم دیدەیی بیت الحزن). لە هەموو هەنگاوێکیشدا سێبەری ڕاستییەکە، وەك سایەبان، چەپارەی خامە و خولیای نالی دەدەن، لەوە کە هیچ پریشکێکی ڕەخنە و نارەزاییی خوێنەر و گوێگری بەربکەوێ. نالی لە سەرەتای بەیتەکەدا دەروازەییێکی وەها فەراحی بەڕووی خەیاڵدا کردووەتەوە هەتا واتا و خوولیا و ناسکی و وردیی پێدا تێ پەڕێنێ هەر کەمە. لە بەیتەکەی مەولەویدا ئەم خۆلادانە لە تەگەرەی تەعبیری یەکسەرە (مباشر) پەیدا نییە، تاکو بتوانێ زەقاییی واقیعی نامەئلووف تێ ببا کە برینداربوونی ڕووە بەشنۆی پارێزی خەیاڵ. دەبێ لێی بسەلمێنین ڕووی یارەکەی ئەو ناسکەیە کە هەڵبەست وێنەی کێشاوە هەموو بەڵگە و هۆی سەلماندنیشمان هەر قسەی شاعیر خۆیەتی. ئەوەندەشی بۆ داوێینە سەر کە جەز بەو گەرمای عیشق، بەعادەت پەلەفرە بەعاشق دەکەن. لەم پەلەفرەیەشدا چاوەنۆڕی گوتە و کردەی نامەئلووفی لێ دەکرێ و لێی دەسەلمێنرێ. هەڵبەت ئەو سەلماندنە کە بۆ مەولەوی دەکرێ بۆ نالی و غەیری نالیش دەبێ بکرێ؛ بەڵام نالی لەم بەیتەدا خۆی نەهاویشتووەتە بارێك شەفاعەتکاری بۆ پەیداکەین لە عورف و عادەتی شاعیران وەیا لە جەزبە و ئاگری عیشق.

دووەم: نالی لە بەیتەکەیدا وردی و ناسکی و جوانیی هەڵداوەتەوە سەریەك تا ئەو ڕادەیە کە قەپێلکی هەڵبەست مشت بووە لێیان و کەلەڕێژیش دەکا. هەموو جوانی و ناسکییەکەشی لە سەرچاوەی ناوەکی (داخلی)ی هەڵبەست هەڵقولاندووە کە خۆشەویستیی یارە و چ بەرتیلی نەداوە بەهۆی لاوەکی تا

دەستی یارمەتی درێژکا بۆ پاڵپشتیکردنی خۆشویستنەکە؛ کەچی مەولەوی لە بەیتەکەیدا، هانای بردووەتە بەر (مەصقەل) و ئارایشتی دەستکرد کە لە جوانیی یار زیادکەن... ئەمەش دیاردەیێکی ئاشکرایە لە بەیتەکەدا پێی ناوی من درێژەی پێ بدەم.

سێیەم: ڕەخنەیەێکی تایبەتی خۆم هەیە لە بەیتەکەی مەولەوی؛ ڕەنگە خوێنەرێکی تر بەڕەخنەی دانەنێ. هەر جارە کە بەبەیتەکەی نالی دەگرم پتر خۆم لە ڕەخنەکەدا بەڕاست دەزانم. حەزم بەوە دەکرد مەولەوی لە جیاتی (ریش– زامداری) ئەنجامێکی تری زێدە جوانییەکەی هێنابا ناو هەڵبەست کە پێوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ (عاطفە) و سۆزی شاعیر و گوێگر هەبا نەك ئەو سۆز و عاطفەیە بەدوا (زامداری)دا ببنە ئەنجامی دووەمی جوانییەکە؛ واتە ئەنجامی، بەو مەعنایە کە برینداربوونەکە بەرهەمی یەکەم و کوتومتی جوانییەکەیە، پاشان لە ڕێی ئەوەوە، سۆزی گوێگر هەڵدەستێتەوە وەك بەرهەمی دواکژ. بەیتەکەی نالی لەم مەیدانەدا دوو جاران بەسەر بەیتەکەی مەولەویدا زاڵ دەبێ. جارێکیان لەوەدا کە هەڵڕژانی سۆزی شاعیر و گوێگر وەها ڕاستەوخۆ لە جەرگی هەڵبەستەوە هەڵدەقوڵێ، هەر دەڵێی پێشبڕکێیەتی لەگەڵ وشە و ڕستەی هەڵبەست. تۆ کە خوێندتەوە (ڕەوشەنی دیدە بەئینسانە کە موژدەی قەدەمت) و چاوی جیهانبینی تۆقەسەری مرۆڤت دیت کڕنووش دەبا بۆ قەدەمی هەرە پاینی یار، چ پێی ناوێ نیوەی دووەمی بەیتەکە بخوێنیتەوە بۆ مەبەسی سەرکردنی سۆزت. ڕەنگە بیر لەوە بکەیتەوە، ئایا نالی چ بورکانێکی (عاطیفە)ی بەدەستەوە ماوە بیکا بەئەنجامی ئەم جەهەنەمە؟ ئاگری لەمە بەتینتر وەیا وەك ئەمە تیندار لە تەندووری چ هەناوێکدا پەیدا دەبێ لەنگەری سۆز و نیوە بەیتی یەکەم ڕاگرێ لە نیوە بەیتی دووەمدا؟

جارێکی تریش بەیتەکەی نالی بەسەر ئەوەکەی مەولەویدا زاڵ دەبێ لەوەدا کە وا نەك هەر لە سەرەتاوە سۆزی گوێگر دەجۆشێنێ، بەڵکو لەگەڵ ئەوەدا کە بەزاهیر لەپێشەوە هەموو سۆزێکی خۆی هەڵڕشتووە بەهۆی بەرزکردنەوەی (موژدەی قەدەم) بەسەر (انسان العين)دا، دێت و لە مصرەعی دووەمدا جارێکی تریش ئیفلاس بە(انسان

العين) دەکاتەوە کە چاوی عادەتی خوێن و گۆشتە، بەوەدا ڕای دەگرێ لەبەرانبەر (دیدەیی غەمدیدەیی بیت الحزن). ئەوجا سەرلەنوێ (انسان العین)ەکە ئیفلاس پێ دەکاتەوە لەتەك (موژدەی قەدەم)دا؛ چونکە ئەو موژدەیە خۆی بووەتە ڕووناکاییی (دیدەیی غەمدیدەیی بیت الحزن)؛ بەو پێیە، کات لەکات سۆز و کڵپەی هەڵبەست پتر مەشقەڵ دەبەستێ.

لەپشت ئەو وێنە و واتایانەوە، تارماییی وێنەیێکی تری یەکجار خەیاڵی و خوولیایی و تەجریدی جلوە دەبەستێ بۆ سرنجی وردبین. خەریکم نەوێرم خۆمی لێ دەم، نەکا وەك جیوە، بەرپەنجەی تەعبیرم نەکەوێ وەیاخود بۆم نەچێتە ناو پەراوێزی تەعبیرێکی ڕەوان و مەفهوومەوە.

زانیمان لە مصرەعی یەکەمدا (انسان العین) هەیە. لە مصرەعی دووەمدا، ئیمکان هەیە شتێك پەیدا بێت کە پارسەنگی ئەم (انسان العین)ە بێ. ڕستەی (ڕەوشەنی دیدەیی غەمدیدە) مومکینە واتای (ڕەوشەنی چاوی غەمدیدە) بدات. چاوی غەمدیدە، دەشێ تەرکیبێکی ئیزافی بێت، نەك وەصفی و ماناکەی (چاوی غەمدیدەیێك– ئینسانێکی غەمدیدە) بێ لە ئینسانەکانی (بیت الحزن). کەواتە (دیدەییی غەمدیدە)، چاوی ئینسانە لە بەرانبە (انسان العین)دا دەبێتە (عین الانسان). لەوەوە بەیتەکە ئەم شێوەیە بەدەستەوە دەدات (ڕەوشەنی دیدە بە "انسان العینە"، موژدەی قەدەمی تۆ ڕەوشەنیی عین الانسانە).

بەڕاستی بەیتەکەی نالی زۆر شتی تری بەبەرەوە هەیە. هێندە دەوڵەمەندە، وەك ئەوەیە چەند ئاوێنەیەك بەرەوڕووی یەکتر ڕاگریت بەجۆرێك هەریەکەیان وێنەی ئەوانی تر بداتەوە؛ ئیتر سەیری هەر کامێکیان دەکەیت، شریتەیێکی بێ بڕانەوەی ئاوێنانی تێدا دەبینیت. من لەم چەند دێرەدا، وێنەی گشتیی ئەم (ئاوێنەرێزان)ەم خستە پێش چاوان، لەگەڵ خوردکردنەوەی دیمەنی تێکڕای چەند ئاوێنەیێك با خوێنەریش لەلای خۆیەوە چاو ببڕێتە ئەم ئاوێنەبەندانەی نالی و تابلۆی واتایان لێ وەرگرێ بابیی توانای خۆی.

من هەرگیز مەبەستم ئەوە نییە، ڕەخنەی ناحەزانە وەیا بێ ڕەحمانە لە شیعری مەولەوی بگرم کە دەزانم مەولەوی شاعیرێکە لە ریزی هەرە پێشەوەی شوعەرای ڕۆژهەلات دێت. نەشمویستووە بەخۆڕایی لە نرخی بەیتەکەی کەم کەمەوە؛ بەڵکو،

بەپێچەوانەوە، ڕەنگە زێدە نرخ و جوانیی بەیتەکە وای کردبێ بخرێتە تای تەرازووی موقارەنە لەگەڵ بەیتەکەی نالیدا کە شاکارێکە لەوانەی تاك تاك نەبێ مانەندیان چنگ ناکەوێ. دیتت پێشتر بەیتەکەم بە بەیتێکی تری نالی خۆی گرت و کردمە نموونەی پێشبڕکێ لە مەیدانی فکری ئەریستۆکراتدا.

لەم نمایشتەی بابەتی جۆرجۆری داڕشتن و جوانی و وردیی هەڵبەست کە وەکو پێپلکە یەکیان ژوورووی ئەویتر دەکەوێتەوە و پایەی بەرزتر بۆ خۆی دادەگرێت، لە مەیدانی هونەری ئاخاوتن و فکری ئەریستۆکراتدا، دەگەین بەو قۆناغە باسی سەر نەرمکردنی وشە و تەعبیری سەختی تێدا بکرێ. نەرمکردنێك کە لە ناو نەرمانی شیعردا خۆی بەڕەق و زەق نەنوێنێ. بێگومان، ئەم هونەرەی مامڵەتی شاعیرانە لەگەڵ بابەتی سەختدا، پلەیێکی نوێی تایبەتی بۆ خۆی هەڵدەنێ بەرەو دەسەلات و توانای پێویست بۆ ئاخاوتن بە زمانی یەکجار پسپۆڕانە و پوختی دەربڕینی مەبەست لە قاڵبی ئەریستۆکراتیدا؛ چونکە لەم جۆرە داڕشتنەدا سەرەڕای دەسەلاتی ڕاشکان بەسەر فکری ورد و قووڵدا کە لە بەهرەی هونەری هێژایەوە پەیدا دەبێ، دوو بەرزبوونەوەی تر پێویستە:

یەکەم: دەسەلات و بەهرەی هونەریی زگماك کە بوێژ دەگەیەنێ بە بانی بەرزی فکر و تەعبیری ئەریستۆکراتی عادەتی، دەبێ لە چەرخ بدرێت و مشتومال بکرێت تاکو نەرم و نۆڵییەکەی دەگاتە ئەو ڕادەیە کە دەگاتە تێئالان و شلبوونەوە بەدەوری کەرەستەی ڕەق و زەقی تەعبیری سەرکەشدا و هەست بەزبری و لێکخشان و پێککەوتنەوە نەکرێ کە عەیبی بنجین لە هەڵبەستدا.

دووەم: بەهرەی زگماکی مشتومالکراو کە لایەنی (هەڵکەوتوویی)ی بوێژ دەگرێتەوە، بەتەنها نابێتە هەڵگری باری قورسی تەعبیری سەرکەش لە مەڵبەندی فکری ئەریستۆکراتدا. وێڕای هەڵکەوتوویی بەڕادەی ئەویش، پێویست بە (پێگەیشتن– ڕۆشنبیری)هەیە. هەر ئەم پێگەیشتنەیە پتر لە بەهرەی سادە، زیهن بە چڕگەنی فکر و تەعبیری سەختدا دەگێڕێت؛ بەلام دەربازبوونی زیهن لەو چڕگەنە، کاری بەهرە و هونەرە.

ئەم ڕاستییانە، ڕاستیێکی تریان لێ هەڵدەستێ: هەروەك فەرمانی بوێژ لەم بابەتە هونەرەدا یەکجار گران و سەختە، خوێنەریش بەکەرستەی عادەتیی تێگەیشتنی شیعر

بڕ لە چڕگەنەکە ناکات. دەزانین زمانی شیعر، کەم و زۆر زەحمەتترە لە ئاخاوتن؛ بەو پێیە تێگەیشتنیشی وەك تێگەیشتنی قسەی عادەتی نییە. لەمەوە دەزانین تێگەیشتنی فکری ئەریستۆکرات لە شیعردا جارێکی تریش سەختتر دەبێ لە چاو فکری سەراو. پوختەی گوتە ئەمەیە تاکو بەرهەمی فکری ئەریستۆکرات لە شیعردا تێ هەڵکشێ بەرەو بەرزایی، پێویستی بەخوێنەری زیرەکتر و پێگەیشتووتر دەبێ؛ یاخود بە تەعبیرێکی تر خوێنەریش دەبێ لە فکردا ئەریستۆکرات بێ؛ ئەگینا لە بەرهەمی فکری ئەریستۆکرات ناگات. هەر ئەم هۆیەی زەحمەتیی تێگەیشتنی بەرهەمی فکری ورد و قووڵە کە بە (مجاز) پێی دەگوترێ (فکری بەرز)، وەیا لێرەدا ناوی (ئەریستۆکرات)ی بۆ بەکاردێنم، دیاردەیێکی زۆر بەرچاو پێك دێنێت لە بازاڕی ئاڵوگۆڕی ڕۆشنبیری. پێ بەپێی سەخت و زەحمەتبوونی ئەو فکرە – کە لە بەرهەمەکەدایە – کڕیاری لێ دەتەکێنەوە، تا وای لێ دێ بەرهەمی یەکجار ورد و قووڵ لە فکری ڕووتدا، ڕاستییەکەی لە هەموو مەیدانێکی فکر و زانستدا تاك و تەرا نەبێ، کڕیاری چەنگ ناکەوێ.

من بەپێچەوانەی ئەو ڕۆشنبیرانەی وەتەنگ دێن لە باونەبوونی بەرهەمی نایاب، نەك هەر وەتەنگ نایێم و بەس، بەڵکو هەستی حەسانەوە دەکەم بەوەدا کە لە باو نەبوونی بابەتی نایاب شتێکی ئاسایی و چاوەڕوانکراو ڕووی داوە. چونکە بەڕاستی سەیر دەبوو خوێنەران، ورووژمیان هێنابا بۆ سەر نووسینی سەخت و سەرکەش کە باوەشی بەفەکری ئەریستۆکراتیدا گرتبێ و لە کەمێکی نەبێ تێی ناگەن یا هەر لە هیچی. ئەوسا بیرم بۆ ئەوە دەچوو خوێنەران بەچاولێکەری وەیا بەنیازی خۆ هەڵدانەوە شتێك دەکڕن و پارە و ماندووبوونی بۆ بەخەرج دەبەن کە سوودی لێ وەرناگرن. ئەمەش دیاردەیەکی زۆر ناسازگارە و تارماییی نەخۆشیی نەفسیی تێڕا دیار دەکەوێ. بەچاوی زیهنت ئەم دیمەنە بێنە بەر بینینتەوە. کتێبی (سەرمایە)ی کارل مارکس بە عەرەبی وەیا کوردی بڵاو کراوەتەوە و کرێکاری کورد و عەرەب ڕادەکەن بۆ کتێبخانان تا بیکڕن؛ بەو بۆنە کە لەسەر مافی کرێکار دەکاتەوە. لە حاڵێکدا گەلێ باسی ئەو کتێبە پسپۆڕی ئابووری و فەلسەفە نەبێ تێی ناگات؛ چونکە کتێبەکە خۆی یەکێکە لە بەرهەمە هەرە ئەریستۆکراتەکانی فکر؛ هەرچەندە باسی کرێ و نرخی زیاد و پەتاتە و شووتیش بکات.

کڕیاری بەرهەمی ئاسان زۆربەی گەلە. بەرهەمی ئاسانی ئەوتۆش هەیە هەموو گەل، هەر لە منداڵییەوە تا فەیلەسووفەکانی دەبنە کڕیاری؛ چونکە خۆشییەکی وای تێدایە هەموویان حەزی لێ دەکەن. پێم بڵێ کێ هەیە حەز لە گەپ و نوکتەی بازاڕی وەیا مەتەڵەکانی مەلای مەشوور نەکات؟ قەشمەریاتی کتێبەکەی (الفاشوش فی حکم قراقرش) لە پاشاوە تا گەدا، پێوەی دەگەشێنەوە. ڕەنگە ئەگەر قەرەقووش خۆشی بیبستبان لێیان ڕازی با. گۆرانی شایی و هەڵپەڕکێ و چیرۆکەکانی(تیغەڵماس و سەلیمی جەوهەری) هەموو کەسێك حەزیان لێ دەکات. هەر ئەو کەسەی کە دڵتەنگە لەبەر کزیی بازاڕی بەرهەمی بایەخدار، بۆ خۆی کڕیاری گەلێك لەو بەرهەمانەیە کە بەسەرەتایی و منداڵانەیان دادەنێ، بڕیاری سروشتە بە کەیفی من و تۆ نییە تا خۆراك چەورتر بێ مەعیدەی ساغتر و بەهێزتری دەوێ، ئەرك و مەسرەفی لێنانیشی پترە لە هی خۆراکی ڕەشەشێو. شۆڕشگێڕێکی وەك (لینین) ناو ناوە عوزر دێنێتەوە لە بەکارهێنانی نووسینی زەحمەت کە زۆربەی خەلق تێی ناگەن. لەبەر ئەوە کە بابەتی نووسینەکە خۆی لە خۆیدا زەحمەتە و ئاسانکردنەوەی لە توانای نووسەردا نییە. (لینین) کە ئەم عوزرە دێنێتەوە، بۆیەیە کە پێشەوای زۆربەی میللەتێکە لە بازاڕی سیاسەتدا و دەبوو بە زمانێك باخێوێ کە ئاسان بێ. ئەگەر زانایێکی ڕیازیات وەیا ئاسمان وەیا ئاتۆم با، ناچاری عوزرهێنانەوە نەدەبوو. کەواتە خۆ لادانی خوێنەری عادەتی لە بەرهەمی فکری ئەریستۆکرات نە سووچی خوێنەرە نە هی بەرهەمەکە.

بەڵام لێرەدا ڕووی گلەیی دەکرێتە خوێنەر کە هات و بێ سێ و دوو بکەوێتە دژی بەرهەمی ڕەسەن و لە دژایەتییەکەشی بەردەوام بێ. گلەیی ناکرێ لە قوتابیێك خۆی لە کولێجی (طب) نەدا لەبەر قورسیی دەرسەکانی؛ بەڵام مافی ئەوەی نییە بکەوێتە دژی (طب) و داوا لە خەڵقیش بکا ڕووی تێ نەکەن. مەسەلە مەشوورەکەی (ڕێوی دەمی نەدەگەیشتە ترێ، دەیگوت ناتخۆم ترشی) بەڕۆشنبیر ڕەوا نییە. مەردی نەزان و نەخوێندەوار هەرچی وڕێنەی سەرەوبنە بکات لێی بەعەیب ناگیرێ. بەڵام کام گلەیی قورسە ئەوەیان لە ڕۆشنبیر دەکرێ کە پێی داگرت لە پەسەندکردنی ئەو بەرهەمانەی کە لە ڕێکار (مستوی)ی تێگەیشتنی ئەون و بەس. ڕۆشنبیر دەبێ تەکان بدا سەرەوژوور بۆ تێگەیشتنی ئەو بەرهەمانە کە لە ئاسۆی بڵند ڕوانینی ئەو بەرزترن، نەك ئاسۆی بەرزی دیتن و زانین تاوانبار بکات.

ئەگەر بتوانین پەلە نەکەین لە بڕیارەکانمان، ئەمانەی لێرەدا دەیانڵێم شتی زۆر ئاسایی و سەرەتایین و هی نەسەلماندن نین. بەنموونە دەڵێم ئەو ڕۆشنبیرەی پەلە دەکا لە تاوانبارکردنی بەرهەمی لە فکری خۆی بەرزتر، ئاگادار نییە لەوە فکرەکەی خۆی ساڵە و ساڵ بەرزتر دەبێتەوە و لە هەربەرزتربوونەوەیێکدا ماوەیێك دەبڕێ لە هەستکردن بەهەڵەبوونی تاوانبارکردنی فکری بەرز؛ چونکە بێگومان ئەو بەدڵیدا نایێت بەرزتربوونەوەی خۆی تاوانبار بکا لەبەر تیشکی فکرە نزمەکەی پار و پێراری. دەوجا کە حاڵ وابێ هەر نەختێك پتر لە مەسەلەکە ورد بێتەوە؛ دەبینی تاوانبارکردنی فکرەی بەرزتر لە بنەڕەتدا تاوانێکی گەورەیە؛ وەیاخود هەرنەبێ نەزانینێکی گەورەیە. ڕۆشنبیر لە گلەیی ڕزگار نابێ بەوەدا قوناغی تێ هەڵکشانی خۆی بەزەیی بۆ فکری بەرز بجووڵێتەوە و بایی ئەو تێ هەڵکشانە حورمەتی فکری بەرز بگرێ. چونکە ئەوسا ئەم شێوازەی (ریزی مرحلی) بۆ فکری بەرز، لە نێوان تێکڕای ڕۆشنبیراندا دەبێتە دیمەنێك کە دەشێ پێی بگوترێ (چەرخ و فەلەکی ڕێزگرتن)، بەو مانایە کە هەر بابایە بەحوکمی باری زیهنی و نەفسی خۆیەوە لە جۆلانەی سەرەوژوورچوون و بەرەوخوارهاتنی ئەو ڕێزگرتنەدا دەبێ. ئەوەی ڕاستیش بێ، جۆلانە و چەرخ و فەلەکی ڕێزگرتن لە مەیدانی فکر و سیاسەتدا شتێکی زۆر بەرچاوە لە ژیانی ڕۆژانەماندا؛ نەك هەر لە پەراوێزی تاکاندا بەڵکو بەگەز و گرێی نێوان دەوڵەتانیش. بۆ خۆت دەبینی تەرمۆمەتری ڕێز و خۆشەویستی لە چ هات و چۆیەکدایە بەپێی کات و سەعات باری بەرژەوەندی سوود و زیان. گەلێك جاران ڕێز لێگیراوێکی دوێنێ، کە باری دالەنگا، ڕۆژانی ڕێز گرتنیشی تاوانبار دەکرێ و چاکەکانی پار و پێراریشی لێ بەخراپ دەگەڕێ. بە تەعبیری پۆکەرچییان بە ڕێست دەگەڕێنەوە سەر رابردووی. چەند خۆشە ڕۆشنبیری لەم تەڵەکەبازییە و کاری مەیموونانە ڕزگار بووبا. ڕزگاربوونیشی بە من و تۆ دەکرێ کە لە ڕاستیشدا ڕزگاربوونی من و تۆیە. خۆ ئەگەر ڕێشمان نەبوو دەستێك درێژ کەین بۆ ڕزگارکردنی ڕۆشنبیری، ئەوەندەمان پێ دەکرێ، یارمەتیی تەڵەکەبازی نەدەین و لاتەریك بوەستین. ئەگەر لاتەریکیش زەحمەت بێ، هێندە هەر دەمێنێتەوە پاڵ بەخۆمانەوە نەنێین بەرەو تەڵەکەبازی.

شاهی کە نەبێ ڕادەبوێرین بە فەقیری

بۆ ئەهلی قەناعەت لە پلاو خۆشترە داندۆك

بەیتە واتا سەخت و وشە و ڕستە سەرکەشەکانی نالی، لەم مەیدانەی فکری ئەریستۆکراتدا دوا پلەی پەیژەی سەرەژوور چوونی شاعیرەکانی کورد پێك دێنن کە ئیتر بوارێکی زەحمەتتر نییە شاعیرێکی کورد لێی پەڕیبێتەوە. لەم مەیدانەشدا نالی خاوەن ماڵە، نەك میوان؛ واتە بەشێکی بەرچاوی شیعری نالی لە پلەی بەرزی و سەختیدایە؛ نەك چەند بەیتێکی. هەموو شاعیرێك بەنیازی سەپاندنی شاعیریەتی خۆی چەند جارێك ئەسپی زمانی لە مەیدانی مەتانەتی وشە و واتادا تاو دەدات، ئیتر یا بە ساغی لێی دەردەچێت یا تێیدا دەگلێت و دەگەڕێتەوە بۆ مەفتەنی هەمیشەکاتی خۆی کە هەڵبەستی زادەی دەسەڵات و چاپوکسواریی عادەتیی خۆیەتی. لە تاك تاکە بەیتی خۆنیشانداندا، شاعیر دەبێتە میوان؛ پێشیەوە دیارە لەو بەیتانەدا جلوبەرگ و ولاغی خوازرایەوەی بەکارهێناوە. ئەم فەرقەی نێوان نالی و شاعیرێکی تری کورد لە لایەن دەسەڵاتی بەکارهێنانی وشە و ڕستە و واتای زەحمەت و سەرکەشەوە هەر خۆیەتی بەدیار دەکەوێتەوە لە مەیدانی هەڵبەستی ئاسان و ئاساییدا نالی کە لە ڕەوەزی سەختی واتا سەر کەوێ و لە بواری خوڕی تەعبیردا بپەڕێتەوە، دیارە لە دەشت و نەرمانان و بە ناو تەنکاواندا بە گەپ و شۆخییەوە، ڕێگە دەر دەکات. ئەم ڕاستییە چراییکە کە لەبەر تیشکی ئەودا نالی، ئەم برە شیعرەی گوتووە:

طبعی شکرباری من کوردی ئەگەر ئینشا دەکا
امتحانی خۆیە مقصودی (لەعەم داوا) دەکا
یا لە مەیدانی فصاحەتدا بە میسلی شەهسوار
بێ تأمل بەم هەموو نەوعە زمانی ڕا دەکا
کەس بە الفاظم نەڵێ خۆ کوردییە خۆکردییە
هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی طالبی مەعنا دەکا
بێتە حوجرە پارچە پارچەی مسوەدەم بکرێ بەڕۆح
هەر کەسێ کووتاڵ و پارچەی (بێ بدل) داوا دەکا
شیعری خەڵکی کەی دەگاتە شیعری من بۆ نازکی
کەی لە دەقەتدا پەتك دەعوا لەگەڵ هەودا دەکا

دوا بەیتی شیعرەکە لە کۆتا مصرەعی یەکەمیدا لە جیاتی (بۆ نازکی) لە هەندێ

نوسخەدا (ئەی نالیا) نووسراوە .ئەگەر وەهاش بنووسرێ واتا (بۆ نازکی) لە دەست نادرێ، چونکە (کەی لە دیقەتدا...) ئەو مانایە تێ دێنێتەوە.

لە مصرەعی دووەمی بەیتی یەکەمدا (لەعەم داوا)م خستە ناو کەوانەوە؛ چونکە یەك دوو جۆر خوێندنەوە و واتای هەیە: دەشێ (لەعەمدا) "عمداً" بێت؛ مومکینیشە بە نەختێك زار پەلکردنەوە، بکرێتە (لە عام داوا...). هەروەها وشەی (لەعەم) هەڵدەگرێ (لعم)ی عەرەبی بێت، بە واتای لیکی زاری مرۆڤ کە ئەویش نەختێکی خۆپێوە ماندوو کەیت جێگەی بۆ لە بەیتەکەدا دەدۆزیتەوە.

لەم هەڵبەستەدا، نالی لە هەستکردن بە پۆپی دەسەڵاتی خۆیەوە تێمان دەگەیەنێ ئەو کە بە کوردی شیعر هەڵدەبەستێ بەئانقەست کەرەستەیێکی ئاسانی ئاخاوتنی پەسند کردووە کە زمانی دایکزایە، بۆ دەربڕینی هەموو واتایەك با زەحمەتیش بێ؛ ئەگینا لەتوانایدا هەبوو بەزمانێکی تر کە (فارسی و تورکی عەرەبی)یە شیعر بڵێ. تۆ سەیری بەدوا بەیتی (خۆ کوردی و خۆ کردی)دا چ بەیتێکی مەتین و بێ مانەندی هێناوەتەوە کە هەموو رەخنە و توهمەتێکی (خۆکردی)، ریسوا دەکات. بەوەدا کە لەو خۆکردییەدا کام هونەری دوورە دەست و سەخت و زەحمەتە ئەوی کردووە بەناوەڕوکی هەڵبەست و چەندین واتای جوداجودای تێك هەڵکێشاوە.

من کە هێندە بەهێز و توانای نالیدا هەڵدەڵێم، نابێ خوێنەر لێم بەسەهوو بچێ و وا تێ بگا لایەنگیری ئەم مەدح و سەنایەم پێ دەکا. ئەوەی ڕاستی بێ، نالی خۆی لە چەندین جێگە پێمان دەڵێ پایەی بوێژیی ئەو لە چ بەرزییەکدایە و چ هونەرێکی خاریقی لە شیعردا بەکارهێناوە و چەند قووڵ بووەتەوە بۆ بنی دەریای واتا و چەند تێ هەڵکشیوە بەرەو ئاسمانی خەیاڵ.

لەم هەموو هاوارەی نالی بۆ ڕاکێشانی سەرنجی خەلق بەرەو وردی و نازکی و قووڵی و مەتانەتی هەڵبەستەکانی هەر دەڵێی خەریکە پەنجەمان بگرێ و لەسەر خەزێنەی گەوهەرە شراوەیەکانی دابنێ؛ وەیا پێڵووی چاوە نوستووەکانمان هەڵداتەوە تا پڕشنگی شەوچراکانی ببینین. مرۆڤ مەگەر گوێی گران بێ، ئەگینا هاوارەکانی نالی لە حەوت خەوی غەفڵەتی بەخەبەر دێنن. نالیش نەکەین بە شاهید بۆ خۆی؛ نەمرێکی وەك حاجی قادر لە دە جار زیاتر شایەدیی بۆ بلیمەتیی نالی داوە. بەدوا حاجی قادریشدا هەموو ئەو شاعیرە کوردانەی بەزاراوەی نوێ پێیان دەڵێن (کلاسیك)،

لـه ڕاستـیشدا (ڕۆمانتیك)ن، نـالـیـان بـەپێشەوای شیعری کوردی دانـاوه. من لـەم نووسینانەمدا دێم و خاڵ لەسەر پیت دادەنێم و درشتان خورد دەکەمەوە و چەند لایەنێکی تایبەتیی نرخ و پایەی بوێژیی ئەو دەخەمە بەرچاوی خوێنەری کورد کە ئـەمـانـە هـەمـوویـان کـەمێکـی ئـەو مـافـەیـەتـی وەك قـەرز بـە ئـەستۆمـانـەوەیـە و من دەیـدەمـەوە. بـەر لـەوە دیـراسـەیـێکی ژیـان و بـاری مـێژوویـی زەرفـی ئـەو ژیـانـە و چەکمەسەری و تاڵی و سوێری و خۆشی و ناخۆشی و هەموو سەروبەرێکی بوون و ژین و مەرگی نالی بکرێت؛ کەس ڕێی نییە بڵێ من دەتوانم مافی تەواوی نالی بدەم بە گیـانـی نـالی؛ وەیـا بـە مـیراتگرەکەی کـە مـیللـەتی کوردە. ئـەم شیکردنـەوەی هـەموو لایەنێکی هاتن و بەسەرچوونی نالی لە پێویست پێوستترە، بە نموونە لێرەدا بەیتێکت بۆ دێنم بە شادیەی قسەکەم؛ نالی دەڵێ:

لە لای من بـا وجودی نـاس و ئـەجنـاس

کـەسی تـێدا نـیـیـە ئـەم شارە بـێی تۆ

بیستوومە لە مرۆڤی نالی دۆست و شیعر دۆست کە مەبەستی نالی لە وشەی (ئەم شارە)، شاری (ئەستەمۆڵ)ە. ئەم رایە شتێکی تر دەسەپێنێ کە لە تاکە بەیتێکی تری برە شیعرەکە، دەفامرێتەوە:

هـەموو ڕۆژێ لە تـاو هیجرانی ئـەمـساڵ(٢)

تــەمــەنــنــای مــردنــی پــێرارە بـێی تــۆ

ئەگەر بسەلمێنین مەبەسی نالی لە (ئەم شارە)، شاری (ئەستەمبۆڵ) بوو بێ، دەبێ لەوەش ئاگادار بین بە هەمووی دوو ساڵ تێ نەپەڕیوە بەسەر دوور کەوتنەوەی لە یارەکەی؛ چونکە وشەی (پێرار) دوو ساڵ ڕادەگەیەنێ. لەوەڕا دەبێ دان بەوەدا بنێین نالی کە سلێمانیی بەجێ هێشت، بۆ ئەو سەفەرە یەکجارەکییەی کە لێی نەگەڕایەوە بەرەو مەفتەن؛ لە ماوەی دوو ساڵدا حەجی کرد و بەدوا حەجدا لە شام مایەوە و ئەو جار چووە ئەستەمبۆڵ و لێی بوو بە میوان و ئەم هەڵبەستەی تێدا هۆنییەوە. هەر نەختێك خۆماندوو کردن بە لێکۆڵینەوە و مێژوو بەیەکتر گرتن و تێخوێندنەوەی

---

(٢) ئەم بەیتەم شکڵنووس کرد لە بەر دیوانی نالی کە لە ١٩٧٤ لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر چاپ کراوە. دیتوومە بە جۆری تر نووسراوە بەڵام پێی ناوێ بە دوای کەوین.

ڕووداوی بێگومان، ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە ئەم دووساڵە هەرگیز بایی ئەو شتانە ناکەن کە دەکەونە نێوان دەرچوونی نالی لە سلێمانی و نیشتەجێبوونی لە ئەستەمبۆڵ. لە نووسیناندا(٣) ساغ بووەتەوە نالی لە ساڵی ١٨٥٤ لە شام ژیاوە کە ئەوسا دەمێك بوو سلێمانیی تەرك کردبوو. دوو ساڵ و سێ ساڵ و چوار ساڵ بایی نیوەی ئەو کاتەش ناکەن کە بەسەر سەفەرەکەی نالی بەرەو حەج و شام و ئەستەمبۆڵدا تێ پەڕیبوو، کەواتە لە هیچ ڕوویێکەوە و بە هیچ تەئویلێك نالوێ بیر بۆ ئەوە بڕوات کە (ئەم شارە)، ئەستەمبۆڵ بێ.

بەلای منەوە مەبەستی نالی نە ئەستەمبۆڵە، نە شام، نە هیچ شوێنێکی دەرەوەی کوردستانی عیراق. وشەی (ئەم شارە)، لە بەیتەکەدا بێ زیاد و کەم و بێنە و بەردە (شاری سلێمانی)یە، هەرچەند نازانین چ ڕووداوێك وەیا کام باری نالەبار وای کردووە نالی لە نیشمەنی خۆشەویستەکەی دوور کەوێتەوە و بۆ ماوەی دوو ساڵان نەتوانێ لێی نێزیك بێتەوە، چونکە وەك گوتم بەسەرهاتی نالیمان لێ ونە و سەرەدەری لێ ناکەین، بەلام لە دوای ئەوەی کە مەعلوومان کرد، ئیمکان نییە نالی ئەم شیعرەی لە شوێنێکی دەرەوەی کوردستاندا گوتبێ، هەر (سلێمانی) دەمێنێتەوە. بەتاکە ئیحتیمال کە لێ هەڵبەستنی شیعرەکە بێت. دەزانین نالی ماوەیێکی درێژ لە سلێمانی ماوەتەوە، هەر چەند سەرەتا و کۆتاییەکەشی زۆر ڕوون نەبێ (بەتایبەتی سەرەتاکەی). لەگەڵ هەندێك لە میرانی بابان پێوەندیی دۆستایەتیی هەبووە تەنانەت ئەو مامۆستایانەی دەرسیشیان پێ گوتووە لە سلێمانی دەناسرێن و مزگەوتی لێی خوێندوون، ئەوانیش ناویان ون نییە. وشەی (شار) یش بۆ خۆی تا ڕادەیێك پەنچە بۆ سلێمانی درێژ دەکات؛ چونکە تا ئێستاش خەلقی سلێمانی کە بەرەو ماڵ دەبنەوە، لەشوێنی تری وەك کەرکووك وبەغداوە، دەڵێن (دەچینەوە شار). خولاسە بەلای منەوە گومان لە واتای (ئەم شارە) نییە.

ئەم بزرییەی زەرفی هەڵبەستنی بڕە شیعرەکە وا دەکات لە مرۆڤ نەتوانێ ڕووی سۆز و پەرۆشی لە نیشانەیێکی دیار و ناسراو بکات، هەر دەڵێی تیری سۆزەکەی بێ ئامانج بەرەو بۆشایی دەڕوات؛ چونکە شیعرەکان لەوانە نین دەربڕینێکی عادەتیی عیشق بێت و بەس، سەرەڕای دەربڕینی عیشق، باسی ڕووداوێکی ڕاستەقینەی

---

(٣) لە هەلێکي تر ئەم نووسینە باس دەکرێت.

دوورکـەوتـنـەوەی دوو ساڵانـەی نـالـی دەکـات لـە خـۆشەویستـەکـەی، ئـیـتـر ئـەگـەر دوورکـەوتـنـەوەی نـالـی هـی ئـەو دەمـەبێ کە هێشتـان کوردستـانـی عیـراقـی بـەجـێ نەهێشتووە، دیارە شیعرەکە عیشقێکی ئاگرینی سەرەتای عومری نالی نیشان دەدات کە بۆ کچێکی کوردی مەڵبەندی بابانی هەست پێ کردوە. خۆ ئەگەر ئەو ڕووداوەش زانرابا کە نالیی ناچار کردووە دوو ساڵان لە یاری دوورکەوێتەوە، (کێ دەڵێ ڕۆژێك لە ڕۆژان دوای ئەم ڕووداوە نالی چاوی بە یارەکەی کەوتووەتەوە؟ ئێمە لە تاریکیداین و هیچی ئەو ڕووداوەمان لێ دیار نییە.) ئەوسا گەلێك پتر هەستی سۆز و حوزنمان دەجۆشا و چـەژێکـی تـرمـان لـە بـەیـتـەکـان وەردەگرت، لەنیگا و نیم نیگای وشەو ڕستـەکـانـیشیـان بـاشتـر حـاڵـی دەبووین. بـەڵام کـە گـوتـت شیـعـرەکـەی لـە ئـەستـەمـبـۆڵ گوتووە، ساغیش بووەتەوە کە ئەو گەلێك پتر لە دوو ساڵان بە حەج و دانیشتنی لە شام خەریك بووە، بەرلەوە بچێتە ئەستەمبۆڵ، ئەو ئیحتیمالە نامێنێ برە شیعرەکەی لە گەنجایەتیدا گوتبێ وەیا مەبەسی کچێکی کوردی بابان بێت. ئیتر چارت ناچار دەبێ بگەڕێی بەدوا ئیحتیمالێکی تری جێگری (سلێمانی و کچێکی بابان)، خۆ دیاریشە تا لە دۆزینەوەی ئەو جێگرە دەبێتەوە، کە هەر نابیتەوە پەکی ئەوەت دەکەوێ، پەرۆش بۆ کەساسی و حوزنی نالی هەڵگریت.

تێبینیی ئەو وردە لێکدانەوەی تر لەبارەی ئەم برە شیعرەوە زۆرن من چیتری لەسەر ناڕۆم و دەگەڕێمەوە سەر مەبەستی بنجی لەم درێژە پێدانەدا، کە بریتییە لەوە کەس نـاتـوانـێ مـافـی تـەواو بـە نـالـی و شیـعـرەکـانـی بـدات بـەر لـەوە ڕۆژگـار و ژیـان و بـەسەرهـاتـەکـانـی ڕوون بکرێنـەوە. ئـەو هـێندەی مـن لـەم نـووسیـنـەدا دەیکـەم بـە کزە چراییێك بەدیار ئەدەبی نالییەوە، گەشتێکی شەوکوێرانەیە بەکوتەکوتی وەکازەوە لە ناو باغ و مەزرای هێندە پان و پڕ میوە و گوڵ و ڕەیحان کە سەرەتای هەیە و بڕانەوە نا! بەداخەوە ئەم توێژینەوەیە لەکاتی و بەسەرهات و ڕووداوەکانی ژیانی نالی نە کەس کردوویەتی و نە دیارە هیچ کەسێك بیکا. وردە وردە لەگەڵ تێپەڕینی کاتیش وای لێ دێ بەکەس نەکرێت لەبەر دوورکەوتنەوە و نادیاربوونی ڕۆژگارەکە، کە ئەمە ڕاستەوخۆ دەبێتە کوێربوونەوەی سەرچاوەی ڕوونکردنەوە و ڕەواندنەوەی تاریکاییی دەوروبەری نالی و ئەدەبەکەی.

بـەڵـگـەیێکـی یـەکـجـار بـچـووکـی ڕاستبـوونـی ئـەم تێبینیـانـەم لـەم خـەبـەرە یەکجار

کورتیلەدا، بەدەستەوە دەدەم: لە جیلی پێش خۆمم بیستووە، موفتی زەهاوی فەرموویەتی، نالی مەبەستی شەخسیی ئەو بووە لەم بەیتەی سەرەتای قەصیدەی:

ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر تەقرویەتی سەبەب دەکا

عارفی وەحدەت ئاشنا لەم قسەیە ئەدەب دەکا

دەبینی بەیتەکە ئەو کەسانە دەشکێنێتەوە کە باوەڕیان بە کاریگەربوونی (ئەسباب) هەیە و بەمەدا پەیڕەوی ڕێبازی (اختیار) دەکەن لەئایندا. ئەو کەسانەش دادەنێ بە مرۆڤی چاو خێل کە مەشوورە، یەك شت بە دوو شت دەبینن؛ واتە لەتەك ئیرادەی خوادا (اسباب)یش بەکاریگەر دەزانن. دەشیا ئەگەر قسەکەی موفتی زەهاوی لە نێواندا نەبا، نالی لەوانەیە بە ڕواڵەت خۆی دابێتە پاڵ مەزهەبی (جبر)، وەك کوڕێنیکردن لە مەیدانی ئایندا، بەڵام کە بێت و مەلایێکی گەورەی وەك موفتی زەهاوی عەیبدار بکا بە پەیڕەویکردنی (اختیار)، ئیحتیمالی کوڕێنی و خۆ هەڵدانەوە لە بەیتەکەدا دەسڕێتەوە و بە تەواوی لێمان ڕوون دەبێ کەوا (نالی) لەناخی دڵدا دژی (اختیار) بووە. ئیتر هەر جارە کە بەیتێکی (توحید کارانە)مان خوێندەوە لە دیوانی نالیدا، دەرلەحزە دەسەلمێنین مەبەستی دانهێنان بووە بە یەکایەتیی کاریگەربوونی خودا لە جیهاندا، هەروەهاش دڵمان بۆ ئەوە دەڕوا کە شیعرە (تصوف) ئامێزەکانی، ئەوانیش قسەی ڕواڵەتی نین، بەڵکو بڕوای دەروونن. سەرلەنوێ ئەوەش دەسەلمێنین کە نالی مەیل و مەشرەبی لە تصوفدا بەرەو (قادری) بووە و دژایەتیی لەگەڵ صوفییەکانی نەقشبەندی لە عەقیدەوەیە نەك دوشمنایەتیی شەخسی وەیا شۆخیکردن لە هەڵبەستدا. قسەکەی موفتی زەهاوی لە لای خۆیەوە ئەوەشمان پێ دەڵێ کە زەهاوی خێل بووە وەیا عەیبێکی ئەوتۆی هەبووە لە چاویدا کە بشێ پێی بگوترێ خێل.

ئەوەندە ئەنجام بەدەستەوەدانە لە تاکە یەك خەبەری کورتیلەی مەبەستی نالی لە (احول) بۆ خۆی بەسە ببێتە بەڵگەی بایەخدار بوونی زانینی زەرفی هەڵبەست، لە هەمان ڕێگەیشەوە، دەمانخاتە سەر بیرکردنەوە کەوا ڕەنگە مەبەستی نالی لە (عارفی وەحدەت ئاشنا)ش هەر واتای وشەکان نەبێ بەڵکو لەویشدا پەنجە بۆ مرۆڤێکی دینداری سەردەمی خۆی درێژ دەکا کە نالی بە خواناس و (موحد)ی تەواوی داناوە و کردوویەتی بەنوقتەی بەرانبەری موفتی زەهاوی لە عەقیدەدا. ئەگەر نالی مرۆڤێکی وەهای مەبەست بووبێ، من نازانم کێیە؛ چونکە بە بیستن لە کەسم نەبیستووە. بە

لێکدانەوەش خۆم خەریك نەکردووە، بزانم کام شابازی ئاسمانی (توحید)، لەوانە نالی دیتوونی وەیا ناسیونی لێی دەوەشێتەوە ئەم (عارفی وەحدەت ئاشنا)یەی ناو هەڵبەست بێ. گومانیش نییە لەوەدا کە نالی خواناسێکی کۆن وەیا غەیری کوردی مەبەس نییە، لەم وەحدەت ئاشنایە؛ ئەگەر ڕاست بێ کەسی مەبەس بووبێ؛ چونکە زەوقی هەڵبەست بەتێکرایی و شاعیریەتە زۆر سازگارەکەی نالی بەتایبەتی وا داخوازی دەکەن کوردێکی زیندووی ئەو سەردەمەی مەبەس بووبێ تاکو یەکجاری و لە هەموو سەرێکەوە ببێتە هاوتای تەرازووی موفتی زەهاوی. ئەگینا ئەگەر لەو پەڕاوێزەی هاوسەنگی موفتی دەرچووین، یەکسەر دەبێ مەسەلەکە ببەینەوە لای خودا خۆی و ئەو بە ناڕەزای (تقویەی سبب) دانێین و بیکەینە بەرپەرچدەرەوەی یەك بەدوو دیتنی چاوخێل.

کە من و یەکێکی تر دێین و پایەی هەرە بەرزی بوێژی لە کوردیدا بۆ نالی ڕەچاو دەکەین، بێ ئەوە زانینی زەرفی ژیانی خۆی و دانانی شیعرەکانی یارمەتی بدات لە دیارکردنی ئەو پایەیەدا، لە تێکڕای هەڵبەستەکانیەوە بڕیاری وەها بنجی و یەکجارەکی دەدەین؛ هەرچەند لەو هەڵبەستانەدا بەشێکی زۆری، جاریێ واتایان ئاشکرا نەبووە و گەوهەرەکانیان لە قتووی مصرەعی بەیتەکان دەرنەهێنراون، لەمەشدا هەر دەڵێی ئەو کەسەین کە بڕیاری زێدە بەرزبوونی کەژێك دەدا بێ ئەوە گەیشتبێتە توێقەڵەی سەری. بەڵام بەفرە سپییەکەی چوار کژی ساڵ کە مێزەری هەمیشەییی کەژەکەیە ئازای دەکا لەو بڕیارەیدا و بێ پەروا، دان بەوەدا دێنێ کەوا لە هەموو ئەو کەژانە، بەرزترە بەفریان بەسەرەوە نامێنێ. من کە لە واتای هەندێ، وەیا زۆری، شیعری نالی تێش بڕ نەکەم، لەدڵدا متمانیم پەیدایە کە تێبڕنەکردنی من، بەڵگەیێکی زێدە مەتانەتی شیعرەکەیە. کە دەستم نەگەیشتە بەفری توێقەڵەی سەری کەژ، دیارە سەبەب زێدەبەرزیی کەژەکەیە؛ بەفرەکەش بۆخۆی چ گومان لە بوونی ناکرێ، هەرچەند دەستیشم نەیگاتێ، بە تەواوی وەك واتای هەڵبەستەکانی نالی. من لەبەر تیشکی ئەم لێکدانەوەیە و هی وەك ئەو کە لە دڵدا گڕ دەگرێ و ڕێی دەربڕینیشی نادۆزمەوە، لە ترسی درێژەکێشانی بێ ئەندازە، سەیری شیعرە سەخت و سەرکەشەکانی نالی دەکەم و بەرانبەریان سەری ڕێز و بەگەورەگرتن فروو دێنم. لە ناخی دڵ و قووڵاییی نەستمدا وتوێژی مرۆڤایەتیم، هەروەك گڵی زەوی کە لە بەر لێزمەی باران دەتوێتەوە، ئەویش بەم جۆرە ورتەی وردە سەرپێچی و بۆرە گلەیی و سووکە ڕەخنەی

لێ دەبڕێ و دەبێتە یەك ئاهەنگی ستایش و پەسەندکردن و شاگەشکەبوون لە ئاست هەڵبەستە سەرکێشەکانی نالی:

برق البصر لە بەر بەرق و تلاءلؤی لآلی

خسف القمر لە إشراقی قیامەتی جمالی

داهێنانی (قیامە) بەخۆی و نیشانە مەشوورە قورئانییەکەیەوە کە (حتى اذا برق البصر وخسف القمر)ە لە ڕێی نەخشەکێشانی تەئسیری قیامەتی جوانیی یار و بریق و باقی لوولووەکانی ئارایشتی گەردەن و سینەی، هەرچەند بە گوتەیێکی کوردی عەرەبی ئامێز بێ، هەر دەبێتەوە بەوبابەتە ئەدەبییە بەرزە کە وا نەك هەر لە ڕیزی هەرە پێشەوەی ئەدەب ڕادەوەستێ، بەڵکو لە ڕیزی هەرە پێشەوەش باری هەرە هەورازی ڕیزەکە دەگرێ. سەرنج بگرە (برق البصر) کە یەکێکە لە نیشانەکانی قیامەت دەشێ بریسکانەوەی چاوی تەماشاکەران بێت. تەماشاکەرانیش چ ئەوانە بن، لولوەکانی سەر گەردەن و سینەی یار دەبینن، چ ئەوانەبن کە لە ڕۆژی قیامەتدا چاو ئەبڵەق دەبن، فەرقێك ناکات. لە هەمان کاتدا مومکینە (برق البصر) چاوی نالی خۆی بێت کە لەبەر درەوشانەوەی لولوەکانی فرمێسکی بەدیار یارەوە. ئەوەیش دەتریسکێتەوە. دیسانەوە (برق البصر) لە هەرسێ حاڵدا دەبێتەوە نیشانەی قیامەت؛ چونکە بۆ خۆی لە مصرەعی دووەمدا. پێشەکیی ئەو قیامەتەیە کەوا بە وشەی (صەریح)ی (قیامەتی جەمالی) ناوی هاتووە لە مصرەعی دووەمدا. هەروەها یەکەم نیشانەی لەم بەیتەدا هەروەك لە قورئاندا یەکەم نیشانەیە، دووەم نیشانەکەش (خسف القمر)ە هەم لە مصرەعی دووەمی بەیتەکە و هەم لە ئایەتی قورئانیشدا.

نالی کە هاتووە ئەم دوو نیشانەیە زۆر بەر چاو و مەشوورەی قیامەتی ناو ئایەتی قورئانی هێناوە بە زەمینەی مەدحی جوانیی یار، یەکجار هونەرکارانە و دەستڕەنگینانە وشەی (قیامەتی جەمالی) لە مصرەعی دووەمدا کردووە بەهۆی دروستبوون و لێسەلماندنی هێنانەوەی ئەو دوو نیشانەیە و بەمەدا خۆی ڕزگار کردووە لەو بێ هێزییەی واتا، کەوا ڕەنگ بوو لەبەیتەکە بووبایە عەیب، ئەگەر تەنها جوانیی یار (خسف القمر)ی پێك هێنابا، چونکە ئەوسا بەیتەکە لە عاست (قیامەتی جەمال)دا دوو جاران کورتی دێنا. جارێکیان لە ڕووی ئەوەوە کە دەبوو بێ بەڵگە بسەلمێنین جوانییەکە ئەوەیە کە مانگ لە تەکیدا بێ شەوق خۆی دەنوێنێ، جارێکی

تریش لە ڕووی ئەوەوە کە ئەگەر بە خاتریش بسەلمێنین جوانیی یار، جوانیی مانگی شاردووەتەوە، ئەوسا هەر نەدەکرا تەئسیری جوانییەکە لە مصرەعی دووەمەوە بگەیەنینە (برق البصر)ی مصرەعی یەکەم. چونکە هۆی بریسکانەوەی چاو لە مصرەعی یەکەمدا یا هی لولوەکانی ئارایشتە، یاخود هی فرمێسکەکانی (نالی)یە و چ دەخلێکی (جوانی)ی یاری بەسەرەوە نییە. بەڵام کە (قیامەتی جەمالی) هاتە ناوەوە قورئان، بڕیار دەدات (برق البصر)یش وەك (خسف القمر) هی جوانیی یارە، ئیتر لزووم نامێنێ من و تۆ بەهانان پەیدا کەین بۆ ئەم مامڵەتەی مارەکردنی (برق البصر) لە جوانیی یار. ڕێی کەسیش نامێنێ گومان باوێتە بەر مومکینبوونی (برق البصر وخسف القمر) کە دەزانین نەماڵی ئادەمیزاد بووە و لە دەسەڵاتی جوانیی هیچ کەسیش بوو، بەر لەوەی مامە نالی بەم سیحرە حەڵاڵەی دەسەڵاتی لەحەدبەدەری خۆیەوە بیانکات بە ئەنجامێکی ئاسان و دەست هەڵێنجی دەریای شۆخی و نازداریی یارەکەی.

تۆ سەیری ئەم هێنان و بردنەی زیهنی خوێنەرەوەی بەیتەکە بە ناو سنووری مومکین و نامومکیندا بە هۆی فڕینی واتا بە باڵی ئایەتی قورئانەوە. ئەوجا تێکەڵکردنی جوانی لەگەڵ ئارایشت، لەگەڵ فرمێسك، ئەوجا هەڵچەقاندنی قیامەت لە ناوەڕاستی جیهانی واقیع... ئەوجا سەرلەنوێ بە بەیتەکەدا وەرەوە بێ ئەوەی مەبەستی قیامەتی تێدا بێ، چونکە دەشێ (قیامەتی جمال) بە واتای (هەڵستانەوەی جەماڵی بێ) ئەوساش سەرلەبەری برق البصر و خسف القمر و هەرچی هەیە، دەبنەوە مەدحی عادەتی و پێوەندییان لەگەڵ موعجیزە و ڕۆژی قیامەت دەبڕێت. کە بڵێی خسف القمر و برق البصر مومکین نین، وشەی (قیامەت)، وەرامت دەداتەوە. کە بڵێی کوا قیامەت لە حاڵێکدا دنیا چ بەڵای بەسەردا نەهاتووە؟ ئەوسا وەرامت دەدرێتەوە بەوە کە بگوترێ کێ باسی قیامەتی کردووە؟ قیامەتی چی و حیکایەتی چی؟ قیامەت وشەیێکی فەرهەنگە بە واتای (هەڵستان). ئەگەر نەبووبایە زاراوەی ئاین چ پێوەندیی بە ژیانەوەی دوای مردن نەدەبوو. کە ئەم هەموو وردە حیسابانە کۆکەیتەوە سەریەکتر و مافی هاتنە ناو هەڵبەستیان بدەیتێ، دەزانیت کارەکە بەم داڕشتنە کوردی–قورئانییە نەبێ، ناشێ و نالوێ و ناگونجێ و نابێ و ناکرێ؛ فەرموو ئەمە گەز و ئەمە مەیدان.

سەیرێکی پارسەنگکردنی بەیتەکەش لە لایەن مۆسیقای وشەوە: (برق البصر

وخسف القمر) کە ڕستەی قورئانن هەر بەم شێوەیە لەنگەر دەبەستن لە بەیتەکەدا کە نالی پارسەنگی کردوون بە (برق وتلالؤی لآلی) و (إشراقی قیامەتی جمالی). دەتوانم بڵێم پارسەنگبوونی (اشراقی قیامەتی جمال) ئەوەندە تێرو پڕە لە کۆتاییی بەیتەکەدا خەریکە باری لەنگەرەکە بەلای خۆیدا دەشکێنێتەوە. وشەی (إشراق) سەرەڕای زرینگەی وشەیی کە تای (خسف القمر) دەکاتەوە لە واتاشدا لەنگەری خۆی ڕاگرتووە لەگەڵ پاکی و تەواویی ئەو جوانییە کە ماکی فرتەنەی ناو بەیتەکەیە. ئەوەندەشت لەبیر بێ نالی ئەم قیامەتەی بەزۆر بەسەر ئێمە و بەیتەکەدا نەسەپاندووە. گەلێك لە شاعیر و غەیری شاعیریش لە کوردان، وشەی قیامەتیان بەکار هێناوە بۆ (وەصف)ی جوانی. کەیفی جوانڕۆیی (قیامەتە یا قیامەتە)ی لە هەڵبەستدا گوتووە. ڕەنگە خۆشت لە وتوویژدا شتی وەهات گوتبێ. لە بەیتەکەدا، ئەوەی ڕاستی بێ لە سەرانسەری غەزەلەکە، (رەقص) و هەڵبەزینەوییێکی ناوەکیی داڕشتن هەیە، کاتێك هەستی پێ دەکرێ کە بڕگەی (تفعیل)ەکانی دیار بخرێن:

برقَ البصر لەبەر بەر	قی تەلەئلوئی لەئالی
خسف القمر لە ئیشرا	قـی قیامەتی جەمالی

مرۆڤی شیعر و مۆسیقا دۆست لە تام و لەزەتی ئەو هەڵپەڕکێیە تا بڵێی هەستی خۆشی دەکات. زۆر جاران جەزبەی سۆز بە ئاسایی دەکەوێتە سەر باری ئاهەنگێك و بەیەکەوە وەها جووت دێن هەر دەڵێی بە سکێك لە دایك بوون. (جەلالە دینی ڕۆمی) لە دیوانەکەی خۆی کە بەناوی (شمسی تەبریزی)یەوە دایناوە لە بڕە شیعرێکی مەجزووبانەی دێوانانەندا یەك بەیتی سەرلەبەری بریتییە لە (تفاعیل)ی بێ واتا و بەزۆری وشەیێك دووبارە دەکاتەوە کە جەزبەگرتووان لە گۆرانیدا دەیڵێنەوە:

تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەنتەن تەنەنەن

تەنەنەتنەن تەنەنەتنەن تەنـەناهـا یـاهـو

لە دیوانەکەی نالی، چاپی هەولێر، بەیتەکە بە جۆرێکی تر نووسراوە؛ یەك جوولەی کەمترە لەمەی سەرەوە. چونکە ئەمەیان شازدە جوولەیە و هی ناو دیوانەکە پازدە:

برق البصر لە بەرقی تەلەئلوئی لەئالی

خسف القمر لە شەرقی قیامەتی جەمالی

بەیتەکانی تر سەرلەبەریان لە دیوانەکەی چاپی هەولێریشدا شازدە جوولەن. ئەوەی ڕاستی بێ بەیتەکەی ناو دیوانی چاپی هەولێر دوو وشەی (بەرق و شەرق) تێدا گەلەك پاراو و شەنگن، لەلایەن واتاشەوە بێ کەموکەسرن، بەڵام لە بەر دوو هۆی گرنگ ڕەنگە ڕاستیی بەیتەکە ئەوە بێ کە من لەپێشەوە نووسیم:

یەکەم: سەرلەبەری غەزەلەکە شازدە جوولەیی بێ، شاعیرانەترە نەك یەك بەیتی تێدا تار بێ لەوانی تر.

دووەم: ئەو هەڵپەڕکێیەی کە باسم کرد، لە بەیتەکەدا نامێنێ ئەگەر جوولەیێکی لێ کەم کرایەوە.

بەهەمەحاڵ ئەمە بیروباوەڕی منە، ئێتر خوێنەریش ئازادە لە باوەڕدا، لێرەدا چەند بەیتێکی غەزەلەکە دەنووسم بۆ تاکە مەبەستی دیار خستنی مۆسیقای هەڵپەڕکێکە:

نـیـە مـەردومـــی   چ دیـــدە   نیـــە دیـــدەیی   چ مـــەردوم
لـــە فروغی خـــەد   دی فـــارغ   لـــە خەیاڵی خا   ڵی خـــاڵی
سەری هەردو کوڵ   می ئـــاخۆ   گـــوڵی نەوبەها   رەیـــاخـــۆ
طەرەفی نـــەهـــا   رەزولـفی   زُلـَفُ مـــن ال   لـــیـالـــی
بـــە صـبا حـتی   تبســـم   هەمـوو زەمزەمی   مـــەلیحـــی
بـــەمـــلاحـــتی   تـکـــلـم   هەموو کەوثەری   زولالـــــی
روخـــی تۆگـولێ   کەصەدبەر   گ وهـــــەزاری   عـاشق ئەمما
لە هـەمو چـەمـەن   دیـــــارە   بە اصـولـی نـــا   لـــەنـــالی

ئەم بڕە شیعرە کە بۆ مەبەسی بیستنی مۆسیقاکەی هاتە ناو نووسینەوە، جڵەوی ئیرادەم لەدەست دەردێنێ و ناچارم دەکا یەك دوو ئیشارەتی خێرا بۆ چەند لایەنێکی وردی و جوانیی هەندێك لە بەیتەکانی بکەم و وەك مرۆڤی زێدە تینوو، بڕی خۆمی لێ بشکێنم. هەرچەند سەرلەبەری بەیتەکان لە هەموو ڕوویێکەوە شاکار و پێشەوا و پێشاهەنگن، بەڵام من لێرەدا بەدەست بێ دەرفەتییەوە وەتەنگ هاتووم و هەڵسووڕ و داسووڕم بۆ ناکرێ.

لە لایەن مصرەعی دووەمی بەیتی دووەمەوە (لە فرۆغی خەددی فارغ) بەدەست

خۆم نییە دڵم بۆ ئەوە دەچێ دەبوو سەلیقەی نالی کە زەڕەبین و مووقلاشە بڵێ (لە فرووغی فَرعی فارغ). چونکە ئەمەیان هاوتای (خەیاڵی خاڵی خاڵی) بە تەواوی دەکاتەوە، هەرچەند دەزانم وشەی "خد" بە ئەسڵ مناسبی (فروغ- رووناکی)یە کەوا هەم سپێنەی چاو و هەم بریسکانەوەی سەرلەبەری چاوەکە ڕادەگەیەنێ. لە لایەن موسیقای وشەوە، دیسانەوە دەزانم دەنگی (خ) نزیکە لە دەنگی (غ) و بەمەشدا بەیتەکە لە مصرەعی یەکەم و دووەمدا لەنگەری ئاوازی خۆی دەبەستێ. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا وا دەزانم کە بێین و مەصرەعی یەکەم و دووەم بەرامبەر یەکتر ڕاگرین، وشەی (فرع) باشتر لە وشەی (خد) چەسپاوتر دەبێ لە نێوان دوو وشەی (فروغ، فارغ) دا کە ڕاگیرابن لە عاست (خەیاڵ، خاڵ، خاڵی). وشەی (فرع) بۆ ئەمە ببێتە خزمی تەواوی شکڵی (فروغ، فارغ)، یەك نوقتەی پێویستە بۆ سەر پیتی (ع)ەکەی. کە دیقەت بگری ئەم نوقتەیە لە ناو تابلۆی "تەصەور"دا ڕاستەوخۆ لە (مەردومی چاو) کە بیبیلەی چاوە و لە (دانەی خاڵ) کە هەر خۆیەتی دەبێتەوە نوقتەی بیبیلەکە، هەڵدەبەزێتەوە بۆ سەر (ع)ەکە و لە شکڵدا دەیکاتەوە هەم جینسی تەواوی (فروغ و فارغ). لە واتاشدا چ کەمایەتی پەیدا ناکا بۆ بەیتەکە؛ چونکە (فرع) کە مووی زوڵفە، ئاورینگ و درەوشانەوەی هەیە، تەنانەت شاعیرێکی وەك (نزار قەبانی) گوتوویەتی:

یا شعرها علی یدی   شلال ضوء اسود

ئەم ئاورینگە ڕەشتاڵەیەش لە سەدی سەد هەمئاهەنگی ڕەشکێنە و برژۆڵە و برۆی چاوە. من ئەم تێبینییە بە جورئەتە لێرەدا دەردەبڕم لە ئەنجامی هاندان و پاڵ پێوەنانی بەیتەکانی نالی خۆیەوە. تۆ بڵێی لە سەرەتاوە نالی (فرغ)ی نەنووسیبێ و دواتر نوسخەنووسان کردبێتانە (خد)؟

لەگەڵ بەیتی پاشتردا تەنها بە تەرکیبە (اضافی)یەکەی (طرفی نهار)ەوە خۆ خەریك دەکەم لەبەر کەم ماوەیی. ئەم تەعبیرەی نالی لەوانەیە کە ئیعجازی بەکارهێنانی تاکە وشەیان تێدا دەردەکەوێ. نەهار دوو (طرف)ی هەیە: بەیانی و ئێوارە. لە هەردوو حاڵدا شەوقی ڕۆژ پێی دەگوترێ (زەردەپەڕ) کە مناسبی ئەو گوڵە نەوبەهارەی مصرەعی یەکەمە کە گۆنای یاری پێ تەشبیه کراوە، چونکە گوڵە (بەهار)، ڕەنگی زەردە. لەم بەیتەشدا زەردییەکە هی بێ هێزی نییە؛ چونکە وشەی (نەو- نەوبەهار)ی بۆ بەکار هاتووە، سەرەڕای ئەوە کە (گۆنای زەرد) یەکێکە لە دەقی ئەو مەدحانەی کە

کورد پەسندی کردووە. ئەم (طرفی نهار)ە، جارێکی تریش خۆی گەیاندووە بەپایەی ئیعجاز، بەوەدا کە ئەگەر ناوی زولف و شەویش لە هەڵبەستدا نەبا، بەهۆی (طرفی نهار)ەوە، هەر دەهاتنە حیسابەوە؛ چونکی هەروەك ئەملا و ئەولای کوڵمی یار مووە ڕەشەکانی دوو زولفەکەیەتی، هەروەهاش ئەملا و ئەولای دوو (طرف)ی نەهار دوو شەوە وەك زولفەکان، شەوێکیان هی پێش ڕۆژهەڵات، ئەوی تریشیان هی دوای ڕۆژئاوا؛ کەواتە ئەگەر بگوترێ (سەری هەردوو کوڵمی طرفی نهارن) و قسە کۆتایی بێت، زولف و شەو لە خۆوە دێنە بەر هەست و زیهنی مرۆڤەوە و بەیەکتر دەگیرێن. لەم بەیەکتر گرتن و تەشبیهەشدا بایی سەری موویێك فەرقی لایەنێکی تەشبیهەکە لەوی تر ناکرێت؛ چونکە هەروەك دوو زولفەکە لە هەموو ڕوویێکەوە تای یەکترن، هەروەهاش دوو شەوەکەی ئەملا و ئەولای (طرف)ی نەهارەکە بە تەواوی وەك یەکن. خۆ دیارە دوو شت چەنگ ناکەون بەقەدەر دوو شەو لە یەکتر بکەن، مەگەر ئەو دوو زولفەی ناو هەڵبەستەکە. تەنانەت کە بێین و لە یەکتر چوواندنەکە خورد کەینەوە تا دوا پلەی خوردکردنەوە، لەیەکچوونێکی ئەوتۆمان دێتە بەر چاو گەلێك پتربێ لە هی (دوو کەرتی سێوێك) کە بەسەر زارانەوە باوە بۆ دەربڕینی لە یەکترچوونی دوو شت. لە زەردەپەڕی سبەینەوە بگەڕێوە بەرەو شەوی پێش نوێژی بەیانی بەو قۆناغانەدا تێپەڕ دەبێت کە لە زەردەپەڕی ئێوارەوە بەرەو شەوی دوای نوێژی خەفتنان دێنە بەرت. لە سەری هەردوو کوڵمیشەوە نیگات ڕاگوێزە بەرەو شەوی زولفی ئەملا و ئەولادا، وردە وردە لە ڕووناکاییی تەواوەوە دەچیتە ناوسێبەری زولفان کەلاجانگەکانیان لێڵ کردووە. وەك کاتی پێش ڕۆژ هەڵات و دوای ڕۆژئاوا تا دەگەیتە ڕەشاییی زولفەکان خۆیانەوە کە شەوی ڕاستەقینەن. سەیری ئەم (طرفی نهار)ە چ فرتەنەیێکی بەرپا کردووە.

بە صباحتی تبسّم هەموو (زمزمی) مەلیحی
بە ملاحتی تکلّم هەموو کوثری زلالی

لەم بەیتەدا نالی ئاڵوگۆڕێکی زۆر سەیری واتایی و وشەیی کردووە لە تەرکیبی مصرعی یەکەم و دووەمدا، بەرانبەری یەکتریشی ڕاگرتوون تا لە هەریەکەیان تیشکێکی پێویست باوێژێ بۆ ناو ئەوی تر. هێناویەتی (صباحتی تبسم)ی کردووە بە بنگەی تەشبیه بۆ (زمزمی ملیح)، لە حالێکدا گرژینەوەیێك کە (صباحە)ی تێدا بێ،

بەزاهیر لەگەڵ (کوثری زلال) پتر دەگونجیٚ؛ چونکە لە (صباحە) کە وشەیێکە لە (صبح- بەیانی، سبەینە) وەرگیراوە، ئەو ڕوونی و شیرینییە هەست پیٚ دەکریٚ کە لە (کوثر زلال)دا هەیە. (زەمزەمی ملیح)، لە ڕاستە وشەکانەوە سویٚراییی ئاوی کانی (زمزم) ڕادەگەیەنیٚ کەوا لە واقیعیشدا نەختێك سویٚرە. نالی کە ئەم (تحدی)یەی واتای ڕواڵەتی وشەکانی کردووە و لەناو زەرفی هەڵبەستدا نەگونجانی لیٚ سەندوونەوە، یەکجار شاعیرانە و ئوستادانە جارێکیان لە واتای وشەی (ملیح) سوودی وەرگرتووە کە وێڕای سویٚرایی، ئەو جوانییەش ڕادەگەیەنیٚ کە بەتام بیٚ. لە وشەی (زمزم)یش سەرەڕای واتای پیرۆزی و قودسیەتی بیری (زەمزەم) کە هەموو جۆرە تەشبیهێك بەرەو بەرزی و پاکی دەبا. واتای (زمزمە)ش هەیە کە ئاهەنگ و ستران ڕادەگەیەنیٚ. وشەی (زمزمی ملیح)، بە ڕێنووسی کۆن، (زەمزەمی مەلیح و زەمزەمەی مەلیح)، دەخویٚندرایەوە. لەم واتایەدا دەنگی پێکەنینی یار دەبیستریٚ کە لە (تبسم)دا دەبیٚ:

صەباحەتی تەبەسوم و (پێکەنین)ت هەمووی ئاوی زەمزەمی بەتامن؛ یاخود هەمووی ئاهەنگی جوان و بەتامە. چەند کارێکی هونەروەرانەیە کە گرژینەوەی زار لە هەمان کاتدا بە سەرچاوەی (زەمزەم)ێکی بەتام و ئاهەنگی شیرین و بەتام تەشبیه کرابیٚ. دەموزارەکە بە خڕی و ڕوونی و جوانی و تەڕایی کە تێیدایە ئەو زەمزەمە مەلیحەیە کە لە حەوشەی کەعبەدا تەقدیس دەکریٚ. دەنگی پێکەنینەکەش وەك ئاهەنگ و مۆسیقا وایە کە (زەمزەمە) بەدەستەوەی دەدات. کەواتە نالی لە هێنانەوەی (زمزمی ملیح) هەر دەڵێی (کوثری زلالی) هێناوە و لە تەك (صباحتی تبسّم)ی داناوە هەرچەند جێگەی (کوثر)ەکەش لە کۆتاییی مصرەعی دووەمە.

ئەوەی کە لە مەصرەعی یەکەمدا، لەگەڵ (صباحتی تبسم و زمزم ملیح)ی کردووە، هەمان فەندیشی بەکارهێناوە لەگەڵ (ملاحتی تکلم و کوثری زلال) لە مصرەعی دووەمدا. لە هەمان ڕێگەوە کە تازە بەسەریدا ڕۆیشتین نەگونجان و ڕێك نەهاتنی نێوانی (ملاحە) و (کوثری زلال) دەبنەوە ئەو ڕێکی و گونجان و شیرینی و بەتامییە کە لە نێوانی (صباحە) و (زمزمی ملیح)ماندا، دۆزییەوە. نامەویٚ چیتر خۆم باوێمە نێوانی خوێنەر و نازداریی بەیتەکەوە، نەکا بەشێکی دیمەنەکەی لیٚ بشارمەوە.

لە کۆتاییی غەزەلەکەدا وشەی (هزار- هەزار) بە زۆری خەلقی لیٚ بە هەڵە دەچن و دەی خوێننەوە (هُزار- هرزار) و وا دەزانن ئەگەر وا نەبیٚ وشەکە دەبێتە کوردی وەیا

فارسی بەواتای (١٠٠٠). ڕاستییەکەی، عەرەب کە هاتووە بە بولبولی گوتووە (هزار)، وشەکەی لە فارسییەوە وەرگرتووە لە بنەڕەتیشدا هەر ئەو هەزارەیە کە بە ژمارە ١٠٠٠ دەنووسرێ، مەبەسیش لەو هەزارە، ئەوە بووە کە بولبول مەلێکە هەزار داستان و ئاهەنگ دەخوێنێ. ئێتر لە بەکارهێناندا (هەزار) ماوەتەوە. لە بەیتەکەی نالیشدا جوانی داڕشتنەکە لەوەوە دێ (هەزار– هزار) بە واتای بولبول و ژمارە (١٠٠٠)یش دێ؛ چونکە کە بولبول مەبەس بێ، دیارە مەشوور ئەوەیە، بولبول عاشقی گوڵە. کە ژمارەی هەزاریش مەبەس بێ واتاکە بۆ زۆریی ژمارەی عاشقان دەگەڕێتەوە. بە داخەوە ئەم هەڵەیە لە هەر دوو چاپی دیوانەکەی نالی کە لە ساڵی ١٩٦٢و ١٩٧٤ لە چاپخانەی کوردستانی هەولێر دەرچووە، دووبارە بووەتەوە و (هوزار) نوسراوە بە ڕێنووسی کوردی.

لە دراوسێیەتیی وشەکانی بەیتەکەوە، نالی بێ ماندووبوون ئارایشتێکی بە زیادەوەی خستووەتە سەر تێکڕای جوانیی بەیتەکە، بەوەدا کە هاتووە سێ پلەی ئەژماری ناو بردووە کە دەڵێ (روخی تۆ گوڵێکە) لە وشەی (گوڵێکە) ژمارەی (یەك) هەیە. دواتریش کە دەڵێ (سەد بەرگ) ژمارەی (سەد) پەیدایە. زانیشمان ژمارەی (١٠٠٠)، لە وشەی (هەزار)دا ئەو بەرچاوەیە کە باسمان کرد؛ کەواتە پلەی (یەك، سەد، هەزار) لەخۆوە هاتوونەتە ناو هەڵبەستەوە وەك بەرهەمێکی لاوەکی کە لە ڕواڵەتدا دەخلی نییە بەسەر ناوەڕۆکی هەڵبەستەوە، کەچی بەڕاستی ئەوەندەی بتەوێ هێز و هونەری خستووەتە ناو واتای بەیتەکەوە و بووە بە بەشێکی بنجیی ناوەڕۆك و بنگەی مەدحی جوانیی ئەو تاکە گوڵە. نالی ڕووی یاری داناوە بە (تاکە گوڵ). دیارە تاکو ئەو شتەی وەیا ئەو کەسەی مەدح دەکرێ، تاقانە و کەم ئەژمار بێ پەسندتر و جوانتر دەبێ؛ بۆیەیە ژمارەی (یەك) کە لەو کەمتر چنگ ناکەوێ ئەو پەڕی مەدحی تێدا دەبێ، لە ژمارە یەکیش کەمتر بێ دەبێتە کەرتی ژمارە کە شتێکی ناتەواو دەردەچێ. مەشوورە دەگوترێ، (الدر الیتیم– دوڕی هەتیو) کە بەو لولوە دەڵێن یەك دانەی لە قەپێلکێکدا بێ. خولاسە، یەکبوونی مەدحکراو بنگەی تێ هەڵکێشانە بۆ مەدحکردن. لە پاش ژمارەی یەك کە تایبەتی مەدحکراوە، ئیتر ژمارەکانی تر کە دەبنە بەشێك لە ناوەڕۆك و کەرەستەی مەدحەکە، هەتا زیاد کەن مەدحەکەش زیاد دەکات. نالی کە هاتووە ژمارەی (١٠)ەی هەڵبواردووە کە یەکەم پلەی هەوراز ژمارەی یەکە لە پلیکانی (نیزامی دەیی) و بازی هاویشتووە بۆ ژمارەی ″سەد– سەد بەرگ″ ویستوویەتی

مەدحەکەی لەو مەودا کورتەی نێوان یەك و دەوە ڕاگوێزێ بۆ مەیدانە بەرینەکەی نێوانی یەك و سەد. ئەم (سەد بەرگ)ە دەشێ جۆری گوڵەکە نیشان بدات کە پەڕەکانی سەد ڕیزن و ئێستا لە سلێمانی پێی دەڵێن (شەست پەڕ)؛ هەروەها دەشێ بەو واتایە بێ کە سەد بەرگی جوانی تێ ئاڵاوە؛ یاخود لە صەد بەرگی جۆرجۆری جوانیدا خۆی دەنوێنێ. بەدوا ژمارەی (سەد)دا، ژمارەی (هەزار) هاتووە کە ئەویش پلەیێکی (نیزامی دەیی)یە و لە هەمان کاتیشدا ڕێگایەکی دوور لە ژمارە سەد بەرەو هەورازی مەدح تێ هەڵکشیوە.

بەدوا ئەم وردبوونەوەیەدا، سەرلەنوێ، دوو وردبوونەوەی تری زۆر گرنگ پێویستە کە ئەگەر نەخرێتە بەرچاو بەشێکی جوانیی واتای بەیتەکە بزر دەبێ.

لە ڕستەی (سەد بەرگ و هەزاری عاشق)دا، دارِشتنەکە هەڵدەگرێ هەزار عاشقەکە، هی هەر یەکێك لەو سەد بەرگانە بن، نەك تەنها هی گوڵەکە سەرلەبەر.

ئەمە یەکێك لە دوو وردبوونەوەکەیە کە پێی ناوێ پتری درێژە پێ بدەین.

وردبوونەوەی دووەم هەندێکی تریش لە تێکرای مەدحەکە زیاد دەکا.

نالی کە دەڵێ (گوڵێکە سەد بەرگ)، جارێ خەریکی خودی گوڵەکەیە و ژمارەی یەك و سەدی لە تەکوینی گوڵەکە خۆی وەرگرتووە. بەڵام کە دەڵێ (هەزاری عاشق)، لێرەدا هۆی مەدحی لە دەرەوەی شەخسی مەدحکراو هێناوە. ئەم ڕاستییەی خزمبوونی دوو ژمارەی (یەك و سەد) و بێگانەبوونی ژمارە (هەزار) وای لە واتای بەیتەکە شیرین هێناوە کە مەودای نێوانی یەك و سەد کەمتر بێ لە هی سەد و هەزار. مەبەستم ئەوەیە بڵێم جێی خۆیەتی نێوان یەك و سەد و هەزاریش ٩٠٠ بێ؛ چونکە گوڵەکە و سەد بەرگەکە بە یەکتری ئاشناترن تا سەد بەرگەکە و هەزار عاشقەکە.

خوێنەری بەڕێز ئەم تەرزە وردەکارییەم لێ بەزیاد نەگرێ؛ لە چەندین کتێبی شەرحی دیوانان شەرحدەرەکان بۆ قووڵایی و بەرینایی گەلێك پتر چوون، لەوەی من کردوومە. خۆ ئەوەی ڕاستی بێ لە عاست ئەم بەیتەدا کەوا لێرەدا پێوەی خەریکم، جارێ یەك وشەم نەگوتووە لە واتا و جوانیی مصرەعی دووەمی بەیتەکە:

(لە هەموو چەمەن دیارە بە أصولی نالە، نالی)

مەرجە دەست لەم مەصرەعە نەدەم و بۆ زەوقی خوێنەری بەجێ بهێڵم، بۆ خۆی بیخاتە ڕیزی مەصرەعی یەکەم و واتا و جوانییەکەی سرنج ڕاگرێ.

وەك لێرە بە پێشەوە گوتم، بەشێکی بەرچاوی دیوانەکەی نالی بریتییە لەم شێوە شیعرەی واتا سەختی وشە سەرکەشی دارشتن مەحکەم، وا هەیە غەزەلێك وەیا قەسیدەیێکی سەرلەبەری بەم شێوازە داناوە وەك قەسیدەی:

ئەی جلوەدەری حسن و جلەوکیشی تەماشا

سەر رشتەیی دین بێ مەدەدی توو نییە حاشا

وەیا قەسیدەی:

حەلقە دەرگۆشی کەفی رەنگینی تۆیە ئەم دەفە

با نەنالێ، لێی مەدە عن لطمە کف الکفە

ناوناوەش لە غەزەلێك وەیا قەسیدەیێکدا، بەیتێك وەیا چەند بەیتێکی لەم بابەتە سەخت و سەرکەشەن وەك قەسیدەی:

بولبولی طبعم ئەوا دیسان ثنا خوانی دەکا

نوکتەسنجی بذلە گویی گەوهەر ئەفشانی دەکا

بەشێکی زۆری تێکڕای ئەم هەڵبەستانە تا ئێستا بە تەواوی، بگرە بەنیوەچڵیش، ساغ نەکراونەوە و واتایان وەك تارماییی دیار و نادیاری ناو ئەم تەم و تاریکاییە. بە نموونە سەیرێکی ئەم دوو بەیتە بکە:

صاحبی علم الکتابە مطربی هودهود نەفەس

یا سلیمانە لە اخوان الصفا أصف صفە

جامی تاقی مەیکەدە مشکاتی قندیلی دڵە

شیشە پڕ قَرقَف لە رَفرَف شاهی عالی رَفرَفە

دەزانین ئەم (صاحبی علم الکتاب)ە هەمان کەسە کە بە دوا گێڕانەوەی حیکایەتی سەبا و بەلقیس و عەرشە گەورەکەیدا، لەلایەن هودهودەوە لەسەر تەکلیفی (سلێمان پێغەمبەر)، بە پێی باس کردنی قورئان کە دەفەرمووێ (وقال الذي عنده علم من الکتاب اني آتيك بە قبل ان يرتد اليك طرفك) هەستا و عەرشەکەی بەلقیسی بۆ هێنا.

بەڵێ ئەمە دەزانین، فکرمان بۆ ئەوەش دەچێ کە گۆرانیبێژەکە (هود هود نەفەس) بێ، دەبێ خۆی لە گۆرانیدا، وەك هود هود باسی بەلقیس و عەرشەکە و سەبای کردبێ. لەهەمان کاتدا ئەم گۆرانیبێژە هەر خۆی (صاحبی علم الکتابە)، واتە یا بەڕاستی یا بە ئاهەنگی گۆرانی عەرشی بەلقیسی حازرکردووە لە کۆڕی بەزم و گۆرانیدا. ئەوەندەش لە بەیتی دووەم هەڵدەکرێنین کە (سلیمان)ی پاشا و پێغەمبەر دەبێ لە نێوان (اخوان الصفا- برادەرانی ڕێکی و خۆشی)دا، واز لە پاشایی و گەورەیی بێنێ و بێتە ڕیزی (آصف) کە وەزیری خۆیەتی و لە کاتی ڕوودانی ڕووداوەکەدا، ئەو (الذي عنده علم من الکتاب) بووە. لەوەش زیاتر واتای ڕوون دەکەینەوە بەوەدا کە کۆمەڵەی مەشووری (اخوان الصفا)ی سەردەمی عەباسیەکان بەخۆیان و ناوە نەرمونۆڵ و لەبارەکەیانەوە، جێگە هەموار دەکەن بۆ یەکێکی وەك (سلیمان) پێغەمبەر کە بەهۆی چوونە ناو ڕیزیانەوە ئەویش ببێتە ئەندامێکی ئەو گرووپە چاك و دڵپاکە و خۆی بەهاوڕێی (آصف) بزانێ. جارێکی تریش لە مەبەست نزیك دەبینەوە کە دەزانین لە نێوان (اخوان الصفا)دا پیاوێك هەیە ناوی (ابو سلیمان)ە. لەمەوە بەجارێ (سلیمان پێغەمبەر)، ئەندامەتیی گرووپی (اخوان الصفا)ی لێ دەبێتە بەشێکی کەسایەتیی ڕاستەقینە، نەك لە ڕێی تەشبیە و مەجاز و واتا تێك هەڵکێشانەوە. ئەمانە و شتی تریش هەن لە بەیتەکەدا کە ڕێی پێ دەبەین و تێی دەگەین و حیسابی بۆ دەکەین و جێگەشی لە پەراوێزی واتایدا دەکەینەوە. بەڵام دیسان جارێ دوورین لەوپەڕی واتاکەی؛ چ دووریی ئاسۆیی بێ، بەرەو پانایی، چ دووریی ستوونی بێ بەرەو بەرزایی وەیا قووڵاییی بەیتەکە. لە بارەی بەیتەکەی تریشەوە:

جامی تاقی مەیکەدە مشکاتی قندیلی دڵە

شیشە پڕ قەرقەف لە ڕەفرەف شاهی عالی ڕەفرفە

دەزانین جامی تاقی مەیخانە وەك (مشکاتی قندیل)ی دڵ وایە. خوا لە قورئاندا بە نووری خۆی گوتووە (مَثَلُ نورِه کَمِشکاةٍ فیها مِصباح)، کەواتە شەرابی ناو جامەکەی مەیخانە وەك (قندیل- مصباح)ی ناو (مشکاە)ە کە وایە بۆ دڵی نالی. دیارە ئەم شەرابە، هەمان شتە کە پێی دەڵێن (خمرة الحب الالهي)و لەوەوە ئاشکرایە کە نالی خەیاڵێکی موتصوفانەی هێناوەتە ناو هەڵبەستەوە. لە بەیتی دووەمیشدا، (شیشەی پڕ قەرقەف) هەر ئەو جامە پڕ شەرابەیە کە لە تاقی مەیخانە وەك مشکاتی قندیلی دڵ

بوو. وشەی (ڕەفرەف– رفرف)، ئەویش هەڵدەگرێ (رفرف) بێ کە وشەیەکی عەرەبییە و واتاکەی لە فەرهەنگی (المنجد)دا بەچەند، شتێك لێك دراوەتەوە؛ یەك دووانێکیان مناسبی واتای بەیتەکەن: (١) الرفرف ما تهدل من الشجر و البنات؛ واتە ئەو درەخت و گیایە کە شۆڕ دەبنەوە. (٢) الباسط، الفراش، الرفيق من ثياب الديباج. هەڵیش دەگرێ (رەف، رەف) بێ کە دووبارەکردنەوەی وشەی (رەف– رەفت، تاق)ە، شاهی عالی (رفرف)، دەشێ خاوەن مەیکەدەکە بێ؛ لەوە بەولاوە مومکینە بگەڕێتەوە بۆ (شیخ الطریقە) و پێشەواکەی ئەو "تصوف"ە کە لە (الخمرة الالهية) بۆمان دەرکەوت؛ یاخود هەر خوا خۆی بێ کە لە ڕاستیدا ئەو ڕووناکیی ناو مشکاە و قندیلەکە بوو. وشەی (رفرف) لە قورئاندا بۆ مەزرای ناو بەهەشتیش بەکار هاتووە کە ئەمە زیاتر واتاکەی بەرەو خوا دەگێڕێتەوە، بەڵام کە وشەکە بکەیتە (رەف، رەف) کە رەفت و تاقەکانی مەیخانە نیشان دەدەن و شیشە پڕ شەرابەکانیان تێدا دانراوە، ئەوسا زیاتر بۆ پیری موغان و خاوەنی مەیخانەکە لەبارتر دەبێ. بەوردبوونەوە، گەلێك شتی تریش لە بەیتەکەوە خۆ دێننە بەر چاوی زیهنەوە. لەگەڵ ئەمەشدا هێشتان دوورین لە واتای تەواو و شێوەی ڕاستەقینەی ناو بەیتەکە. من جارێ بەرێوەم لە گەشتی بەرەو کۆتایی و ئەنجامی ئەم بەیتانە. بێگومان نالیش لە دەمی هۆنینەوەیاندا هەستی کردووە بەزەحمەتی و سەختی و سەرکەشییان؛ هەر بۆیەیشە لە کۆتاییی قەسیدەکەدا دان بەو توندی و ڕەقییەدا دەنێ؛ بەڵام یەکجار ئوستادانە توندی و ڕەقییەکە دەکاتەوە بنگەی مەدحی خۆشەویستەکەی وەیا گەورەیی سەرچاوەی "تصوف"ەکە:

طبعی نالی توندە ئەمڕۆ یا بەنەشئەی نیم نیگاهـ

مەستی (رحراح) و مەی و (راح و قُراح و قرقف)ە

سەیری چۆن نیم نیگایێکی دۆستەکەی (نیم نیگای"تجلّی"ی خودا وەیا ڕابەرِی تەریقەت) کردووەتە هۆی مەست بوونێك کە لەو پێنج شتەی ناوی بردوون پەیدا دەبێ؛ هەمووشیان بەواتا شەرابن. دیارە ئەگەر ڕێی تەصەوفی تێدا بگرین هەر پێنج شەرابەکە، دەبنەوە شەرابی ئیلاهی. ئەم بەیتە لە نوسخە چاپەکانی دیوانی نالی بە هەڵە نووسراوە، چی لێرەدا نووسراوە ڕاستی بەیتەکەیە) بەئانقەستیش وشەکانی (رحراح، راح، قراح، قرقف)م خستە ناو جووت کەوانەوە تاکو باشتر بخوێنرێنەوە و بشزانرێ کە ئەمانە وشەی عەرەبین و تەنها وشەی (مەی) لە بەیتەکەدا فارسی وەیا کوردییە.

من گەلێك جاران ڕای خۆم دەربڕیوە لە ئاست شاعیریەتیی نالی و چی باوەڕم پێی بووە، ئەوەم گوتووە دەربارەی. لێرەدا ئەوەندە دەڵێم، وەیا باشتر بڵێم دووبارەی دەکەمەوە، ناتوانین پایەی ڕاستەقینەی بڵیمەتیی نالی دەستنیشان بکەین ئەگەر:

١– کات و زەرف و باری ژیانی خۆی و هی هەڵبەستەکانی بەچاکی نەزانین.

٢– هەموو گەوهەرەکانی لە قتووی هەڵبەستەکانی دەرنەهێنین.

٣– بەتایبەتی ئەگەر هەڵبەستە سەخت و سەرکەشەکانی لە هەموو ڕوویێکەوە شی نەکرێنەوە و مەهارەتی داڕشتن و تێك هەڵکێشان و پاراستنی مۆسیقا و تێبردنی زەقی و ڕەقی لەو هەڵبەستانەدا بەچاکی ڕوون نەبێتەوە.

٤– بەشاعیرە مەشوورەکانی کورد و غەیری کورد نەگیرێ بۆ بەراوردیکردن لە نێوانی چەند و چۆن و شێواز و تەصەور و وردەکاری و هەموو سەروبەرێکی هەڵبەستەکانی ئەم و ئەواندا؛ چونکە جوانی وەیا گەورەیی وەیا مەهارەت وەیا هەر ڕەوشێکی تر بیّ بە بەراوردکردنی لەگەڵ خۆیدا دەرناکەوێت. تۆ ناتوانی بزانی قورساییی شتێك چەندە ئەگەر بەتەرازوو هەڵی نەکێشیت. بێگومان ئەم کارەش بەندە بەچەند شتێکەوە:

یەکەم: ڕاستکردنەوەی هەڵەی دیوانەکەی.

دووەم: تۆژینەوەی مێژوویی لەو ڕووداوانە کە لە سەردەمی نالی ڕوویان داوە، بەتایبەتی لەو جێگایانە کە خۆی تێیاندا ژیاوە لە کاتی ڕوودانەکەدا.

سێیەم: هاریکاریی گشتیی نێوان هەموو ئەو ئەدیبانە کە سەرەدەری دەکەن لە شیعری نالی وەیا شاعیری وەك نالی، کە ئەمەش پێویستی هەیە بە شارەزابوون لە ئەدەبی ئیسلام، بە شێوەیەکی فراوان، تا بشڵێی ئەرکەکەی گرانە.

چوارەم: بڵاوکردنەوەی شیعری بڵاو نەکراوەی نالی. بێگومان ئەو هێندە شیعرەی کە لە دیوانەکەیدا هەیە بەشێکە، کەم یا زۆر هەر چەند مەیلم بۆ ئەوە دەڕوا بڵێم (کەم)، لە هەموو شیعرەکانی؛ چونکە ناچێتە عەقڵەوە نالی لە ڕێی ئەو میقدارە کەمەوە گەیشتبێتە ئەم میقدارە زۆرە لە بەرزی و قووڵی و سیحردا.

وەك ئاشکرایە ڕۆژ بەڕۆژ ئەم ئەرکەی شیکردنەوەی شیعری نالی بەرەو

زەحمەتترییەوە دەڕوات؛ چونکە ئاشنایانی ئەم جۆرە ئەدەبە کەم دەبنەوە و بابەتەکەشی بێگانەتر دەبێ بەلای چینی تازە پێگەیشتوودا. بۆیە ئەگەر کەس هەیە خۆی بەدڵسۆزی ئەدەبی نالی بزانێ خێرا خێرا شارەزاییی خۆی بەشیعری نالی بخاتە بەر چاوی نالی دۆستانەوە، چی لە شیعر و خەبەری بەسەرهاتی نالیش دەزانێ، ئەویش بەم بازاڕەی (نالی زانی)یەوە ڕابگەیەنێ:

ئێستەکەش فرصەتە گەلی یاران

کەپەنەك بۆ چییە لە پاش باران

لێرەدا بەناچاری گوتارەکە کۆتاییی دێت؛ چونکە دوا بڕیاری لێژنەی گۆڤاری کۆڕ، ئەوەیە گوتاری زۆر لە ٥٠ لاپەڕە تێپەر نەکات.

چەند لایەنێکی باسەکە مایەوە بۆ دەرفەتێکی تر؛ بەتایبەتی باسی ناوەڕۆك لە شیعری نالیدا کە وا لە یەکەم ئەڵقەی زنجیرەی گوتارەکانەوە بووە بەقەرز بەسەرمەوە. ئیتر یا لە ئەڵقەیەکی تردا پێشکەش دەکرێت یاخود دەبێتە ئاکامی کتێبێك کە بەپێشەکییێکەوە زنجیرەی گوتارەکان کۆ دەکاتەوە بۆ ئەوەی ئیمکان هەبێ بەسەر یەکەوە بخوێنرێتەوە. ئەوەی ژمارەکانی گۆڤارەکەشی چەنگ نەکەوتووە، بتوانێ لەم کتێبەدا گوتارەکان ببینێ.

دەمەوێ عوزرێك بخوازمەوە لە خوێنەرەوەی ئەم گوتارانە، عوزرەکەش دوولاییيە: یەکیان لەوەدا کە وەها بووە شیکردنەوەی بەیتێك لە بەیتەکانی نالی، بۆ خۆی پێویستی بەشیکردنەوە هەبووە. لەمەدا نەختێك خۆم خەتابارم کە دەبوو ڕستەی ئاسانتر بدۆزمەوە بۆ ڕاگەیاندنی مەبەست. نەختێکیش خەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ زەحمەتیی ئەو فکر و داڕشتن و وێنەکێشانەی کە نالی بەیتەکانی پێ فرونماندوون. لایەنی دووەمی عوزرەکەش بۆ ئەمەیە بەشێك لە نموونەکانی شیعری نالی– کە لە کۆتاییی ئەم ئەڵقەیەدا هاتوون – بەتەواوەتی شی نەکراونەوە و بەجێ هێڵراون بۆ سرنجی خوێنەران؛ بۆ سرنجی خۆشم کە لە دواڕۆژدا پێیانەوە خەریك بم. ئەوەی ڕاستی بێ دەمتوانی بە دوو جۆر لەم عوزر هێنانەوەیە خۆم ڕزگار کەم، بەڵام نەمکرد: یەکەمیان بەوەدا کە نموونەکانم نەهێنابانەوە. دووەمیشیان لە ڕێی وشەبازی و چاوبەستەکێوە نوقسانیی واتاکان تێ ببەم وەیا بیشارمەوە. لەم چاوشارکێیەدا

نەکەس سوودمەند دەبێ، نەمنیش لە خۆم گەورەتر دەبم، ئیتر خۆ لێ بەسەهوو بردن و خۆ لێ گێل کردن بۆچی بێ؟ گەلێ تکای تریشم هەیە سەری خوێنەریان پێ نائێشێنم، بەڵام چارم ناچارە داوایان لێ بکەم بەیتێکی بەهەڵە نووسراوی ئەڵقەی دووەمی گوتارەکەم بۆ ڕاست کەنەوە: لە لاپەڕە ١٢٦ ی ئەم کتێبەدا بەسەر ژمارە ١٠ی زنجیرەی نموونەکانەوە ئەم بەیتە بە هەڵە نووسراوە:

عاشقی **صنعی** حەقم قوربانی **دەستی** قودرەتم

چاوی ماوی خاڵی شین کوڵمی سپی زولفی سیا

ڕاستیی بەیتەکە ئەمەیە:

عاشقی **صبغی** حەقم قوربانی **ڕەنگی** قودرەتم

چاوی ماوی خاڵی شین کوڵمی سپی زولفی سیا

ئەم دوو سەهووە یەکێکیان هەڵەی چاپە یەکێکیشیان پەلەی منە.

نالی لە زەمینەی عوزری گوناهان، ئەم بەیتەی خوارەوەی گوتووە. منیش لێرە دەیکەم بە گوڵاوپڕژانی کۆتاییی ئەم بەشەی گوتار و هۆی دەردەستکردنی بەخشین و چاوپۆشیش لە خوێنەرانەوە:

خۆشترە عوزری گونەهکاران لە سەد زکری ریا

ئەم بەنەرمی (عفو، عفو)ە ئەو بەتوندی عەفعەفە

***

بەشی چوارەم

لە سێ بەشی لێرە بەپێشەوەی ئەم نووسینە، بەدەم شیکردنەوەی تاك تاكە بەیتی دیوانەکەی (نالی)یەوە، چەند جاران، بەپێی دەرفەتی گوتار، هەوڵم داوە ئەو تایبەتییانە دەربخەم کە نموونەکانی شیکردنەوە ڕایان دەگەیەنن؛ وەك تایبەتی لەنگەربەستن و پارسەنگبوون، فرەواتایی، نەرمکردنی وشە و تەعبیری سەخت، وێنەگری، پێوەستبوون بەکۆمەڵایەتی و خاسیەتی ئەوتۆیی. ئەم بەرەنگاربوونە لە منەوە بۆ خاسیەت و تایبەتی شیعری نالی، هەر ئەوەندە ئازایییەو هەڵمەت بردنەی تێدایە کە ئامانجە بچووکەکەی ناو عینوانی (چەپك...) لێمی داخوازی دەکات:

من چەپکم هەڵبەستووە؛ باغم هەڵەڕن نەکردووە؛ پێشم هەڵەڕن ناکرێ؛ واش دەزانم بەکەسی تەنها کەس ناکرێ.

ئەوەی ڕاستی بێ، لە بێژنگدانی دیوانەکەی نالی بەنیازی وەدەست هێنانی هەموو سامانەکەی، گەلێك لەوە ئەستەمترە کە ڕواڵەتی (مامڵەت لەگەڵ وشە) نیشانی دەدات؛ چونکە وەك بۆ چاوی وردبین و زەینی بەبڕشت دەردەکەوێ. نالی، (وشەسازی)ی عادەتیی نەکردووە؛ (واتاسازی)،ی عادەتیشی نەکردووە؛ ئارایشتی حازر بەدەستیشی بەکار نەهێناوە؛ فەند و فێڵە ساکارە میراتییەکەی شاعیرانیشی نەگرتووەتە بەر. کە ئەمانەی نەکردووە، بەوەندەش ڕازی نەبووە شێوە بەرزەکەی لە عادەت بەپشتەوەی ئەم هونەرانەش بکا بە ناواخنی هەموو شیعرەکانی. وێڕای ئەمانە نالی کاری گرنگتر و هونەرکارانەتر و ساحیرانەتریشی کردووە. نالی بەناو ڕایەڵی ئەو هونەرە بەرزانە و هی تریشدا هاتوچۆی بە زاتە هەستیارە جۆشاوە سیحربازە دەستڕەنگینە بلیمەتەکەی خۆی کردووە و بەهۆی دەسەڵاتی هونەرمەندانەی یەکجار دەوڵەمەندییەوە لە ناخی دڵ و قووڵاییی گیانەوە کڵافەی ڕەنگاوڕەنگی ئاوێتە لە سۆزی ئاگرین و پوختەی تێروتەژیی لەو ڕایەڵانە ئاڵاندووە و پارچەهەڵبەستی گەوهەردار و ئاورینگاویی لێ هۆندوونەوە. هەرگیز داوی کڵافەکانیشی کورتیان نەهێناوە بەبەر قەڵافەتی پەیکەری خوولیاوە. من و تۆش لە دەرەوەی تانوپۆی تەلیسماویی سیحرهۆنییەوە، دەمەتەقەی

عادەتیی ئەدەبیی لەسەر هەڵدەستێنین و بەزمانی سافیلکەی شیعر دۆستانەمان مەعنای سەراو و پڤدراویی بەسەر ورشە و تریفەکانیدا گلۆر دەکەینەوە. هەر دەڵێی ئێمەین نالی بەتەورییە و تەشبیە لەم بەیتەدا وێنەی هەرزەکاریمان لە مەیدانی دورڕناسیدا لە ڕێی کامیرای وشەوە دەکێشێت:

مـــنجم کەرگەس و (لاشی) لە کن شەیئێکە نەیزانی

کە ئەم ئەفلاکە چەند لاکە کە ئەم گەردوونە چەند دوونە

بێ هەموو مەبەستێکی پێداهەڵگوتن و بەرزکردنەوەی نمایشکارانە، دەڵێم (نالی)، بەڕاستی ئوستادی شیعرە. ئەو ئوستادەی کە بەشاعیری تری بگریت، لەوانەیە پێی نەڵێی شاعیر؛ چونکە هونەر و تەعبیرێکی ئەو بەکاری هێناوە کاڵای تاك تاكە هونەرمەندی بڵند پەروازە کە سێبەری بەسەر مەڵبەندی شیعری عادەتیدا دەکشێت. دەزانین سەرەوژوور چوون، خۆی لە خۆیدا کارێکی بینبرە، ئەی بە باری گەوهەرەوە بەرەو تۆقەڵەی هەرەبەرزی ئاسۆی هونەر؟

تاسنبولی زولفت لە نیهالی قەدت ئاڵا

من دوودی هەناسەم گەیییە عالەمی باڵا

من گریە وەتۆ خەندە بەیەکەدی دەفرۆشین

من لەعلی بەدەخشان و ئەتۆ لوئلوئی لالا

طورڕەت وەکو توومـاری شکستە و سەری کوڵمت

بۆ نووری سەوادم بووەتە شەمعـــی موتاڵا

ئەو چاوە غەزاڵـــە فەتەراتـــی سەر و ماڵە

ئەو نێرگسە کاڵە نە منی هێشت و نەکاڵا

شیقەی فەلەکولئەتلەس و ئەستوونەیی زەڕین

بێ بیکە بەتارایـــی سەر و سرکەیـــی واڵا

نالی بە ئومێدی زەفەری تەوقی تەڵەسمت

ماری سەری زولفت لە سەر و گەردەنی ئاڵا

تاکە بەیتێکی ئەم بڕە شیعرە "شیقەی فەلەکولئەتلەسی..." بەر لە ٣٠ ساڵ زیاتر،

سەرچاوەی ئیلهامی جوانەمەرگ (دڵدار) بوو لە داڕشتنی بەشێکی غەزەلە درێژەکەی (خەندەکەی بایی)، لەو شوێنەدا کە دەڵێ:

دەهەڵسە با بیناکەین مەعبەدی پیرۆزی دڵداری

تیشکی ڕۆژ لە شەوقی مانگ لە ڕەنگی پەلکەڕەنگینە

لە پۆلی سێ وەیا چواری حقووق بەیەکەوە لە ژوورێك، بەسەرمان دەبرد کە تریفەی خەیاڵی (خەندەکەی بایی) لە گۆشەیەکی هەست و سۆزی دڵدارانەیەوە، هەڵڕژایە ناو هەڵبەست و ئاورینگێکی ئاسمانیی نالی لەم بەیتە دەستنیشان کراوەوە کە دەمێك بوو ئاسۆی خەیاڵی (دڵدار)ی هەڵایساندبوو، شکایەوە بەسەر هەڵبەستەکەیدا. من لە ژان و ژواری ئەم غەزەلەی ئاگادار بووم. ناوەناوە پرسێکی برادەرانەی پێ دەکردم، لە هەڵبژاردنی وشەیەك و بەلاوەنانی وشەیەکی تر، بۆ ڕێکهاتنی هارمۆنیی واتایی و وشەیی. لە بیرمە ویستی لەجێگەی وشەی (چەپك) لەو دێرە شیعرەدا کە دەڵێ (کە هەر چەپکە خەمی بە مل کەچ...) وشەیێکی لەبارتر بدۆزێتەوە کە تاکە یەك تاڵی وەنەوشە بەدەستەوە بدات، نەك یەك بەستە. بەڵام نەخۆی پێی دۆزرایەوە نەمنیش توانیم یارمەتیی بدەم. هەر لە بیرەوەریی ئەو ڕۆژانەی بەیەکەوە ژیانمان، یادی گوتەیەکی تری (دڵدار) دەکەمەوە کە دەیگوت حاجی قادر لە بەهارییەکەیدا شوێن پێی (قوربانی تۆزی ڕێگەتم...)ی نالی هەڵگرتووەتەوە و ئەوسا من ئەمەم لە دڵدار نەدەسەلماند. کەچی ئێستا وەك بەدهیە ئاشکرایە لەبەر چاوم، چی دڵدار دەیگوت ڕاستە. هەروەك ڕاستە کە شیعرە مەشهورەکەی (مصباح الدیوان)یش لە قەصیدەکەی (مستورە)ی نالییەوە گەشاوەتەوە کە لەمەشدا نەکەمایەتی و نەهیچ ڕەخنە لێ گرتنێکیش یەخەگیری حاجی و مصباح دەبن: گەلێ جار شاعیر بەنیازی خۆ تاقیکردنەوە نەك هەر ئیلهامی گشتی لە قەسیدەیێکی مەشوور وەردەگرێ، بەڵکوو لە کێش و قافیەی قەسیدەکەشەوە شیعر هەڵدەبەستێ کە ئەمەش لە عەرەبیدا پێی دەڵێن (معارضة)؛ هەرنەیسە!

بەڕاستی کە بمانەوێ هەموو تایبەتییەکانی شیعری نالی بژمێرین و یەك و دوو و سێی لێ بکەینە زنجیرە، دەبێ بە ژماراندا بڕۆین و ڕێزیان کەین. چونکە پڕ سامانیی شیعرەکانی لەوانەیە بەیتا و بەیت خاسیەتی نوێ بەدەستەوە بدەن لەو ڕووەوە کە زەینی تیژ و سەلیقەی سازگار و تێگەیشتن و پێگەیشتن بە بەریانەوە هەیە، دەم نادەم ئاوس بن و لەنۆژەن بزێنەوە لەبەرهەمێکی بێ سابیقە. لە مەیدانی فیکردا، کە داهێنان

پێویستی بەکەرەستەی مادیی دەرەوەی ویژدانی خاوەنەکەی نییە، ئەوەی پێی دەڵێن (عبقریە – بلیمەتی، هەڵکەوتوویی) لە هەنگامەی جۆش و خرۆش و کوڵان و وروژانی عەمەلیەتی یەقکردنەوەدا جار لە جارێ وێنە و وڕێنەی تازە لە خۆیدا دەدۆزێتەوە وەیاخود ڕەنگە ڕاستتر ئەوەبێ بڵێم توانای خەڵق لەو بلیمەتییەدا بێ پەککەوتن لەسەر نموونە و پرۆڤە، مۆدیلی هونەراویی نوێکرد دەکا بەبڵقی جۆش و کەفوکوڵی خرۆشان کە چ ئەرکی ڕێکخستن و گونجاندن و هەناسەسواری تێدا بەخەرج نەچوو، هەر وەك قوڵپی بورکان پەیتا لە جەهەنەمی دەروونیەوە بەپاڵەپەستۆی سروشت بەڕێ دەکرێ. زۆر بەسەیری، لەم کاتەدا وا دەزانم نالی مەبەستی وێنەکێشانی ژان و ژواری عەمەلیەتە پڕ تاولەرزەکەی ترکانی پزدانی هونەرگەی خۆی بووە لەم دوواندنە بلێسەدارەدا کە لەگەڵ (بادی خۆش مرور)ی کردووە:

گاهێ دەبی بەدەم دەدەمێنی دەمی غروور

چونکە ئەگەر لە کولانەی نەفسی خۆیەوە سەیری بای نەکردبێ و تێکهاوێشتن و چەخماخەی فرتەنەی ناو ئەو نەفسەی بە بایەکە نەبەخشیبێ، بای کەڕ و لاڵ لەخۆوە چ ناکات و چ دەمان نادەمێنێ. دواتریش نازانێ بەرەو شارەزوور بێتەوە و قرچەی هەناوی نالی لە هەناوی خۆیدا هەڵگرێ، بەچڕە دووکەڵی سووتانی غوربەتەوە لەگەڵ بادەی پڕ فرمێسکی تلانەوە بەدەست سۆز و بێ ئوقرەییدا، بیکا بە دیاریی یادکردنەوەی بریندار و بەسفت و سۆ:

سووتا ڕەواقی خانەیی سەبــــــــــرم دڵ و دەروون
نەیماوە غەیری گۆشەیــــی زکرێکـــــە یــــا صبوور
هەم هەمەینانی ئاهم و هەم هەمڕیکابی ئەشك
ڕەحمێ بەم ئاهـ و ئەشکە بکە هەستە بێ قصوور
وەك ئاهەکەم دەوان بــە هەتــا خــاکی کۆیــی یار
وەك ئەشکەکەم ڕەوان بــە هەتــا ئــاوی پردەسوور
بەو ئاوە خۆت بشۆ لــــە کدووراتــــی سەرزەمین
شادبن بەوەصلی یەکدی کە تۆی (طاهر) ئەو (طهور)

ئیتر بەدەم هەنسکی گریانەوە ڕاسپاردەی دڵی هەڵقرچاوی بۆ هەموو دار و بەرد و شیو و کانی و شار و دێی وڵات تەسلیم بە با دەکات تا لە کۆتاییی شیوەنی هەڵبەست، ئەم چەند دڵۆپە فرمێسکە گەرم و گەورەیە لە جێی مۆر و ئیمزادا دادەنێت:

زارم وەکو هیلال و نەحیفم وەکو خەلال

ئایا دەکەومە زار و بەدڵدا دەکەم خطور

لەم شەرحی دەردی میحنەتە لەم سۆزی غوربەتە

دڵ وەختە بێ بە ئاو و بە چاوما بکە عبوور

ئایا مەقامی ڕوخصەتە(١) لەم بەینە بێمەوە

یا مەصلەحەت توقفە تا یەومی نەفخی صور

وەك دەزانین، مەصلەحەت و نامەصلەحەت، تا ڕۆژی فوو لە صور کردن، ئەو (توقف)ە دامەنی نالیی گرت و بەری نەدا. خۆی و حەسرەت و سۆز و سووتان و غەریبی، هەموویان بە گەرووی عەدەمدا چوونە خوارێ. مەگەر گڕ و گەرمایی لە فرمێسك و هەناسەی من و تۆدا تارماییيەکیان بێنێتەوە سەر دنیای ڕوون.

قسەم لەوەدا بوو کە ژماردنی تایبەتی لە بەرهەمی بەردەوامی (عبقرية – بلیمەتی) وەك نامومکین وایە؛ چونکە جار لە جار خۆ نوێ دەکاتەوە و بەپێی نوێبوونەوەش تایبەتیەکانی زیاد دەکەن. نەزۆکی و خۆکوتانەوە و دووبارە کردنەوە لەو جۆرە یەقکردنەوەیەدا، دەبێ کە بەفکری قاڵبگرتوودا بێت وەیا لە ئاکامی کێشان و هەڵسەنگاندنی ژیربێژانەوە "منطقی" زەنە بکات. گەلێك جار ئەم خۆهێنان و بردنە ژیربێژانە بەدوا واتای کیویدا وا دەکات لە قەصیدەدا (وحدة) نەمێنێ. چونکە جوانکاری لە جیهانی "زانست"دا – ئەو زانستەی بەرگی هونەر لەبەر دەکا– نەفەسی کورتە؛ وەك هەناسەی هەناوێکی سووتاو نییە کە سات لە سات بڵێسەی زمان درێژتر دەکات. سەیرێکی دیوانەکەی نالی بکەیت دەبینی زۆربەی هەڵبەستەکانی (وحدة)ی تێدایە، لەناو ئەو زۆربەیەشدا، بەشێکی بەرچاوی لە سەرەتاوە تا کۆتایی دەوری تاکە

(١) ئەم بەیتە لە چاپکراوەکەی عەلی موقبیلدا (ئایا مەجالی هاتنە) نووسراوە، لە چاپکراوەکانی چاپی کوردستانی هەولێریشدا هەر وەها چاپ کراوە. بەڵام لە نوسخەی تردا بەم شێوەیەیە کە من نووسیومە.

یەك فكرە هەڵدێت. ئەم غەزەل و قەصیدانەی وا لێرەدا سەرەتاكەیان دەنووسم، نموونەی هەڵبەستی (وحدة)دارن لە دیوانی نالی:

* پێم دەڵێن مەحبووبە خێل و قیچە
* ئەی جلوە دەری حوسن
* ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر
* تەبعی شەككەرباری من
* بولبولی طەبعم
* جەنانی وەك جینان كردم
* ماتەم وەكو زولفەینی سیەهـ
* ئیلتیقای پۆڵا و ئاسن
* قوربانی تۆزی ڕێگەتم
* كە تۆ هاتی لە (نەومی دی) نەومیدی نەما باس
* لەكن ئەو جەهەرە فەردە
* مووی سپی كردم بەشوشتن
* ئەی شۆخی بێ نیاز
* گەر دەپرسی من لەبەر چی كەم دەخۆم

ئەمانە كە لە یەكەم سێیەمی دیوانەكەیدا دێتە بەرچاو، دەیان هەڵبەستی تریش دوای ئەمانە، هەموویان خەریكی تاكە فیكرەن. سەرلەبەر موناجات و نەعتەكانی كە لە چەشنی قەسیدەی درێژ دەژمێردرێن ئەوانیش "وحدة"ی تەواو و بێ كەلەبەریان هەیە. (مەستوورە)ش پێویستی بەباسكردن نییە.

دابەشبوونی دیوانی شاعیر (نالی و غەیری نالی) بۆ هەڵبەستی (وحدة)دار و هەڵبەستی بێ (وحدة) دەخلی نییە بەسەر فكرەی (تایبەتی)یەوە، چونكە (وحدة) پێوەندیی بە هەموو قەسیدەوە هەیە لەلایەن دروستبوونیەوە كە لە عەرەبیدا پێی دەڵێن (بناء القصیدة)، بەڵام (تایبەتی) لەناو قەسیدەی بەوەحدە و بێ وەحدەدا، دەتریسكێتەوە و لەوانەیە شاعیری پێ بناسرێتەوە. لەگەڵ ئەم ڕاستییەشدا ئەوەندە بەسە بۆ نرخی زۆر بوونی "وەحدە" لە شیعری شاعیرێكدا كە بەڵگەیە بۆ پڕبوونی مێشك و بڕندەیی سەلیقە

و جۆشی دەروون.

یەکێك لە تایبەتییە هەرە بەرچاو و ڕەسەن و ڕەگ داکوتاوەکانی نالی ئەوەیە کەوا وەك ساحیر لە کەوانەی یەك وشەوە چەند تیری واتا دەهاوێژێ؛ هەریەك لەو تیرانەش ئامانجی سەربەخۆی خۆی هەیە لە هەڵبەستدا. گومکردنی ئەم دیاردەیە، بەشێکی یەکجار نرخدار لە شاکارەکانی نالی تێ دەبا و ئەدەبەکەشی دادەلەنگێنێ. بەمەشدا کەلەبەرێکی گەورە دەکەوێتە نەخشەی سەرجوملەی ئەدەبی کوردیی بەرزەوە. دەست پاراستن لە کوژاندنەوەی ئەو گەوهەرانە، دەستخاوێنی و ئەمەکدارییە بەرامبەر هەموو ئەدەبی کورد. هەریەکێك لە ئێمە کە دەستی نەڕۆیشت فتیلەی چراکانی نالی بەرزتر بکاتەوە، وەیاخود ئاگرێك بەفتیلە هەڵنەکراوەکانیەوە بنێ، چ گلەییی نایتە سەر؛ بەمەرجی (دەست نەڕۆیشتن و نەتوانین)؛ چونکە دیارە تەکلیفی لە توانابەدەر لە کەس ناکرێت. ئەوەی دەستی بڕوا و دەستەکەی خۆی کۆتاکاتەوە گلەیی کەمتەرخەمی و گوێنەدان و بێباکی دەهێنێتەوە سەر خۆی. ئەوەی دەستی کوژاندنەوەی ئانقەست درێژ کات، دەبێتە دژ و ناحەزی بێ دەمەتەقەی ئەدەبی کوردی. ئەم ڕاستییانەش کە هەمووی ڕوو لەو کەسانە دەکات وا لە ڕیزی (سلبی) دەوەستن. یەك زەڕە لە گوناهی ئەو کەسەش کەم ناکاتەوە کە لەلاوە فتیلەی هەڵکراو بێنێ بۆ هەڵبەست، هەرچەند لە ڕیزی (ایجابی)ش وەستابێ.

لێرەدا یەك دوو نموونەی پێوانەی ئەم ڕایانە دەکەین بە حەکەم:

نالی دەڵێ:

نەی کە صاحیب سیڕە سەرتاپا بە (آیە)ی کُن کونە
باطناً (قف قف علی سری) بەزاهیر قەف قەفە

لە پێشەوە با سرنجی خوێنەر بۆ وشەی (آیە)، ڕابکێشم کە لە بەیتەکەدا (آیە) نووسراو نەك (آیە) کە بەکوردی (ئایەت) دەنووسرێت. ئەگەر لە بەیتەکەدا (ئایەتی کن) با، ڕێی ئەو واتایانەی تری دەبەستەوە کە دەڵێم لە یەك کەوانەوە بەرەو ئامانج دەڕۆن. دیارە لەم بەیتەدا کێش ڕێ نادات (ئایەتی کن) بگوترێ؛ چونکە لەنگی دەکات.

تۆ نەختێك زمانی خۆت ڕەهاکە لەو گرێیەی کە نووسین پەیدای دەکا لە خوێندنەوەی گوتەی نووسراودا. خەریکی گوتنەوەی بەیتەکە ببە وەك کە لە زارەوە

دەردێت، دەبینی مومکینە وەها بخوێندرێتەوە:

نەی کە صاحیب سیرە سەرتاپا بە ئایای کون کونە

دەزانیت (ئایای) یەکێکە لە گۆرانییە مەشوورەکانی کوردی؛ وەك خاوکەر، خورشیدی و ئەڵڵاوەیسی و تێك هەڵکێش. کە وشەی (ئایای) هاتە ناوەوە، ئەوسا دەبێ ڕستەی دواتر ببێتە (کون کونە) کە کوردیی پەتییە. لە حاڵێکدا کە وشەی (ئایە) بەواتای ئایەتی قورئان بەکاربێت، دەبێ ڕستەی دواتر ببێتە (کن کونە) کە یەکەمیان (کن)ی عەرەبییە لە (کان) وەرگیراوە و مەبەستیش لەوەدا ئایەتی (کن فیکون)ە دووەمیشیان (کون)ی کوردییە کە دەزانین حاڵی بلوێر باس دەکات بەخۆی و کونەکانیەوە.

نالی لە کەوانەی وشەی (ئایەی – ئایای)، دوو تیری واتای هاویشت، یەکێکیان لە قورئانەوە بەر نیشانەی (کن فیکون) کەوت، ئەوی تریشیان لە گۆرانیی کوردییەوە، قەد و باڵای بلوێری پێکا کە سەرتاپای "کون کونە".

تارمایی واتایێکی تریش لە بەیتەکەوە بەرەو نیشانەی (کون کون) دەڕوات کە بێین وشەی (ئایەی– ئایای) پتر لەبەریەك هەڵوەشێنین و بڵێین (ئای ئای) کە هاواری دەردەدارە بەدەست ئێشەوە. "ئای ئای" بەبەریەوە هەیە مشتوماڵێك بدرێت و هەمزەی دووەمی بسوێت و بگوترێ "ئایای" کە هەرواتای تلانەوە بەدەست ئێش و ئازارەوە ڕادەگەیەنێت. لەمەوە دەزانین بەیتەکەی نالی لە کەوانەی تاکە وشەیێکەوە سێ تیری واتای هاوێشتووە:

نەی بە ئایەتی (کن فیکون) کون کون بووە

نەی بە ئاهەنگی (ئایای) کون کون بووە

نەی بە نالەی (ئای ئای) کون کون بووە

لەم لێکدانەوەیەدا پەردە لە ڕووی گەوهەرەکانی نالی هەڵدراوەتەوە و بەس؛ لە لاوە واتای بۆ قەرز نەکراوە. هەر جۆرە ئیعتیرازێکیش لەم شێوە لێکدانەوەیە بگیرێت، سووچی بەیتەکەی نالی و بۆچوونەکەی من نییە؛ سووچی کەم ئاگاداریی ئیعترازگرەکەیە لە فەند و فێڵ و توێکڵداری و دەرودووهۆدەییی ئەدەبی ڕۆژهەڵاتی موسڵمان، بەتایبەتی هی فارس و کورد. ئا ئەمەش نموونەیەکی وردتر و سەختتری

بەڕێکردنی دوو تیری واتایە لە تاکە وشەیێکەوە. نالی دەڵێ:

مساوی (وك یك و لول)ن لە هەردوو لاوە زولفەینی
نمونەی عەکسی حەرفی نون و میم و واوە زولفەینی

وشەکانی "وك یك و لول" خرانە نیو دوو کەوانەوە؛ چونکە بەڕێنووسی کۆنم نووسی؛ لەو ڕووەوە کە واتاکان لەم ڕێنووسەوە وەردەگیرێن.

واتاییێکی ئەمەیە کە هەردوو زولف، هەریەکە لەلاییێکەوە مساوین لەگەڵ یەکتر، وەك یەکن؛ لوولن. لێرە وشەی (مساوی)، زولفەکان بەیەکدی دەگرێت، وشەی (لە هەردوو لاوە)ش بۆ زولفەکان دەگەڕێتەوە؛ چونکە هەر زولفە لە لاییێکەوەیە.

واتاییێکی تری ئەمەیە کە خۆی واتای بنجییە لە بەیتەکەدا:

هەردوو زولف مساوین بە (وك یك و– لول. وشەی "وك یك و" لە هەر لاییێکەوەی بخوێنیتەوە هەر خۆی دەردەچێت. هەروەهاش وشەی (لول) ئەویش لە خوارەوە بۆ سەرەوە خوێندنەوەی ناگۆڕێت. لەم واتایەدا گوتەی (لە هەردوولاوە) بۆ زولفەکانیش دەست دەدات بۆ (وك یك و لول)یش دەست دەدات. چونکە زولفەکان لە هەردوولاوەن، (وك یك و لول)یش لەم لا و لەولاوە بخوێنرێتەوە فەرقێك ناکەن. ئەم مساویبوونەی دوو زولفەکان لەگەڵ (وك یك و لول)، پتر خۆ دەسەپێنێ کە سەرنج بگرین لە مصرەعی دووەمی بەیتەکە. چونکە لەوێدا زولفەکان بە سێ شت تەشبیهـ کراون کە ئەوانیش لەهەر لاییێکەوە بخوێنرێنەوە، فەرق ناکەن. دیارە سێ شتەکە پیتی "نون، میم، واو"ە، سەیریش لەوەدایە وشەی (نموونە) کە لە بەرایی مصرەعی دووەمدا هاتووە هەر سێ پیتەی تێدان. هاتنیشیان بە دوا یەکتر لە وشەی (نموونە)دا، وەك هی ناو بەیتەکە وایە، نوونەکە لە پێشەوەیە و میمەکە لە ناوەڕاست و واوکەش لە کۆتایی. بەیتێکی زۆر بەناوبانگی تری نالی کە لە وێشدا وشە هەیە دوو واتای لێ بەڕێ کرابێ ئەمەیانە:

لە دوگمەی سینە دوێنێ نوێژی شێوان
بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان

وا چاکە لێرەدا بەیتی دوای ئەمەشیان بنووسین؛ چونکە لە نێوان هەردووکیاندا واتابەندی و بەیەکەوە بەسترانێکی ورد هەیە یەکجار لە جوانی و سامانی هەڵبەستەکەی زیاد کردووە. بەیتی دووەمیان ئەمەیە:

له خەوفی تەلعەتت ڕۆژ هەروەکوو شێت

بەڕووزەردی هەڵات و کەوتە کێوان

چەند ساڵێك لەمەوبەر لە نەدوەیێکی تەلەفزیۆنیدا من ئەم دوو بەیتەم شی کردووەتەوە؛ ئەوسا دوو هونەری گەورەی هەردووکیانم باس کرد.

یەکێکیان ئەوەیە کە (نالی) نەهاتووە وەك شاعیرانی تر شەو و بەیانی بەیەکەوە کۆبکاتەوە لە هەڵبەستدا؛ چونکە شەو (نقیض)ی هەرە دووری (بەیان) نییە. ئەوەی (نقیض)ی تەواوە ئێوارە (نوێژی شێوان)ە کە هەموو شەو دەکەوێتە نێوانیانەوە و هەرگیز بەیەکتر ناگەن. لە حالێکدا شەو بەڕۆژەوە نووساوە؛ واتە دراوسێی یەکترن. لە نموونەی شاعیرانی تر یەکێکی ئەحمەد شەوقی و یەکێکی وەفاییم هێناوە کە ئەوانیش شەو و ڕۆژیان لە هەڵبەستدا کۆ کردووەتەوە، ئەحمەد شەوقی دەڵێ:

ودخلت فی لیلین فرعك و الدجی

ولثمت کالصبح المنور فاك

وەفایی دەڵێ:

بەس عومری من بە بادە ڕووت بێنە زولفت لادە

دڵ بۆیە نامرادە بەم شەوە ڕۆژ گیراوە

هونەرە گەورەکەی تری نالی لە بەیتەکاندا ئەوەیە کە وا بەهۆی وشەی (دوێنێ) کە لە بەیتی یەکەمدا هاتووە هەر دوو واتای وشەی (هەڵاتن)، ساحیرانە جێگەی بۆ کراوەتەوە لە هەڵبەستدا. واتایێکی وشەی (هەڵاتن)، دیارکەوتنی ڕۆژەکەیە لە ئاسۆی ڕۆژهەڵاتەوە. واتاکەی تریشی بەزین و فیرارکردنی ڕۆژەکەیە لە ئاوابووندا. هەردوو واتای (شروق و فیرارکردن)ی ڕۆژە لە بەیتەکاندا:

دوێنێ نوێژی شێوان کە لە دوگمەی سینەتەوە سفیدەی بەیان دەرکەوت، ڕۆژ بە ڕووزەردی فیراری کرد و وەك شێت کەوتە کێوان.

دوێنێ نوێژی شێوان لە دوگمەی سینەتەوە سفیدەی بەیان دەرکەوت، ڕۆژی ئەم سبەینەیە لە ترسی طەلعەتت بە ڕووزەردی شروقی کرد و وەك شێت کەوتە کێوان. دیارە ئەم ترسەی ڕۆژ لە کاتی شروقدا پاشماوەی ترسی دوێنێ نوێژی شێوانە کە بەیانی

باغی سێوان سفیدەی دابوو و ڕۆژی ترساندبوو.

دەبێ ئەمەش بخەینەوە سەر جوانیی بەیتەکانەوە کە ترس دەبێتە هۆی ڕوو زەردی؛ شێتیش دەکەوێتە کێوان. لایەنی جوانی و ئارایشتی تریش هەیە لە بەیتەکەدا کە لێرە بەپێویستی نابینم خوێنەری پێوە خەریك کەم.

چەند ساڵێك بەسەر ئەم شیکردنەوەیەدا ڕۆیشت، تا لەنکاو بیرم بۆ وێنەیێکی نەدۆزرایەوەی ناو بەیتی یەکەم کشی. دۆزینەوەی وەها لە نکاو زۆر جاران بۆ من و بۆ تۆش ڕوودەدات: وا دیارە خەریکبوونی بەردەوام بەشتێکەوە وا دەکا هۆشی ون "عقل باطن" لەلای خۆیەوە ئەویش پێوەی خەریك بێت و لە دەوری گرێکانی پرسیارەکە هەڵبێت تا دەیانکاتەوە. ئیتر لە دەرفەتێکدا گرێیەك بە کراوەیی دەداتەوە دەست هۆش؛ وەك ئەوەی کە لە غەیبەوە کارەکە کرابێت. ئەم ڕایەشم لە زانایانی سایکۆلۆجی وەرگرتووە و باوەڕیشم پێی هەیە.

لە مصرەعی دووەمی بەیتەکەدا دەڵێ:

بەیانی دا سفیدەی باغی سێوان

وشەی (بەیان) واتاییێکی ئاشکرا و یەکێکی شرایەوەی هەیە: واتا ئاشکراکە لە هەموو کەسێکەوە دیارە و لە سەرلەبەری بەیتەکە و بەیتی دواتریشدا بنج و ماکی وێنەی ناو هەڵبەستەکەیە، هەر تازەش لە شیکردنەوەی بووینەوە.

واتا شرایەوەکە ئەمەیە: وشەی (بەیان)، دەشێ، ڕێژە جەمعی وشەی (بەی) بێت کە میوەیێکی ناسراوە. کە ئەم واتایە تێ بخوێندرێتەوە، وشەی (بەیان)یش دەبێتەوە ئەو کەوانەیە کە نالی دوو تیری واتای لێوە داوێت بۆ دوو ئامانج. (بەیان) کە بەواتای (فجر) بێت ئامانجی (سفیدە) دەپێکێت لە بەیتەکەدا کە ڕووناکاییی فەجرەکەیە، کە ڕێژە جەمعی (بەی)ش بێت ئامانجی باغی سێوان دەپێکێت؛ چونکە بەی بۆ خۆی میوەی باغە و لە وێنەشدا خزمی سێوە؛ مەمکی کچانیش بە سێو و بەی تەشبیە دەکرێت.

ئەم واتایە شرایەوەی (بەیان)– کە ڕێژە جەمعی (بەی) بێت– دەمەتەقەی لەسەر هەڵستا لەو ڕووەوە کە گۆیا لە نالی ناوەشێتەوە ڕستەی وەها لاواز بەکاربێنێت لە شیعردا؛ چونکە هاتنی جەمعی وشە لە سەرەتای ڕستەوە کوردییەکی ڕەوان نییە. دەبێ

لە پێشەوە ئەوە بڵێم ناشێ بیر بۆ ئەوە بڕوا کە (بەیان) جەمعی وشەی (بە وەیاخود بەهێ) بێت؛ چونکە ئەوەی نالی گوتوویەتی و من واتام لێ دابەوووە وشەی (بەیان)ە کە ڕێژە جەمعی وشەی (بەی)ە نەك (بە، بەهی). نالی لە چەند شوێنێکی تری دیوانەکەیدا وشەی (بەی) بەکار هێناوە بە واتای بەهێ وەك کە دەڵێ:

کێ دەستی دەگاتە (بەی) و ناری نەگەیشتووت

وەیاخود کە دەڵێ:

سەروی هێناوە لە سێو و (بەی) موتربەی کردووە

لەلایەن هاتنی وشەی وەك (بەیان) لە سەرەتای ڕستەوە وەرام زۆرن، بەڵام پێویست بەدرێژە پێدان نییە، ئەم چەند تێبینییە بەسن:

١– ڕازی بین و نەبین وشەی (بەیان) وا لە سەرەتای بەیتەکەی نالیدا هەیە و بەکەس ڕەش ناکرێتەوە.

٢– لەپاش هەبوونی وشەکە، دەبینین لە بەیتەکەدا وشەی تریش هەن موناسبی واتای ئەو بن وەك (باغ، سێو)، کە ناچارمان دەکا بسەلمێنین هاتنی وشەکەی بەو جۆرە لە سەرەتای بەیتەکەوە ڕێکەوتێکی کوێرانە نەیهێناوە؛ کوردی گوتەنی: تەقڵەی مامەحەمە نییە. (بەیان، باغ، سێو)، لە نیوەی دێرە شیعرێکیدا کۆبوونەتەوە، بەتایبەتی کە خاوەنی بەیتەکە یەکێکی وەك نالی بێت بەخۆی و هەموو دەسەڵاتی بێ سنووری لە فرە واتاییدا.

٣– هەروەك لە عەرەبیدا زۆر مەشوور بووە کە (یجوز للشاعر ما لایجوز لغیره)، لە کوردی و زمانی تریشدا جەوازی شیعر هەیە بەتایبەتی ئەو جەوازەی کە هیچ دەستووران تێك نەدات.

لێرەشدا هەر ئەوەندە کراوە وشەی (بەی) لە تاکەوە بووە بە جەمع. لە کوردیدا هاتنی ڕێژە جەمع لە سەرەتای ڕستە زۆر باوە چ فعل بێ چ مەفعوول؛ وەك کە بڵێی:

(ئەسمەران خوێنیان شیرینە)

لێرەدا ئەسمەران جێگەی فاعیلی گرتووەتەوە. لەم ڕستەی خوارەوەدا، وشەی سەرەتا ڕێژە جەمعە و مەفعوولیشە، وەك وشەی (بەی– ان)ی ناو شیعرەکەی نالی.

(هەنجیرانیش دەخوا و درۆیانیش دەکا).

وەیاخود ئەم ڕستانە: (مەڕان دەلەوەڕێنێ، داران دەبڕێتەوە، چرایان پێ دەکا... هتاد). ئەوەی لێرە بەفەرق حیساب بکرێ لەگەڵ ڕستەی شیعرەکەی نالی هەر ئەوەیە کە لەم نموونانەدا وشەکان کەوتوونەتە پێش فیعلی مضارعەوە، لە حاڵێکدا (بەیانی دا)، فیعلی ماضیی بەکارهێناوە. لەمەشدا ڕەخنە نامێنێ، چونکە دەشێ بگوترێ (کچانی قبووڵ کرد و کوڕانی قبووڵ نەکرد لە مەکتەب.) لەم ڕستەیەدا فاعیل دیار نییە، بەپێچەوانەی بەیتەکەی نالی کە ئەمە بەتەواوی وەك بەیتەکەی (نالی)یە، لە هەردوو ڕستەشدا جەوازێکی یەکجارکەم و بێ هێز بەکار هاتووە کە بریتییە لەوەی فاعیلەکان لە جیاتی پێشەوە، لە دواوەی مەفعوولەکانەوە هاتوون: (مودیری مەکتەب کچانی قبووڵ کرد– سفیدەی باغ بەیانی دا...).

کە خەریك بین بەدوای جەوازەکانی شیعری کوردی، بەسەر زۆر شتی تردا دەکەوین، گەلێك پتر چاوپۆشی لێکردنی دەوێت، لەمەی بەیتەکەی نالی، کەسیش بەعەیبی دانەناوە. خۆ لە بابەتی فۆلکلۆریدا ئەم جەوازانە هەر بەجارێ...

٤– لەمانە بترازێین، دەبێ ئاگاداری شتێکی تر بین: یەکێك لە تایبەتییەکانی یەکجار گرنگی مەهارەتی نالی لە فرەواتاییدا ئەوەیە کە وا گەلێك جاران لە پۆپی دەسەڵاتی بوێژیی خۆیەوە دێت و لەو دیو وێنەی ئاشکراکەی هەڵبەست سێبەری وێنە و واتایێکی تر وەك سەرابی دیار و مەوهووم دەخاتە پشت پەردەی ئاورینگداری وشە و ڕستە بەرچاوەکانی هەڵبەستەوە، بێ ئەوە خۆی و پارچە شیعرەکە قەرزدار وەیا هاومەبەستی ئەو سەرابە بکات. پاشخوانێکە و لەبەر سفرەی پڕ خواردەمەنی ماوەتەوە، ئاوێکە و لە حەوزی پڕ واتای هەڵبەست سەرەڕێژی کردووە؛ تیشکێکەو لە ئاوێنەیەکی خەیاڵیدا دووبارە بووەتەوە، نەهیچی تێ چووە و نەکەسی ماندوو کردووە و نەچ جێی بەواتا و وێنە بنجییەکەی ناو هەڵبەست تەنگ کردووە؛ لە هەمان کاتیشدا، چەندی بڵێی وەستایانە و شیرین و ڕەنگینە، هەر دەڵێی ئەو نەقش و نیگارەیە کە شتان دەڕازێنێتەوە و لە نرخ و بایەخیان زیاد دەکات و هەست و مەیلی تەماشاکەران دەبزوێنێ، لە حاڵێکدا دەزانین شتەکە بێ نەقش و نیگاریش هەر هەیە و هەر دەبێ. بەنموونەی ڕوونکردنەوەی مەبەست تەماشای ئەم دووبەیتە بکە:

وەرە قوربـان بە جـان هـەردوو بـرابین

کە تۆ بێ مـادەر و من بێ پـدەر مـام

بەڵا گەردانی بـاڵات بـم ئەگەر چـووم

فیدای هیندوویی خاڵت بم ئەگەر مام

واتـای بـەیتـەکان هـەرچی دەبێ بـابێ بەدۆزینەوەی وێنەی سەرابی و شرایەوە لە بەیتەکاندا، واتاکە، کەم ناکات. نالی هاتووە بێ ئەوەی پێوەی دیاربێ کە خەریکی هەڵنانی واتایێك وەیا ئارایشتێکی سەرەڕێژ کردووە، وشەکانی (برا، مادەر، پدەر، خاڵ، مام)ی کۆ کردووەتەوە کە ئەگەر لە حیسابانی دەربـاوێیت، نالی و شیعرەکە زەرەریان نەکردووە، بەڵام کە هەستت بەدیاردەکە نەکرد، دیمەنێکی ئەدەبیی جوانت دۆڕاندووە. ئەمەش نموونەیەکی تری هەڵنانی واتا و وێنەی سەرابی:

خاو و بێ خاوی دووز ولفی خاوم ئەز

چـــاوەچـاوی یـــەك غـەزالـە چـاوم ئــەز

لـە مصرەعی یـەکـەمدا (خاو، بێ خـاو)، دوو وەسفـن بـەرامـبـەر دوو زولـفـی خـاو وەستاون؛ کەچی لەمصرەعی دووەمدا، ژمارە (یەك) هەیە کە دەڵێ (یەك غەزالە). بوونی ژمارە (یەك و دوو) شتێکی بەرچاوە و نەدیتنی وەك شەوکوێری وایە. بەڵام لەو دیو ئەم یەك و دووەوە، لە ناو ئاورینگی وشەکاندا دیمەنێکی تری سەرابی هەیە کە نـەدیـتـنـی زەرەر بـە بـەیتـەکە نـاگـەیـەنێ، بـەڵام تـەمـاشاکـەرەکە لـەزەت و خۆشیێکی مەعنەویی گەورەی لە دەست دەچێ. سەرەڕای ئەوە کە مەعلووم دەبێ، کۆڕی مەیدانی نالی نییە، لە ڕستەی (چاوەچاوی یەك غەزالە چاوم)دا، وشەی (چاوەچاو) دوو جاران (چاو)ی تێدا گوتراوەتەوە؛ بەڵام یەك واتای هەیە کە (ترقب)ە کەچی (یەك غەزالە چاو) لە ڕواڵەتدا ژمارە (یەك)ی تێدا گوتراوەتەوە، بەڵام لە مەعنادا دوو چاوان ڕادەگەیەنێ چونکە؛ دەزانین یەك غەزال دوو چاوی هەیە:

چاوەچاو: بە وشە دووە بە واتا یەکە.

یەك غەزالە چاو: بە وشە یەکە بە واتا دووە.

نالی بەم داڕشتنە لە جەرگەی (یەك)ەوە ژمارە (دوو)ی هەڵێنجاوە و لەنگەری ژمارە

دووەکەی مصرەعی یەکەمی پێ ڕاست کردووەتەوە. تۆش حەز دەکەی مەهارەتەکە ببینە و مافی خۆی پێ بدە، حەزیش دەکەی ئینکاری بکە و چاوی لێ بچووقێنە تا ئیفلاس بەزەوقی خۆت بکەیت.

ئەم جۆرە مەهارەت و وەستاییيە لەشیعری نالیدا، هێندە زۆرە وەك بەردی بەست وایە، نیشانەیێکیشە لە نیشانەکانی پێشڕەوی و پێشەنگیی ئەدەبەکەی و ناشێ لێی بێ خەبەر بین و تێی نەخوێنینەوە؛ چونکە تێ نەخوێندنەوەی دەبێتە داڕنینی بەرگێك لە بەرگەکانی ئارایشت و سامان لە بەشێکی شیعرەکانی. ئەوەی ڕاستیش بێ، ئەم لایەنەی دۆزینەوەی واتا و وێنەی (سەرابی ئەگەر تەعبیرەکە دروست بێ) خۆی لە خۆیدا یەکێکە لەو لێکۆڵینەوانەی کە دیراسە لە بارەی نالییەوە داخوازیی دەکات. ڕەنگە هێندەشی بەبەرەوە هەبێ، ببێتە کارێکی سەربەخۆ نەك ئەرکێکی لابەلایی کە لەوانەبێ ببێتە ئەڵقەی زنجیرە وەیا داوی ڕایەڵ.

یەکێکی تر لە نموونەی ئەو وشانە کە وەك کەوان، پتر لە تیرێکی واتایان لێوە هاویژراوە، وشەی (أنوار)ە لەم بەیتەدا:

سەحرا بە تەجەللی دەکەنە وادی یی ئەیمەن

قامەت شەجەر و مەزهەری (انوار)ی ئیلاهن

وشەی (أنوار– ئەنوار) ڕێژە جەمعە بۆ دوو وشەی عەرەبی: یەکێکیان (نور– واتای ڕووناکی)، ئەوی تریان (نَور– "نەور"– بەواتای خونچە). سرنج بگرە دەبینی (ئەنوار) لە بەرەوپێشیەوەی (شجر– شەجەر) هەیە، لە دواوەشیەوە، (إلە– ئیلاهـ) هەیە. لەمەوە ڕاستەوخۆ بێ گرفت و تێفکرین دێتە بە هەست و هۆشمانەوە کە نالی لە (نور– نەور– خونچە)وە تیری واتا بەرەو (شەجەر– درەخت) داوێژێ؛ چونکە درەخت خونچە و پۆقژەی هەیە، لە (نور– ڕووناکی)شەوە تیرێکی بەرەو (ئیلاهـ– خوا) وە دەڕوات کە ئەمە شتێکە دووبارەکردنەوەو گوتنەوەی ناوێت هەم لە ڕووی نیسبەتی نێوانی ڕووناکی و خوا، هەم لە ڕووی (إضافة)ی وشەی (نور) بۆ وشەی (إلە– ئیلاهـ) لە بەیتەکەدا.

(نوری ئیلاهـ) بە واتای ڕووناکیی خوا، ئەویش سەر لەنوێ دەشێ ببێتەوە تیرێکی واتا و بەرەو (شجر– شەجەر– درەخت)؛ بکشێ. چونکە ئەو ڕووناکاییيەی کە مووسا

لە (وادی ئەیمەن)دا دیتی لە درەختێکەوە دەدرەوشایەوە مەعلوومیشە ڕووناکاییی خوا بوو.

وشەی (شەجەر– درەخت)، ئەویش جارێکیان بۆ قامەتی سەربازەکانی (تاقمی مومتازی شاهـ) دەچێتەوە؛ جارێکی تریش بۆ (وادی ئەیمن) دەگەڕێتەوە، چونکە ئەو درەختەی کە نوری خوای لێوە دەدرەوشایەوە لە (جانب الطور الایمن) بوو. پێشتریش زانیمان درەختەکە نیسبەتی لەگەڵ (نەور– خونچە) و لەگەڵ (نور– ڕووناکی)دا چییە. بەیتەکە گەلێك لێکدانەوە و قووڵبوونەوە و شیکردنەوەی تر هەڵدەگرێت؛ (وەك کە قامەت درەخت بوو و خۆی بەسەحرا نیشان بدات. سەحراکە دەکاتە وادیی ئەیمەن کە جێگەی درەختە). بەڵام لێرەدا ئیشمان بەو زێدە وردەکارییە نییە، تەنها شتێك هەبێ پێویست بەگوتن بکات ئەوەیە کە وشەی (انوار– ئەنوار) ناشێ بەوشەی (ألطاف– ئەلطاف) بگۆڕێتەوە کە لە هەندێ نوسخەی دەسخەتدا نووسراوە؛ چونکە بەم گۆڕینەوەیە بەیتەکە ڕووت دەبێتەوە و سامانێکی زۆری لەدەست دەچێت. وشەی (ألطاف)یش چ ڕێژە جەمعی (لطف) بێت و چ چاوگی فیعلی (ألطف) بێت– بەواتای چاکە لەگەڵدا کردن وەیا دیاریی بۆ نارد– بایی فلسێك لە واتاکانی (أنوار) تێ ناهێنێتەوە.

لەبەر ئەمە دیارە ئەو نوسخانەی کە لە جێگەی (انوار)دا وشەی (ألطاف)یان نووسیوە، سەهووێکی سادە و سافیلکانەیان کردووە. ئەگەر یەکێك بێت و بڵێ لە وانەیە نالی وشەی (ألطاف)ی بەکارهێنابێت، بەڵام نوسخە نووسان کردبێتیانە (أنوار)، وەرامی بەم دوو سێ تێبینییە دەدرێتەوە:

یەکەم: بەزۆری وشەی (أنوار) ڕۆیشتووە. بە عادەت ڕیوایەتی کەم شۆرەت کاتێك بەسەر هی مەشووردا تەرجیح دەدرێت کە ئەو لە مەشوورەکە گونجاوتر بێ لەگەڵ مەبەست وەیا داخوازی و پێویست. لێرە ڕیوایەتە کزەکەی (ألطاف) چرایان دەکوژێنێتەوە و مەبەست لاواز دەکات.

دووەم: وشەی (أنوار) لە بەیتەکەدا، وەها دامەزراو و واتابەخشە، هێندەی بەدیهییە ئاشکرایە خۆی زادەی بەیتەکە و هەناوی نالییە.

سێیەم: ناشێ بیر بۆ ئەوە بڕوات کە وا نالی هەردوو وشەی (أنوار، ألطاف)ی بەکارهێناوە؛ چونکە ئەمە شتێکە نەدەکرێ و نە هیچ بەڵگەیەکیش بەدەست

کەسەوە هەیە ئەوە بسەپێنێ کە نالی بەپێچەوانەی عادەت و مەنتیق، کارێکی وەها نالەباری کردووە.

چوارەم: کە گوێ نەدەینە ئەم هۆیانەی تەرجیح و هەر سوور بین لەسەر بایەخدان بەوشەی (الطاف)، دەتوانین زۆرینەی میراتی شاعیرەکانمان بەم شێوە ڕەفتارەمان شەتوپەت بکەین؛ وەك ئەوەی کە بەیتەکەی پێنج خشتەکیی شێخ ڕەزا، بەسەر غەزەلی کوردییەوە بکەینە (لە هیجرانی شەقم برد)، لە جیاتی (لە هیجرانی تەقم کرد) کە مەشووری هەموو جیهانی کوردەوارییە؛ وەیاخود دیرە شیعری (گۆران) بگۆڕین و بلێین (نازانم کامتان لامن) لە جیاتی (نازانم کامتان کامن...) و هەزارانی تری وەك ئەمانە.

باسی ئەم بەیتە و وشەکانی، وا داوا دەکات شتێك بلێم لە بارەی غەزەلەکەوە کە نەختێك دەمەتەقە لەسەر واتا و مەبەستی هەڵستاوە؛ لەو ڕووەوە ئایا (تاقمی مومتاز)، حەرەسی تایبەتی پاشای بابانە یا کۆمەڵە کیژە!

هەرچەند، بەلای منەوە سەرلەبەری بەیتەکان هاواریانە کە وەصفی پێش خزمەتەکانی پاشا دەکەن، ئەم ڕاستییەش بەولای گومانەوەیە. بەڵام کە هەر هاتین بەڵگە بێنینەوە بۆ سەپاندنی ڕاستییەکە، ڕەوا نییە بەسەر بەیتی یەکەمی غەزەلەکەدا باز دەین؛ چونکە لە مصرەعی دووەمیدا بەدەم مەهارەتەوە، پاتاوپات ئەم لایەنە باس کراوە و بەسەریش چووە. نالی دەڵێ:

ئەم تاقمە مومتازە کە وا خاسەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و (قلب)ی سوپاهن

تۆ سەیری سەراحەت بکە: ئەم (قەلبی سوپاهـ)ە لە کۆتاییی بەیتەکەدا، هێندەی تۆپ و تفەنگ و بۆڕیەی عەسکەری زەق و بەرچاوە کە تاقمە مومتازەکە، نەك هەر تیپێکی عەسکەری تایبەتی شاهن، بەڵکو لە نێوان لەشکریشدا سەروکاریان لەگەڵ (قلب)ی لەشکرەکەیە، نەك (مەیمەنە و مەیسەرە و جناح)ەکانی کە ئەمانە، زاراوەی یەکجار مەشوورن و لەوانە نین چاو بەسەریاندا تێ پەڕێت و نەیانبینێ؛ چونکە کە ئەم دیمەنە زۆر زەق و بەرچاوە لە هەڵبەستدا هەستی پێ نەکرێت، ئومێد یەکجار بێ هێز دەبێ، بەدیتنی شتی مەیلەو شرایەوە و وردپێو کە ئەمە ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی

دەمەتەقەکردن لەسەر هەموو واتایێکی ورد و هیمایی؛ وەیاخود ڕەنگە ببێتە هۆی ئینکار کردنی ئەو تەرزە واتایانە. با دوور نەڕۆین، هەر لێرە لە ئاست ئەم (قلب)ی سوپاهەدا، هەمان ئیحتیمالی نەسەلماندن هەیە؛ چونکە ئەو کەسەی لەبەر درشتبینیی خۆی. لە زەمینەی مەدحی تاقمی مومتازی شاهدا، هەست و هۆشی بۆ ئەوە نەڕوا کە (قەلبی سوپاهـ) زاراوەیێکی عەسکەریی سەردەمی نالی و لەوێش کۆنترە و تا ئێستاش هەرباوە و بەسەر زمان و خامەی نووسەرانەوەیە، ئێتر بۆ لە من و تۆ بسەلمێنێ و دان بە زانیینەکەی خۆیدا بێنێ، لە حالێکدا نەسەلماندن، ئەو کارە ئاسانەیە کە هیچی تێ ناچێت و چ زیانان بە نەسەلمێنەکە ناگەیەنێ؛ وەك ئەوەی کە ئێستاش خوێندەواری ئەوتۆ هەیە ناسەلمێنێ مرۆڤ چووەتە ناو مانگ و سووره لەسەر هێندێ کە سمینی (ئاسمان) مومکین نییە چ زەرەرێکیشی نەکردووە.

چەند دێرێك لەمە بەرەو پێش گوتم تاقمە مومتازەکە (سەروکاری لەگەڵ قەلبی لەشکرەکەیە)، نەمگوت خۆی قەلبی لەشکرە. لەمەدا ویستم فرەواتاییی بەیتەکە کوێر نەکەمەوە؛ چونکە دەشێ تاقمە مومتازەکە ئاشووبی دڵی مەملەکەت و ئاشووبی قەلبی سوپاهیش بن. دیارە لەم حاڵەدا مەملەکەتەکە و سوپاهەکە هی بێگانە و دوژمنە. بەڵام لە هەمان کاتدا دەشێ تاقمەکە، ئاشووبی دڵی مەملەکەت بن، بەو هەموو جوانییە و ڕێکییەی کە لە بەیتەکەدا بۆیان دیارکراوە. لەم حاڵەدا مەملەکەتەکە دەبێتەوە شاری سلێمانی کە لە دڵی دانیشتووەکانی پڕ ئاشووب بووە و بە جوانیی لاوچاکەکانی تاقمی شاهـ، تاقمەکەش خۆی دەبێتە (قەلبی سوپا)؛ واتە لە لەشکرەکەدا، جێگەی قەلبی گرتووە نەك جەناح، کە ئەمە جێگەی ڕاستەقینە و ڕەوای خۆیەتی؛ چونکە دیارە (شاهـ) هەمیشە لە قەلبی لەشکرەکەدا دەبێ . نالی زۆر ئوستادانە وشەی دڵی بۆ (مەملەکەت) بەکارهێناوە، وشەی(قەلب)یشی ئیزافەی سوپاهـ کردووە هەرچەند لە واتادا هەردوو وشەی(دڵ، قەلب)، یەك شتن؛بەڵام دیارە لە زاراوەدا هەر قەلب بۆ سوپاهـ بەکارهاتووە. بەم لەبەر یەك ترازاندنەی واتای (دڵ، قەلب)، هەموو مەبەستەکانی نالی لە مەدحکردنی تاقمە مومتازەکەدا، چ لە لایەن جوانییەوە، چ لە لایەن جەنگاوەرییەوە بێ، کەوتوونەتە سەر خوانی هەڵبەست. هەر دەیەوێ من و تۆ لێی ورد بینەوە و مەهارەتەکە ببینین. بەیتەکە لە فرەواتاییدا، جگە لەوەی من تازە باسم کرد، گەلێك مەیدانی تریشی بریوە کە پێویست نییە لێرەدا بیانکوتنیەوە؛ چونکە مەبەستمان هەر ئەوە بوو بزانین غەزەلەکە چ تاقمێکی مەدح کردووە. بەڵام پێویست

دەبینم لایەنێکی ڕێزمانیی سەر بە واتاکانەوە، لێرەدا ڕوون کەمەوە؛ چونکە ئەویش لەوانەیە وەك وشەی(بەیان) بدرێتە بەر دەستورێکی ڕێزمانی وەهاوە کە ڕێگەی فرەواتاییەکە و زێدە جوانیی بەیتەکە کوێر کاتەوە.

دەشێ یەکێك بێت و بڵێ ڕستەی (ئاشووبی دڵی مەملەکەت وقەلبی سوپاهن)، هەر ئەوە هەڵدەگرێ کە تاقمە مومتازەکە ئاشووبی (دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهـ) بن؛ واتا وشەی (ئاشووب) ئیزافە بکرێ بۆ (دڵ و قەلب)؛ چونکە واوی عەطف کە لە بەینیاندایە هەردوکیان دەخاتە بەر یەك حوکم، ئەویش ئیزافەی ئاشووبە بۆ هەردووکیان. بەمەشدا بەیتەکە هەر ئەوە ڕادەگەیەنێ کە مەملەکەت و سوپاهەکە هی دوشمن بن.

ئەم بۆچوونە هەندێکی زانستی ڕێزمانی پێکاوە، بەشێکی زۆریشی لە دەست داوە. قەلبی سوپاهـ کە بە ڕواڵەت عەطف کراوەتە سەر (دڵی مەملەکەت)، بەهۆی وای عەطفەوە، هەڵدەگرێ عەطف کرابێتە سەر(أشوب)ی (دڵی مەملەکەت) کە خەبەری نیوە بەیتی یەکەمە. واتە عەتف کرابێتەسەر خەبەر کە دەیکاتەوە بە خەبەر، نەك (مضاف الیە)کە دەزانین (دڵی مەملەکەت) بە دوا ئاشووبدا دەبێتە (مضاف الیە). ئەم تەرزە ئیزافەیە بۆ مضافی دوور نەك (مضاف الیە)ی نێزیك، سەرەتایێکی ڕێزمانە بە تایبەتی عەرەبی کە نالی تێیدا سوار چاك بوو. بە م پێیە بەیتەکە هەڵدەگرێ لایەنەکانی (معطوف علیە و مضاف الیە) وەك ئەمەی لێ بەسەر بێ:

ئەم تاقمە مومتازە ئاشووبی دڵی مەملەکەتن

ئەم تاقمە مومتازە قەلبــــــــی سوپاهن

لەمەدا قەلبی سوپاهـ بوو بە خەبەری (تاقمی مومتاز)؛ هەر وەك (ئاشووبی دڵی مەملەکەت) خەبەرە. بەم جۆرە دەشێ تاقمە مومتازەکە ئاشووبی دڵی سلێمانی بن و لە هەمان کاتدا قەلبی سوپاهی شاهیش بن.

بە تەئویلێکی تریش، (قەلبی سوپاهـ) دەبێتەوە خەبەری مصرەعی یەکەمی بەیتەکە، بەوەدا کە بڵێین ڕستەی (قەلبی سوپاهن) ڕستەیێکی تازە دەست پێ کراوە کە لە زاراوەی عەرەبیدا پێی دەڵێن (جملە مستأنفە). لەم حاڵەتەدا واوی عەطف هەر ئەوەندە دەکات کە ڕستەکە دێنێتە ناو ئاخاوتنەوە، بێ ئەوە بە وشەی پێشووتری ببەستێتەوە

لە هیچ ڕوویێکی ڕێزمانەوە. بەو پێیە ڕستەکە نابێتە (مضاف الیە) بۆ وشەی (آشوب)، وەك كە ڕستەی (دڵی مەملەکەتن) بووەتە (مضاف الیە).

ئەم لەبەر یەك هەڵوەشاندنە، ڕێزمانییەی بەیتەکە – کە لێرەدا بۆ مەبەستی ڕوونکردنەوە دێتە ناو حیسابی واتای لێکدانەوەوە– شتێکە لەلاوە خۆی بەملی بەیتەکەدا دەدات وە لە بنەڕەتدا شکیردنەوەی ڕێزمانی هەبێ یان نەبێ وە یاخود ڕێزمان دانرابێ وە یا دانەنرابێ، واتاکان لە هەڵبەستەکەدا هەن و زیهنیش بۆیان دەچێت و تێیان دەگات. ئەو هەڵبەستانەی پێش دانانی ڕێزمانان دەهۆنرانەوە، چ کەموکورتییەکیان لێ پەیدا نەبوو. خەڵقیش لە هەموو واتاکانیان دەگەیشتن و چونکە دەستورەکانی بنجیی ڕێزمان لە هەڵبەستەکاندا هەبوون بێ ئەوەی جارێ زانای زمان و ڕێزمان هەڵی هێنجابن و زاراوەی (فعل و مضاف الیە و جملة مستأنفة)ی بۆ بەکار هێنابن؛ بەڵام دەبێ ئەوەندە تێبینییە ڕەچاو بکرێ کە زۆربوونی دەستوور و پێوە خەریکبوونیان، دەنگوڕەنگێکی دێنێتە ناو گوتەوە چ لە پەخشاندا بێ و چ لە هەڵبەستدا. ئەم دیاردەش لە هەموو مەیدانەکانی چالاکیی مرۆڤدا دەدیترێت، نەك هەر لە گوتە و نووسین؛ بە نموونە دەڵێم مەلەکردن لە سەرەتای پەیدابوونی مرۆڤەوە، چالاکییێکی بێ دەستوور بوو. ئەو کەسەش بە مەلەوانی چاك لە قەڵەم دەدرا کە خێرا پەڕیبایەوە و درەنگ ماندوو بووبا. بەڵام دوای پێشکەوتنی مرۆڤ لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەرەو ڕێکخستن و یاسا دانانەوە، مەلەکردنیش دەستور و یاسا و مەرج و ڕەوا و ناڕەوای بۆ دانرا و ڕەهاییی جارانی نەما ئیتر مەلەوان ئەگەر بەقەدەر ماسیش خێرا و بەردەوام بێ، لە هاڤرکێی ڕەسمیدا قبووڵ ناکرێ کە بێت و گوێ نەداتە یاسا و دەستوورە سەلمێنراوەکانی هاڤرکێ.

ئێمە کە بەناچاری قسەمان گەیشتە دەستوور و یاسا لە کاری ئەدەب و هونەردا، دەبێ لەوەش ئاگادار بین کە هەڵبەست دووجاران دەستووری تێدا ڕەچاو دەکرێت، جارێکیان دەستوورەکانی ڕێزمان کە لەمەدا هاوبەشی پەخشانە؛ جارێکیشیان دەستوورەکانی (عروض) کە تایبەتی شیعرە. سەرەڕای جووتە بەندی (ڕێزمان و عروض) کە لە ڕەهاییی شیعر کەم دەکەنەوە، پێویستیی مۆسیقاش، جارێکی تر شیعر لە پەخشان جودا دەکاتەوە و بەندێکی سێیەمی لێ زیاد دەکات، هەرچەند گەلێك نووسینی پەخشانیش هەیە هێند زرینگەدارە لە بەشێکی زۆری هەڵبەستی بەرزتر

دەکـاتــەوە؛ بــەڵام ئــەمــە سنــووران لــەنــێوان پــەخشان و هــەڵبــەستدا نــابــەزێنــی و تایبەتییەکانیشیان تێکەڵ بە یەکتر ناکات. تەنانەت ئەو ڕاستییەش ناشارێتەوە کە پێکهێنانی مۆسیقا و زرینگە لە پەخشاندا دەرفەتێکی فراوانتری هەیە تا هەڵبەست؛ لەو ڕووەوە کە پەخشان جووتە بەرهەڵستی (کێش و قافیە)، نەفەسی نابڕن و مەودای لێ کورت ناکەنەوە. تەنها شتێك لێرەدا کە یارمەتیی هەڵبەست دەدات ئەوەیە، کێش و قافیە زرینگەییێکی تایبەتی خۆیان هەیە؛ دەیخەنە ناو هەڵبەست و هەندێکی بۆ تێ دێننەوە لە ئەرکە قورسەکەی دروستکردنی مۆسیقا لەو مەودایەی کە کێش و قافیەکە تەسکیان کردووەتەوە، ڕەنگە ئەمەش بابەتێك بێت لەوەی پێی دەڵێن (وحدة الاضداد).

نالی ناوناوە لەو هونەرەی بەرپێکردنی دوو سێ تیری مەعنا لە کەوانەی یەك وشەوە، تێ هەڵدەکشێ بەرەو بەرزاییی دەسەڵات و مەهارەتی لە ڕادەبەدەر. لەو تەرزە جێگایانەدا مرۆڤی، شیعردۆست ڕاستەوخۆ دەکەوێتە کەڵکەڵەی بەیەکدی گرتنی نموونەکانی نالی لەگەڵ شیعری شاعیرەکانی هەموو ڕۆژهەڵاتی موسڵمان، نەك تەنها هی کورد.

یەکێك لەو نموونە هەرە بەرزانە کە خۆی لە ڕیزی چەند بەیتێکی تری یەکجار بەرزدا دێت، ئەم بەیتەیە:

حـەڵاڵـی بـێ نـیـکـاحـی حـوری (عینم)

بــە جـووتــە نــازیــری شـەرع و فـەتــاوا

ئەم بەیتە دەبێ بە ڕێنووسی سەردەمی نالی بنووسرێتەوە، تاکو هەموو واتاکانی بێتە بەر چاو:

حـلالـی بـی نکـاحـی حـور عـیـنـم

بـە جـوتـە نـاظـری شرع و فتـاوی

جارێ با لە پێشەوە ئەوە بڵێم، سەرلەبەری بەیتەکان هەر لە یەکەمەوە تا کۆتایی، تا ئێستا بە نەزانراوی و شراوەیی ماونەتەوە.

ئەوەندەی دیبێتم و بیستبێتم یەکێك مەعنای لێ دابنەوە خۆی لە شوێنە سەختەکان نەداوە و بە پێدزیلکەی خۆ دەربازکردن لێیان دوورکەوتووەتەوە؛ وەیا بە فەندی گرێ شاردنەوە تەگەرەکانی خستوونەتە تاریکاییییەوە. واش هەیە تێکڕاییییەکی مەعناکەی

گوتووە، بێ ئەوە بە وردی واتاکان بەسەر وشە و ڕستەکاندا ببڕێت. کەس نەهات بە ڕاشکاوی پێمان بڵێ، ئەم بەیتە بەڕاست و ڕەوانی و بێ قۆرت و گرفت چیی مەبەستە:

صداق و روونمایـی وەصلـی شاهـید
لـەگـەڵ شایـیکـەران بـێ دەنگ و داوا

تەنانەت کەسم نەدیت قوڵ و باسك لە ساغکردنەوەی داڕشتنی دوو مصرەعەکە هەڵماڵێ و بلێ ئایا (صداق و روونما) یە، یاخود (صداقی روونما)یە، یاخود (صداق و رونمایی وصل)، وەیا (صداقی روونما و وەصل)ە، وە یا شتێکی ترە. ئەگەر هەرکامێك لەمانە وەیا هی تر بێ، واتاکەی چییە؟ (شاییکەر) کێن؟ کە نالی وێنەی یار لە دڵدا دابنێ و پەردەی بووکێنی لە چاوی خۆی دروست بکات، ئەم (شاییکەران)ە چییان بەسەر ئەم مامڵەتە (بێ دەنگ و داوا)یەدا هەیە؟ چۆن دەشێ شاییکەری عادەتی لە مامڵەتی نێوانی حەبیبە و چاو و دڵی نالی بەشدار بن؟ کە بەشداریش بوون، بۆچی بێ دەنگ و داوابن؟ دەبینی ئەم تەرزە واتا لێکدانەوەیە نە لەگەڵ بەیتەکەدا ڕێك دەکەوێ و نە لەگەڵ واقیعی ژیان دەگونجێ، نە بە هیچ جۆرێك لە نالی دەوەشێتەوە. خۆ خافڵاندن بەم شێوە واتایانە لە شیعری نالی نامانگەیەنێتە هیچ شتێك و بای زڕە قەناعەتیش ناکات. من دیتوومە ئەم بەیتە بەم شێوەیە نووسراوە:

صداق و روونما و وصلـــی شاهد
لـەگـەڵ شایـیکـەران بـێ دەنك و داوا

لەمەدا (دەنك و داو)، دەبنە کەرەستەی ڕاوکردن؛واتە دانە و داو.

ڕەنگە وا بزانرێت هاتنی بزوێنی(ا) لە کۆتاییی وشەی (داو)دا شتێکە پێچەوانەی دەستووراتی زمانی کوردی. بەڵام ڕەواندنەوەی ئەم گرێیە زۆر ئاسانە؛ ئاسانییەکەشی لە ڕێی هێنانەوەی نموونەی تری وەك ئەم لە شیعری کوردی پەیدا دەبێ. شاعیرێکی کورد (وابزانم زیوەر(؟)) دەڵێ:

عەرەق نییە لە عالەما کە لابەرێ لە دڵ غەما

ئەم دێرە شیعرە ڕاست و دروستەش وەك هێنەکەی نالی، هاتووە لە کۆتاییی وشەی (غەم) بزوێنێکی(ا)ی داناوە. بەیتەکە لە بنەڕەتدا دەبوو بەم شێوەیە بێت:

عەرەق نییە لە عالەما کە لابەرێ غەم لە دڵا

شاعیر لەبەر قافیەی شیعر، وشەی(غەم)ی گوێزاوەتەوە جێی(دڵ)و بزوێنەکەی دڵیشی پێ داوە کە کورت کرایەوەی (دڵدا)یە.

مەلای گەورە لە مەدحی (هۆزی میراودەلی) ئەمەی گوتووە:

شـەقێکیشی گـەیـانـدە ئـینـگریزی
بە بازێ چوونە بەغداوە لە دەربەند

بە پێی دەستووری ئاخاوتن دەبوو بڵێ (چوونە بەغدا لە دەربەندەوە)، ئەمیشیان کێش و قافیەی شیعر، جێ گۆرکێی بە یەکێك لە ئامرازەکانی کۆتایی وشەیێکی کردووە بۆ کۆتایی یەکێکی تر.

پێش مەلای گەورە و زیوەر، (نالی) ئەم فەندەی بەکار هێناوە، لەو بەیتەدا کە لێرە باسی دەکەین؛ چونکە ئەمیشیان جێگۆڕکێی بە بزوێنی (ا) کردووە لە وشەییێکیەوە بۆ وشەیێکی تری، بە تەواوی وەك بەیتەکەی (زیوەر). دیارە بەیتەکە وەها بووە؛ بەڵام کێش و قافیە گۆڕیویەتی:

لەگەڵ شاییکەرانا بی دەنك و داو

ئـەم بـزوێنـەی (شاییکەرانا)ش وەك هـێـنـەکـەی بـەیـتـی زیوەر کورتکرایـەوەی (شاییکەراندا)یە کە زۆر باوە لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی. نالی لە زۆر جێگەدا بە لەهجەی خەلقەکە ڕەفتاری کردووە لە شیعردا وەك کە دەڵێ:

پەچەیی پەرچەمی و پرچی سیا
هەر دەڵێی مانگەشەوە و کوڵمی تیا

ئەم (تیا)یە، کورت کرایەوەی (تێدا)یە، بە پێی دەستووری تێبردنی دەنگی(د) لە شێوە ئاخاوتنی سلێمانی.

دەزانین لە سەردەمی نالی(دەنگ) و (دەنك) هەردوویان وەك یەك دەنووسران (دنك). لەبەر ئەمە هەڵدەگرێ ئەو کەسەی کە من دەسنووسیم دیوە ئیحتیمالە مەیلەو ونەکەی شکڵی(دنك)ی پەسند کردبێت و ئەوی بەسەر ئیحتیمالە پەرەسەندووەکەی (دەنگ)دا، تەرجیح کردبێت. بەهەمە حاڵ ئەم ڕواڵەتەی (دەنك و داو) وا لەبەر چاوانە؛ جا ئەگەر لە بەیتەکەدا خۆی سەپاند کوا واتاکەی؟ کێ دەڵێ کە (دەنك و داو) خرایە بەر

شیکردنەوە، گوتەی (شاییکەران) (شاییکران بە ڕێنووسی سەردەمی نالی) ئەویش ڕواڵەتێکی تری نابێ کە (شاییگران)ە؟ کە هاتین نیوە بەیتەکەمان کردە (لەگەڵ شایی گران بێ دەنك و داوا)، واتاکە چیی لێ دێ؟ شاییگر ئایا هەر ئەوانەن کە شایی دەکەن و دەستی یەکتر دەگرن؛ یاخود وشەی (شایی) واتایێکی تری هەیە کە دەیکاتە شتێك لەوانەی بە دەنك و داو یا بێ دەنك و داو دەگیرێن. دەزانین واتایێك لە واتاکانی وشەی (شایی) جۆرێك پارەیە لە کۆندا باوی هەبوو وەك: مەتالیك، پەنابات، پوول...هتاد. کە ئەم واتایە وەرگیرێ، دیارە وشەی (شایی) لە (شاهی)یەوە گۆڕاوە؛ هەروەك وشەی (شایی) بەواتای هەڵپەرکێ لە (شادی)یەوە هاتووە. جا ئەگەر (شاییگر)بێتە ناو هەڵبەستەوە، دەشێ مەبەست ئەوانە بن کە پارە وەردەگرن لە شایی و کەیف و هەڵپەڕکێدا؛ وەك زوڕنا ئەنگێو و دەهۆڵ لێدەر و شاباشکەر. شایی گرتنەکەش دەنك و داوی تێدا بەکار نایەت.

دەبینی چەند زەحمەتە بڕیارێك بدەیت لەبارەی واتای سەرلەبەری بەیتەکە؛ لە حاڵێکدا پێت نەکرێ بڕیار بدەیت بۆ واتای تاکە وشەیێکی ناو هەڵبەستەکە، کە بڕیاریشت دا واتای وشەکە چییە، ئەوساش بۆت نەکرێ بزانیت جۆری گونجانی لەگەڵ وشەکانی تردا چۆن دەبێ.

بەکارهێنانی وشەی واتا مەیلەو بزر، کارێکە نالی زۆر جارانی کردووە؛ وەك کە لە بەیتێکدا وشەی (باخە)ی بەکارهێناوە کەم کەسیش نەبێ نازانێ بە واتای (کیسەڵ)ە. من خۆم ئەم واتایەم لە مامۆستا هێمن وەرگرت، ئەویش لە فەرهەنگێکی فارسیدا دیتبووی. بەیتەکەش ئەمەیە:

لەم دنی فراتە کە دەکا پەشە بە عەنقا

نەك لەم خمی نیلە کە دەکا باخە بە تیمساح

لە نوسخەکانی دیوانی نالی لە جیاتی (باخە) لە هەموویاندا، (باغە) نووسراوە کە چ گونجانێکی لێ دیار نادات لەگەڵ ڕواڵەتی تێکرای بەیتەکە. وشەی(فراتە)ش لە دیوانەکاندا (قەرابە) نووسراوە کە دەزانین ڕواڵەتی (فرات) لەگەڵ (نیل)دا ڕێك دێت.

بەهەمە حاڵ ئەم وردەکارییانە تا ئێستا کەس نەیکردووە؛ منیش تەنها سرنجی نالی دۆستانیان بۆ رادەکێشم. ئەوەندەش بە دەنگ دێم کە بڵێم براینە بەداخەوە من

جارێ هەر ئەو رواڵەت و دیمەنانەم هاتوونەتە بەر چاو کە ڕەنگە هی تریش هەبن لە بەیتەکەدا. نەشمتوانیوە بەمل مەعنای راست و دروستیاندا دابڕم وەیا تەرجیحی رواڵەتێك بەسەریەکێکی تردا بدەم. بەڵام هەرچۆنێك بێت هاتنی (دەنك و داوا) ئەگەر تەنها وەك سێبەرێکی دوو وشەی (دەنگ و داوا)ش بێ لە ناو هەڵبەستدا دەبێ، تێ بخوێندرێتەوە و لە کەس قبووڵ ناکرێ بڵێ کاکەینێ ئەمن ئەم (دەنك و داوی)مم دیتبوو بەڵام بایەخم پێ نەدان بە هۆی ئەوە کە لە بەیتەکە بێگانەن؛ چونکە دیارە پاش ئەم هەموو دەنگدانەوەی فرەواتاییی شیعری نالی، هەر کەسێك (دەنك و داوی) وەها لە هەڵبەستێکیدا ببینێت، خێرا لێی دەچرپێنێ، بەڵکە خۆشی پێ هەڵدەداتەوە.

با بێینەوە سەروکاری (حەلاڵی بێ نیکاحی حور.....)

من ڕاستیی بەیتەکە وەها دەزانم، وەك لە پێشەوە نووسیم:

حەلالی بێ نکاحی حور (عینم)

بەجووتە نازیری شرع و فەتاوا

دەسنووسم دیتووە مصرەعی دووەمی وەها نووسیووە:

بە جووتەی ناظری شرع و فتاوی

بەهەمە حاڵ، هەرکامێك لەم شێوە نووسینانە راست بن، فەرقێکی بنجی بەواتای بەیتەکە ناکا؛ هەرچەند ئەوەی من پەسندم کردووە، رێکتر دێت لەوانی تر لەگەڵ یەکێك لەو واتایانەی بۆی چووم کە ئەمەیانە:

حەلاڵی بێ نیکاحی حور، عەینم

لێرە بەپێشەوە هەرجارە وشەی (عینم)م دەخستە ناو کەوانەوە؛ بۆ ئەوە رێم هەبێ دواتر کە دەکەومە سەر شیکردنەوەی بەیتەکە، بەپێی داخوازیی واتا تەلفظەکەی بهێنمە سەر ڕێنووسی کوردیی نوێ. لێرەدا وشەی (عەینم) کە یەکێکە لە خوێندنەوەی (عینم)ی سەردەمی نالی، واتای بەیتەکە بەم جۆرە بەدەستەوە دەدات:

حەلاڵی بێت نیکاحی حور، چاوم

بە جووتە نازیری شەرع و فەتاوا

دەزانین نیکاحی حور لە بەهەشتدا حەلاڵە، ئەم حەلاڵییەش مەعلووم کراوە هەم لە

شەرعدا و هەم لە (فەتاوا – فتاوى)دا. دەشێ (فتاوى)، ڕێژە جەمعی وشەی (فتوى) بێ کە واتای فەتوادان بەگشتی دەگرێتەوە، مومکینیشە مەبەست کتێبی (فتاوى)ی (ابن حجر) بێت کە یەکێکە لە کتێبە عومدەکانی ئیسلام.

(نکاح) بەواتای مارەکردنە؛ بەڵام لێرەدا کە نیکاحەکە لە نێوان حۆری و چاودا بێت، دیارە هەر دیتن مەبەستە: دیتنی ئافرەت لە ئیسلامدا حەرامە، وەك دەزانین، بەڵام لە هەمان ڕێی (شەرع و فەتاوا)وە دیتنی حۆری حەڵاڵە کەواتە چ بێ شەرعی و ناجایەزی ڕوو نادات کە نالی تەماشای (حەبیبەی ماڵیاوا) بکات چونکە ئەویش حۆرییە.

ئەم حەڵاڵبوونە لە بەیتەکەدا بەهۆی داڕشتنی ڕستەکانیەوە دەبێ، نەك من و تۆ یاریدەی بدەین بۆ نەهێشتنی ناتەواوی و کەموکەسریی: نالی کە دەڵێ:

بە جووتە نازیری شەرع و فتاوا

بەمەدا ڕاستەوخۆ گوتوویەتی چاوم– کە دوو چاون– دیتنی حوریان لێ حەڵاڵ بێت، کە دیارە مەبەست دیتنی حەبیبەیە، حەڵاڵبوونەکەش زۆر بەئاسایی و ئاشکرایی لە عیبارەتی بەیتەکە هەڵدەستێ کە دەڵێ: (بەجووتە نازیری شەرع و فەتاوا)، لێرەدا ئەم مصرەعە سەرلەبەری دەبێتە وەصف وەیا حاڵ بۆ وشەی (عەینم– عینم) کە لە کۆتاییی مصرەعی یەکەمەوە هاتووە؛ واتە: نیکاحی حور لە چاوەکانم حەڵاڵ بێ کە هەردوویان بەجووتە تەماشای شەرع و فەتاوا دەکەن. وشەی (ناظر)؛ بەواتای تەماشاکەر دێت. لەم تەماشاکردنەی شەرع و فەتاوادا چاوەکانم حەڵاڵبوونی نیکاحی حوریان پەیدا دەبێت.

ئەم واتایە لەگەڵ ئەوەیدا ڕێك دێت کە مەبەست تەنها دیتنی حەبیبە بێت؛ بەڵام کە هەر بێین و بەوشە و واتای نیکاحەوە بلکێین ئەوسا شیکردنەوەیێکی تر لەگەڵ بەیتەکەدا دەکرێ.

وشەی (نازیر– ناظر)، هاوواتای وشەی (شاهد– شایەد)ە. دەزانین نیکاحی مێیینە لە نێرینە دوو شایەدی دەوێ. ئەم دوو شایەدە لە بەیتەکەی نالیدا بۆحەڵاڵکردنی مارەبڕینی حۆرییەکە لە گوتەی (جووتە ناظری شەرع و فەتاوا) بەدەست دەکەون. ئەوسا شەرع و فەتاوا خۆیان دەبن بە شایەد لە بەستنی نیکاحەکەدا؛ چونکە

هەردووکیان (جووتەناظر- جووتە شاهد)ن.

واتای دووەمی بەیتەکە ئەمەیە کە لەم شکڵ نووسینەی خوارەوەدا دەدیترێ:

حەڵاڵی بێ نیکاحی حوری عینم

بە جووتە نازیری شەرع و فەتاوا

لەقورئاندا (حورٌعین) هاتووە.

وشەی (ناظر) بەو کەسەش دەڵێن کە حوکم و فەتوا دەردەکات. واتاکەش لەوەوە دێت کە دەگوترێ، (نظر بين الناس)، نالی بۆ خۆی ئەم وشەیەی بەو مانایە لە بەیتێکی تریدا بەکارهێناوە:

ئەهلێکی وای هەیە کە هەموو ئەهلی دانشن

هەم ناظمی عقودن و هەم ناظری أمور

نالی دەڵێ: حەڵاڵبوونی (حور عين) لە من، بێ ئەوە نیکاح لە بەیندا بێت، بەبڕیار و حوکمی جووتە (ناظر- حاکم)ی شەرع و فەتاوا هاتووە؛ چونکە هەردوو (ناظر) کە یەکیان شەرعە و ئەوی تریان کتێبی فەتاوایە، دەڵێن حۆری بێ نیکاح و مارەکردن بۆ پیاو حەڵاڵن.

جگە لەم واتایانە یەکێکی تریش هەیە مامۆستا مەلا شێخ کەریمی بیارەیی و کاك فاتیحی کوڕی بۆی چوون کە وشەی (حور) بەواتای (ڕەشایی و سپیایی)ی چاو بێت، وەك لە فەرهەنگدا دەڵێ (حور) زێدە ڕەشیی ڕەشکێنە و زێدە سپیەتیی سپێینەی چاوە. لەم حاڵەدا بۆ وەزنی شیعر دەبێ وشەکەی (حَوْر- حەور) بخوێنرێتەوە، واتای بەیتەکەش ئەمە دەبێ:

حەبیبەی ماڵیاوا نیکاحی (حَوَر)ی چاومی لێ حەڵاڵ بێت.

لەم واتایانە هەر کامێکی پەسند کەیت ڕێ لەوانی تر ناگرێ، هیچ یەکێکیشیان بەنەسەلماندنی سادە ناسڕێنەوە؛ چونکە هونەری ڕەسەنی تێدا بەکار هاتووە کە وا دەمێکە لە ئەدەبی ڕۆژهەڵاتی موسڵماندا ڕەگی داکوتاوە؛ واتا لێدانەوەش، چ ئەم بەیتانە بێت، چ هی بەیتی تری نالی، وە یا شاعیرێکی تر بێت، هەر بەوەندە نابێ کە لە تێکڕای دەنگ و سەدای هەڵبەست واتا و وێنەیێکی گشتی وەرگرین و بڵێین ئەمەتە

مەبەستی شاعیر، وەك کە کابرای شارەزووری لە کتێبخانەی مەلایێکدا گوتی: ئەم کتێبانە گشتیان دەڵێن چاك بکە و خراپ مەکە. بەڵێ، ڕەنگە کابرا ڕاستی کردبی، بەڵام بەم ڕاستییە سادەیەی بێ ئامانج و سنوور نابی بە (شافعی).

پێویستی سەرشانی شیکەرەوەی بەیتی داخراو و سەرپۆشکراو و مەتەڵاوی ئەوەیە، هەر وێنە و واتایێکی کە ئیددیعای هەبوونیان دەکات لە هەڵبەستەکەدا بیانباتەوە بۆ ئەو وشەیە و ڕستەیەی کە لێیەوە ڕەنگ دەدەنەوە. نەختێك بەو چەند ڕووپەڕەی دواییەدا بگەڕێوە، دەبینی گوتەی (حەڵاڵی بێت نیکاح – حەڵاڵی بێ نیکاح)، هەرجارە ڕوو لە ئامانجێك دەکات و دەپێکێت. ئەگەر لە بەیتەکەدا وەیا لە شوێنێکی تری هەڵبەستەکەدا ئامانج و ڕێوجێ بۆ یەکێك لە شێوە خوێندنەوەکان نەدۆزرێتەوە، دیارە ئەو شێوەیان دەپووچێتەوە. بەڵام دیسان دەبێ پەلە نەکەین لە پووچاندنەوەی ئەو شێوەیان؛ چونکە لەوانەیە ئامانج و ڕێوجێشی هەبێ لە شیعرەکەدا و ئێمە چاومان نەیبینیبێت. وەك ئۆینی دامە و شەترنج کە لەسەر تەختەی یارییەکە هەیە و شارەزا نەبێ تێی ناگات، تەنانەت ئەگەر هیچ ئامانجێکیش نەدۆزرایەوە وەیا نەبوو کە وا تیرێکی واتای تێ بگیرێت، دەبێ نرخێك هەر بدرێ بەهێنانی شێوەیێك لەلاوە بۆ ناو هەڵبەست، هەرچەند شێوەکەش خۆی بەواتایێکەوە نەبەستێتەوە وەیا بەسەر بنگەیێکەوە نەوەستێتەوە و وەك دووکەڵیش ڕەهەوا کەوێت؛ چونکە هەموو وێنەیێك لە هەڵبەستدا دەبێتە هۆی تێروپڕی و سامانی داڕشتنەکەی؛ بەمەرجێك هەناسەسواری و نالەباری و عەیبی ئەوتۆیی پەیدا نەکات. شاعیر لە گەرمەی هەڵڕژانی سۆز و عاتیفەیدا، لایەنی ئارایشت و جوانکاری و هونەر، فەرامۆش ناکات و هەمیشە خەریکە بەپێی دەسەڵات و لوان، دراوسێیەتیی نێوان شێوە و ناوەڕۆك بکا بەپێوەندییێکی سوودبەخش. دیارە لەم مەیدانەشدا هەتاکو شێوە پڕ ڕەنگ و وێنە و نەقش و نیگار بێ، پتر لێی دەوەشێتەوە ببێت بەزەرفی واتای ورد و ناسك و شەنگ. نالی خۆی لە بەیتێکی زۆر بەسۆزدا ئەمەی گوتووە:

لە جگەر گۆشەیی شیعرم مەدە مەعنایی خراپ
بێ خەتا کەس نییە ڕازی کە لە ئەولادی درێ

مەعنا لێدانەوەی خراپی شیعریش لە سێ ڕێبازی ڕاستە شەقامەوە دێت، جگە لە لاڕێ و کوێرەڕێی ئەوتۆ لێرەدا جێی باسکردنیان نابێتەوە، یەکێك لەو ڕێبازانە

ئەوەبوو کە لێی دەدوام وا ئێستاش دێتەوە پێشمان:

ڕێبازی یەکەم: مەعنا لێدانەوەی هەڵە و چەوت و کەموکەسر.

ڕێبازی دووەم: لەلاوە خواستنەوەی واتا بۆ ناو هەڵبەست.

ڕێبازی سێیەم: کەمکردنەوەی مەعنا و سڕینەوەی جوانی و ئارایشت، کە ئەمەیان یەکجار لە هی دووەم ناپەسندترە.

ئەم ڕێبازەی سێیەمە کە پووچاندنەوەی نرخی هەڵبەست دەگرێتە بەر، ئەگەر لە ئەنجامی نەزانینی سادەوە بێت، عوزری نەزانین شەفاعەتی بۆ دەکات، زیانیشی زۆر کەمترە لەوەی بەئانقەست وەیا بۆ هەر مەبەستێکی تری زاتی بێت، پێڕەوی بکرێت؛ چونکە مرۆڤی نەزانی سادە، ڕێگای تێگەیشتن و فێربوون لە ڕووی خۆی و حەقیقەت داناخات؛ بەخۆڕاییش بەردەوام نابێ لەسەر کزکردنەوە و کوژاندنەوەی تروسکەکانی واتا و ئارایشتی هەڵبەست، بەپێچەوانەی مرۆڤەکەی تر کە بڕیاری داوە، چ ڕاستییان نەسەلمێنێ مەگەر ئەو ڕاستییەی دڵخوازی خۆی و مەبەستە زاتییەکەی بێت.

لەبەر تیشکی ئەم بەدیهییە ڕووناکەدا ڕێمان هەیە بڵێین، پێویستی هەرە سەرەتایی بەسەر شانی شیکەرەوەی شیعری شاعیرێکی ورد و مووقڵاش و قووڵی وەك (نالی)یەوە ئەوەیە، چاو ودڵ و هەست و نەستی خۆی بکاتەوە بۆ بوونی ئیحتیمالی واتایێك وەیا وێنەیێك لە شیعرەکاندا کە خۆی بۆی نەچووە. هەمیشەش لەم و لەو بپرسێ بەڵکو، کوردی گوتەنی خوا و ڕاستان، مانایێکی شرایەوە ببیسێ لەوانەی بەپرسین نەبێ نەگاتە دەسەڵاتی مەحدوودی خۆی.

بەولای ئەم پێویستییە سەرەتاییەوە پێویستی تری سەخت و زەحمەت زۆرن بۆ گەیشتن بەتوانای پلە بەرزەکەی دیراسەی شیعری نالی وەیا هەر یەکێك لەو شاعیرە ناودارانەی ئیسلام کە ناویان لە مەیدانی وردەکاری و فرەواتایی و تویکڵداری و سەد تۆژاڵیدا دەرکردووە. بەعادەت هەموو شیعرێك و هەموو هونەرێك و هەموو بەرهەمێکی جوان و ورد، جۆرە داپۆشراوییێکی تێدایە کە جودای دەکاتەوە لە گوتەی بازاڕی و بەرهەمی ساکار لە ڕووی ئاسانی و زەحمەتی تێگەیشتنەوە کە ئەمەش دیاردەیێکە نابێ چاو و مێشکمان لێی بڕەوێنەوە و ببنە دوشمنی؛ بەپێچەوانە دەبێ لێی ڕازی بین و کەیفمان پێی بێت؛ چونکە لە هەر زەحمەتێکی فیکری و هونەریدا جۆرە سەرەوژوور

چوون و پێشکەوتنێك هەیە کە جێی شانازی پێوەکردنە؛ نەك لێ زوێر بوون. تاوانبار کردنی بەرهەمی پێشکەوتوو خۆی لە خۆیدا تاوانێکی گەورەیە. کە بێین ئەم دەستوورانە و مەبدەئانە بەسەر شیعرەکانی نالیدا بگرین، دەبینین بەشێکی زۆری شیعرەکان بەمەیدان و دانگ پێش تێگەیشتنی ساکار کەوتوونەتەوە. بە نموونەی ڕوونکردنەوە دەڵێم: بۆ تێگەیشتنی تەواوی واتای سەرلەبەری بەیتەکانی نەعتی (ئەی ساکنی ریازی مەدینەی مونەووەرە)، دەبێ چەندین مەیدانی زانست و شارەزاییی ئەو سەردەمە بڕابێت کە نەعتەکەی تێدا هۆنراوەتەوە:

١- شارەزایی بەسەرجوملەیێکی ئەدەبی کۆنی ئیسلام.

٢- شارەزایی بەزۆربەی زانستەکانی ئیسلام.

٣- شارەزایی بە (منطق: ژیر بێژی).

٤- شارەزایی بەمەشرەب و شێواز و تایبەتییەکانی بوێژیی نالی.

٥- شارەزایی بە لەبەریەك هەڵوەشاندنی گوتە و واتای داخراو.

سەرەڕای ئەمانە و شتی تریش، دەبێ سەلیقەیێکی ڕاست و زەکایێکی زکماکیش یار و یاوەر بێت ئەگەرنا هەموو پەلەفڕە و دەست و پێ لێکدانی جیهان، بابیی یەك تۆسقاڵ سوودی نابێ بۆ تێگەیشتنی ئەم دوو بەیتە:

شوبهەی نییە کە شەمس و قەمەر سێبەری ئەون
نیسبەت بە هەردوو وەجهـ وەکوو نوور و سێبەرە
بورهانە صورەتی بەشەری چونکە نوورە نوور
بێ ظیللە ماسیوای بە دوو نیسبەت موعەببەرە

دەبێ لێرەدا قسەی درێژ کورت کەینەوە، بۆ ئەوە جڵەوی خامە بادەینەوە سەر لایەنی (خۆلادان) لە ڕەوشتە ناجایەزەکەی و ڕووتاندنەوەی هەڵبەست لە واتا و ئارایشت.

نالی کە ئاگاداری خۆیەتی چی کردووە لە جیهانی پڕ ئەفسوونی واتادا، چەندین جار پەردەی مێشك و گوێی ئەدیبانی لەراندووەتەوە بە گوتەی سەریحی پڕ بەدەم و پڕ هاوار بۆ ئەوەی ورد بنەوە لە واتای شیعرەکانی و دەستیان بگاتە گەوهەرە قەپێلك داخراوەکانی ژێر دەریای هەڵبەستی. لەم هاوارانەی (نالی)دا هەرچی عوزری

خۆنەزانکردن و بێ باکی و سەر ڕۆیی و تەسك پێوی بە دەست کەسەوە نەماوە، لە ئاست شیعرەکانی، چونکە عەرەب گوتەنی: (أعذر من أنذر). وەیا کورد گوتەنی: (ئەوەی کەس بێ ئەلفێکی بەسە). سەیری چەند بە پەرۆشەوە لە بن گوێی ئەدیب و شیعر دۆستی کورددا دەچریکێنێت:

بەحری غەزەلم پڕ لە دوڕ و گەوهەرە ئەمما
غەواصی دەوێ یەعنی بە تەعمیقی بزانە
پڕ دانەیە ئەمما نە وەکو دانەیی چەڵتووك
بەحرم وتووە نەك وەکو گۆلی مەرەزانە

تەنانەت لە وشەی (بەحری غەزەل)دا، دانە گەوهەرێکی واتای داناوە کە ئەگەر بۆی قووڵ نەبینەوە، دەستمانی ناگاتێ. ئەم بەحرە کە لە تەك گۆلی مەرەزەدا دابنرێت، دەبێتە دەریا لە ڕووی قووڵیی خۆی و تەنکیی گۆلە مەرەزەوە، کە ئیزافە وەلای (غزل)یش بکرێت، دەبێتە (بەحری عروض). سەیریش لەوەدایە کە بەیتەکان بەدوا بەیتێکی تردا دێن، ئەویش لە لای خۆیەوە هێزێکی زیادیان پێ دەدا. پێشتر نالی گوتوویەتی:

لەو شێخە بەکەم مەگرە کە شێخە نە مریدە
ئەم ریشە بە سەردار و ڕەئیسێکی بزانە

وشەی (بزانە) لە کۆتاییی بەیتەکەدا، بەڕواڵەت واتای(إعلم)ی عەرەبی دەبەخشێ؛ بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئەم واتایە فرێ بەسەر ناوەڕۆك و مەبەستی بەیتەکەوە نییە؛ چونکە "نالی" دەیەوێ هەجوی شێخەکە بکات، نەك پێیدا هەڵبڵێ. وشەی (بزان) جەمعی وشەی (بُز) ی فارسییە؛ بەواتای (بزن). بەو پێیە بەیتەکە دەبێتە: (ئەم ڕیشە بە سەردار و ڕەئیسێکی بزانانە). کە دەزانین بزنیش ریشی درێژە. کەواتە نالی حەقیەتی گورج پێمان بڵێ (بەحری غەزەلم... هتد). چونکە تازە بە تازە وشەی (بزان)ی کردووەتە گەوهەر و خستووتییە بەحری غەزەلەوە. ئێمە کە چاومان ئەم وردەکارییە نەبینێ، خەتای چاومانە و لەبەر بێباکی وەیا درشتبینیی خۆمانە. لەوەشدا چ حەقێکمان بەدەستەوە نەماوە؛ چونکە نالی ڕێی هەموو گلەیێکی لێ بڕیوینەوە. پێم بڵێ دەبێ هەڵوێستمان لە ئاست ئەم بەیتەدا چی بێ؟

نـالـی بـەداوە شەعـری دەقـیـقـی خـەیـاڵـی شیـعر

بـۆ ئـەو کـەسەی کـە شاعـیـرە سەد داوی نـایـەوە

ئێمە کە بزانین داوی بۆ ناوینەتەوە، چۆن ڕەوایە سووك بەسەر شیعرەکانیدا تێ پـەڕیـن؟ ئـەم سووك تـێپـەڕیـنـەمـان یـەکسەر پـابـەنـدی داوەکـانمان دەکـات و چ عوزرێکیشمان بەدەستەوە نابێ؛ چونکە وەك گوتم، (لقد أعذر من أنذر). بێگومان دەبێ هەر ئەم بەیتە خۆی داوی وەهای تێدابێ کە ئەگەر ورد نەڕۆین پێیەوە بین. من یەك دوو داوم لێ هەڵگرتووەتەوە. هونەرەکەش بۆ نالی دەگەڕێتەوە، چونکە خەبەرداری کردمەوە لە داوەکان. یەکێك لەوان ئەمەیە کە شیعرەکە بەشێوەیێکی تر بخوێندرێتەوە؛ چونکە لە ڕێنووسی کوردیی کۆندا هەردوو خوێندنەوە جایەزە:

نالی بەداوە شیعری دەقیقی خەیاڵی شەعری

بەمەدا خەیاڵی داوەمووە باریکەکانی یار بووەتەوە داوە شیعری غەزەلەکە. وەصفی (دقیق)یش دەشێ بۆ "شیعرەك"ە و بۆ "شەعرەك"ە بگەڕێتەوە و هەردووکیان ببنە ئەو داوە کە بۆ شاعیرانی ناوەتەوە.

(خەیاڵی شەعر)یش هـەڵدەگرێ (اضافەی بیانی) بـێت؛ نـەك (اضافـەی حقیقی). ئەوساش واتاکەی ئەمە دەبێ :(ئەو خەیاڵەی وەك شەعر باریکە). ئەمەیان داوێك.

داوی دووەم لە کۆتاییی بەیتەکەدایە کە دەڵێ:(سەد داو)، لە نووسیندا دوو پیتی(د) دەنووسرێ؛ بەڵام لە گوتنەوەدا یەك (د)ی گوشراو دەردکێنرێت. نەختێك زمان ڕەهاکە لە گوشینی (د) ەکە وشەکان دەبنە (سەداو – سەد ئاو)– مصرەعەکەش ئەمەی لێ دێتەوە(بۆ ئەو کەسەی کە شاعیرە سەد ئاوی نایەوە)– چاوێك بەغەزەلەکەدا بگێڕەوە، دەبـیـنـی دەیـان وشەی وەهـای تـێدایـە کـە هـەمـووی واتـای (ئـاو) ڕادەگـەیـەنن؛ چ بەحەقیقەت بێ؛ چ بە مەجاز، وەیا تەئویل؛ وەك: وشەکانی (تەڕی– بەهار – پشکۆ کوژانەوە – گوڵ گەشانەوە – خەڵووز کوژانەوە – گوڵ زار (گوڵزار) – دەم و پێکەنین – غونچە گەشانەوە – ڕەگی شەجەر– فیض – نار مردن – خاك ژیانەوە – هەنجیر – شیر – صاف – طی فلی عینەب – رشانەوە – سونبول – شمشادی تازە – خضرا – بـرد الـعـجـوز – تـەڕایـی عـیشق – بـەفـر– سارد و گـەرمـی خـەجـاڵـەت– تـوانـەوە– چاوە–زانەوە– ڕەوان– زەمزەم– فرات–نیل...) لەبەر تیشکی فنوونی شیعردا

هەموو ئەو وشانە دژی ئاو و تەرایین وەك (پشكۆ، مەجمەر، خەڵووز، وشكی، عاصی، نار، خاك) لە ڕێی (مفهوم المخالفة) وە، ئەوانیش واتای ئاو و تەڕایی دەبەخشن، وەیان تارماییيان دەخەنە ناو بەیتەكانەوە. نالی زۆر ڕاستی كردووە كە دەڵێ بەداوە شەعری خەیاڵی شیعر، سەد (ئاوی) نایەوە؛ چونكە سەرلەبەری بەیتەكانی بە (ئاو) ئاوسن. من و تۆش لەسەر وردبینی و خوردكردنەوە و بۆچوونی شاعیرانە پەكمان كەوتووە بۆ دیتنی ئەم هەموو ئاو و تەڕاییيەی كە خەریكە دامەنی خەیاڵی شیكەرەوە تەڕ دەكاتەوە.

لەم نووسینە بەرتەسكەی كە بەئەسڵ بۆ گوتار دەستی پێ كراوە و لە ژێر ئەو ناونیشانەدا كە سایەی بەسەردا هێناوە، چی تر مەودای بەدوا كەوتنی تایبەتییەكانی شیعری نالی پەیدا نابێت؛ چونكە هەوڵدانی گرتنەبەری هەموو ئەو تایبەتییانە وا داخوازی دەكات لە پێشەوە ناونیشانەكە بگۆڕێت و لە جیاتی (چەپك)، وشەی (گوڵزار) خۆی ببێتە ناونیشان، نووسینەكەش لە گوتارەوە بكرێ بە دیراسەی دوور و قووڵ و پشوودرێژی چەند ساڵە. كورد گوتەنی: ئەم درەنگە بەم زووە ڕاناگات. لەبەر ئەمە لێرەوە بەناچاری، جڵەوی خامە بادەدەمەوە سەر لاباسێك كە لە یەكەم ئاڵقەی ئەم ڕیزە گوتارەدا كردوومەتە بەڵێن و تا ئێستاش وەك قەرز هەر بەسەر شانمەوەیە؛ ئەویش لاباسی (ناوەڕۆك)ە لە شیعری نالیدا.

لە تێكڕای ئەم نووسینەدا ، بە پێشەكی و ڕیزە گوتارەكانیەوە، تا ڕادەیێك زمانی خامە گفتوگۆیەكی لەبارەی ناوەڕۆكەوە كردووە؛ هەرچەند ناوەڕۆكەكەش مەبەستی بنجیی گفتوگۆیەكە نەبووبێ؛ وەیاخود بەشێكی كەم لە ناوەڕۆكی هەموو شیعرەكانی نالی باس كرابێت. چونكە شتێكی ئاشكرایە واتای هەر بەیتێك و غەزەلێك و قەسیدەیێك و هەندێكی تێكڕای ناوەڕۆك بەبەر خۆی دەدات؛ جا بەناوی ناوەڕۆكەوە بێت، یاخود لە زیمنی مەبەستێكی تردا بێت، وەیا هەر بەجارێ چ ناونیشانی نەبێت.

ئەوەی ڕاستی بێ، ئەگەر لە باسی ئەدەبی وەیا مرۆڤایەتی بەگشتی، خۆمان نەكەین بەو قەسابەی كوشتە پەل پەل دەكا و هەموو ئەندامەكانی لەیەكتر جودا دەكاتەوە، هیچ ڕێگەیێكی ڕاست و ڕەوا نییە لێمان بسەلمێنێ كاری ئەدەبی لەبەریەك هەڵوەشێنین و سەر و دەست و پێ و كەوڵ و هەناوی لەیەكتر جودا كەینەوە و بەخۆشمان بڵێین خەریكی كرداری خالقانەین؛ چونكە بەرهەمی ئەدەبی هەمووی

بەیەکەوە دەزێ و پێش زانیشی بەیەکەوە لە هەناوی خاوەنەکەی ڕسکاوە و فراژوو بووە. وا دەبێ ناوەناوە بە ناچاری باسی لایەنێکی یەك لەو بەرهەمە ئەدەبییانە دەکەین، بەناوی شیکردنەوەی ئەو لایەنە کە خۆی بەتەنها مەبەستە لە ڕوونکردنەوەدا، ئیتر لە تێکڕای بەرهەمەکە دادەبڕێت و بەسەربەخۆیی باسی دەکرێت. لە حاڵێکدا دەزانین هەموو لایەنەکان بەیەکەوە هاتوون و تێکڕایان بەشدارن لە هەڵنانی لەش و واتا و شێوە و شێوازی کارەکە. هەر تاکێکیش لەو لایەنانە مەیلە و تێکەڵە لەگەڵ ئەوانی تردا؛ وەیا بەداوی پێوەندی، بەوانی ترەوە بەستراوەتەوە کە ئەمە ڕێ نادات لەیەکتر جودا بکرێنەوە بێ ئەوەی تێکەڵییەکە پەکی بخرێ وەیا داوەکانی پێوەندیی بپچڕێن. ئەم ناچارییەی پەلپەلکردن دەبێ لە سنووری مەعقوولدا بوەستێ. مەعقوولیەتیش لەوەوە دێت، زەرەری بێ پڕبوونەوە بەبەرهەمە پەلپەلکراوەکە نەگات، زەرەرەکەش بەزۆری بریتییە لەمانە:

١- نەهێڵانی تێکەڵییەکە و هەڵبڕینی داوەکانی پێوەندی بەو جۆرەی کە لە نرخ و بایەخی هەموو لایەکیان کەم دەکاتەوە؛ چونکە دیارە تێ نەخوێندنەوەی ئەو شتانەی کە هاوبەشن لە پێکهێنانی نرخێکدا، دەبێتە شاردنەوەی نرخی هاوبەشییەکە، کە خۆی بەشێکە لە نرخەکە.

٢- بێ ئاگایی لەوەی کە پەلپەلکردنی بەرهەم بەناچاری دەکرێت و ڕەوا دەدیترێت. چونکە بێئاگایی لەم ڕاستییە یەکسەر دەبێتە هۆی بێ پەروایی لە ئاست هارمۆنی و هاوبەشی و تێکبەسترانی ناوەڕۆکی سەرلەبەری بەرهەمەکە. چ فەرقێکیش نییە لەبەینی ئەوەی بەبێ پەروایی نرخی بەرهەم پێشێل بکات وەیاخود بەتێنەگەیشتنی سادە؛ چونکە بەعادەت نەزانینەکە خۆی بنکەی بێ پەرواییەکەیە.

٣- دووبارە نەخستنەوە سەریەکی پەلپەلکراوەکان بۆ پێکهێنانەوەی سەرلەنوێی بەرهەمەکە. تۆ کە هاتی بەرخێکت کوشتەوە و ئەندامەکانیت لەیەکتر جوداکردنەوە و هەریەك لەوانت بەجۆری سەربەخۆ وەسف کرد، تێکڕای وەسفەکەت نابێتە وەسفی بەرخەکە؛ چونکە بەرخ سەر و دەست و دونگ و کەوڵ و قاچەکانی و...بەیەکەوەن، سەرەڕای بەیەکەوەبوونیان یەکتریش تەواو دەکەن. ئەمەش حاڵەتێکە هەموو شتێکی زیندوو تێیدا بەشدارە؛ نەك هەر زیندوو هەموو شتێ زۆر لایەن و موتەکامیلیش، وەك زیندوو وایە کە لێکدابڕینی کەرتە

پێکهێنەرەکانی تەکامولەکەی دەکوژێ. بەو پێیە دەبێ دوای هەڵوەشاندنی ناچاریی بەرهەم، سەرلەنوێ بەیەکتردا بدووریێتەوە و بە دروستی و تەواوی و سەرلەبەری، تەماشای بکرێتەوە. لەمن بە پێشەوە، نووسەر هەبووە ئەم ڕایەی دەربڕیوە؛ تەنانەت دابەشکردنەکە ناو دەنێ (دابەشکردنی میتافیزیکی). لێرەدا من قسەی غەیری خۆم دووبارە دەکەمەوە کە باوەڕم پێی هەیە.

لەم کاری دابەشکردن و پەلپەلکردنی بەرهەمی ئەدەبی بۆ مەبەستی شیکردنەوە و تێگەیاندن، ئەوەی لە هەمووان قاچ خلیسکێنترە، عەمەلیەتی لێك ترازاندنی ناوەڕۆك و شێوازە. چونکە لەمەدا دوو کۆڵەکەی سەربەخۆ لەژێر هەیکەلی بەرهەم دەردەکێشرێت. لە حاڵێکدا هەڵبڕینەوەی بەشەکانی ناوەڕۆك، دەبێتە کەرتکردنی یەك کۆڵەکە هەرچەند گرنگ بێ وەیا گرنگتریش بێ، لە کۆڵەکەکەی تر کە شێوازە. بەڕاستی لەیەکتر جوداکردنەوەی ئەم دوو بەشە پێکهێنەرەی بەرهەمی ئەدەبی، کەمتر نییە لە ئیعدامی بەرهەمەکە؛ چونکە ناوەڕۆك و شێواز وەك (جەواڵ و گەنم) وە یاخود (کیسەی کاغەز و بامیە) نییە هەریەکە بەجوداوازی لە لایەکەوە هاتبن و ناوەڕۆکەکە لە جەواڵ و کیسەی شێواز کرابێت و دواتر لێی دەربهێنرێتەوە؛ چ زەرەریش بەهیچ لایەنێك نەگەیشتبێ. پێوەندیی شێواز بە ناوەڕۆکەوە، پتر و بەهێزترە لە جۆش پێخواردنی دوو پارچە مەعدەن. چونکە دەشێ دوای جۆشخواردن سەرلەنوێ لە جەمسەری نێوانیانەوە لە یەکتر جودا بکرێنەوە کەچی شێواز و ناوەڕۆك لە جەمسەرەوە بەیەکتر نەگەیشتوون، بەڵکو وەکو لەشی مرۆڤ و پێستەکەی بەیەکەوە نمایان کردووە و هەموو لەشەکە و هەموو پێستەکە، دەوراندەور و سەرلەبەر، جۆشخواردووی یەکترن. نەخێر پێستەکە درێژەکێشانی لەشەکەیە؛ بەڵام بەلای دەرەوە نەك بەلای ژوورەوە.

لە زۆر نووسیناندا دەخوێنیتەوە، نووسەر باسی شێواز و ناوەڕۆك دەکات، وەك ئەوەی باسی مریشك و پەڕەکانی وەیا مرۆڤ و تووکی لەشی بکات. زۆر جارانیش لەبەر ڕق هەڵگرتن لە ڕواڵەتی تەعبیری کۆن، ناحەزانە باسی شێواز (روخسار) دەکات هەر دەڵێی میکرۆبی سیلی لە لەشێکی ساغدا دۆزیوەتەوە. بەڕاستی ئەم تەرزە بۆچوونە کارێکی دوور لە واقیعییەتە و پێوەندیی بە ئەدەب و ڕۆشنبیرییەوە نییە. چەند سەیرە یەکێك حەز لە خانوو بکات، بەڵام ڕق لە دەرگە و پەنجەرە و کەفماڵی دیوارەکانی هەڵگرێت. هەر ئەم بۆچوونە هەڵەیە وای کردووە تەعبیری (وشەسازی)، بەسەر زاری

هەندێ کەسدا بێت لە کاتی باسکردنی ئەدەبی لێرە بەپێشەوە.

من لە نووسینمدا وا بووە بەجۆری سەربەخۆ لە شێواز (روخسار) دواوم، بەڵام لەبەر خاتری ئامانجێکی تایبەتی بووە، نەك لەبەر بڕواکردنم بەڕەوابوونی لێك ترازاندنی شێواز و ناوەڕۆك.

من لەم نووسینەمدا، وەرامی هەندێ بیروڕای چەوتم داوەتەوە کە دەیەوێ یەك جۆرە ناوەڕۆکی خۆی حەزی لێ دەکات بسەپێنێ بەسەر هەموو جیهاندا. لە ئاست ئەم تەرزە تەسك دیتنەدا گوتوومە ناوەڕۆك هەرچی دەبێ باببێ، باییی فلسێك نرخی نابێ، ئەگەر شێوازەکەی بێ هونەر و جوانی بێت. من چی بکەم لە وەعز و پەندی فەیلەسووفانە کە بەقسەی شەتوپەت دەربڕابێ؛ وەیا گوناهی من و تۆ چی بێ لەوەدا جنێوەکانی شێخ رەزا هەند تەڕ و بڕن ئاویان لێ دەتکێ! بەرهەم و ناوەڕۆك و شێواز هەموویان تەواوکەری یەك شتن، وەیاخود بە هەموویان دەبنە شتێك. هەڵبەت نابێ لە بیرمان بچێ ئەمانە لە ئاسمانەوە نەباریون، زەنەی دەروونی مرۆڤن و تێکڕایان باسی ئەو دەروونە دەگێڕنەوە و وێنەی دەکێشن هەر لەو دەمەدا مرۆڤەکە لە ڕێی وشەوە دەیەوێ وێنەی واتا وەیا مەبەستێك بکێشێت. بەرهەمی ئەدەبی وەیا هونەری کە بەچکەی هەست و هۆشن، پتر لەوەی ڕەنگدانەوەی ئالیی دەرەوەی نەفس بن لەو نەفس و هەست و هۆشەدا، قیاسیان لە بەرهەمی مادی، تەنانەت زانستی ڕووتیش، ناکرێ کە بریتییە لە ڕیز کردنی مادەی ڕووت بەسەر یەکەوە؛ وەیا تەعبیردانێکی سارد و سڕ بێ لەوانەی بەڕاست دەزانرێن لە سروشتدا.

بەرهەمی مادی (وەك فابریقە، خانوو، جل و بەرگ، کەپر. پێڵاو...) وەیا زانیاری (وەك دەستووراتی هەندەسە، ئاسمان، ریازیات بەتێکڕایی، ڕاستییەکانی فیزیا و کیمیا...) تێکەڵ بە نەفس و ویژدانی دروستکەرەکەی وەیا دۆزەرەوەکەی نابێت. لەو نەفس و ویژدانەشەوە هەڵناکوڵێن؛ چونکە بوونی سەربەخۆیان هەیە و بەپێی یاسا و دەستووری ناو کتێبان وەیا تاقیکردنەوان، مرۆڤ لێیان شارەزا دەبێ.

بەرهەمی ئەدەبی و هونەری ئەو بوونە سەربەخۆیەی نییە، بەپێی یاسا و دەستووری قەراردادەش پەیدا نابێ، لە دەرەوەی نەفس و ویژدانی خاوەنەکەشی قوت نابێتەوە. بەڵێ ڕاستە کە بوونی مادی نەبوو، بەرهەمی ئەدەبی و هونەرییش نابێ. بەر لەوان ئەدەب و هونەریش نابن، بەر لەوان مرۆڤیش نابێ. بەڵام ئەم پەککەوتنە لەسەر

ماده بۆ پەیدابوونی ئەدەب و هونەر نابێتە بەشێکی ئەدەب و هونەرەکە؛ هەروەك چەمەنتۆ و شێلمان دەبنە بەشێکی خانوو وەیا دەستووری ئەرخەمیدس دیاردەیێکی سروشتییە و کاری خۆی دەکات؛ هەرچەند ئەرخەمیدسیش نەبا وەیا نەیدۆزیبایەوە.

بەرهەمی ئەدەبی و هونەری تێکەڵبوون و تەفاعولی نەفسیی خاوەنەکەیەتی لەگەڵ بوونەوەر (موجود)دا وەیاخود لەگەڵ ئەو وێنە و واتایانەی کە پێشتر لە تەفاعولی ئەوتۆیی پەیدا بوون. زۆر جارانیش ژوورخانی فکری، ئەوەندە تەجریدی دەبێتە بنگەی ئەدەب و هونەر، چ پێوەندیی راستەوخۆی بە مادەوە نامێنێ، وەك ئەوەی کە وڕێنەی بێ سەروپێیی ناو ئەفسانان بکرێ بەبناغەی هەڵبەست وەیا چیرۆك. ئەم وڕێنانە، هەرچەند لە بنەڕەتدا، ڕەنگدانەوەی بوونەوەرن لە مێشکی کول و لێڵی گەلی دواکەوتوودا، بەڵام دوای پەیدابوونیان کاری سەربەخۆ دەکەن. بەشی زۆری ئەو کارکردنەش بە پێچەوانەی حوکمی سەرهەڵدانیان لە مادەوە، دژی مادە و دەستوورەکانی دەوەستن تا ڕادەی پەککستن و بێبایەخکردنی؛ وەك ئەوەی کە سوود وەرگرتن لە جانەوەرێك دەبێتە هۆی تەقدیسکردنی ئەو جانەوەرە، کە ئیتر سوودی لێ وەرناگیرێ؛ سوودەکە بوو بەهۆی تەقدیس، تەقدیسەکەش سوودەکەی کوشت.

کورتەی قسەی درێژ ئەوەیە، ئەدەب و هونەر وەك زۆرینەی دیاردەکانی کۆمەڵایەتی و ئاین و باوەڕ و نەریت... هتد، بەرهەمی زاتین لە ئاکامی تێکەڵبوونی زات لەگەڵ مادەدا پەیدا دەبن. باشتر ئەوەیە بڵێم تێکەڵبوونی زات لەگەڵ تێکڕای دەوروبەر بەباری مادی و مەعنەوییەوە، بەهەموو چاك و خراپییەوە. لەوانەی دێنە بەر هەست و هۆشی مرۆڤەوە، نەك تەنها (مادە) کە بەشی تەفسیری راستەوخۆی ئەدەب و هونەر ناکات.

بێگومان یەکێك لە عامیلەکانی دەوروبەر، ڕابەر و فێرکەر و مامۆستا و دەرسدەرە کەوا پتر لە مادەی کەڕ و لاڵ وەیا نەریتی قاڵب بەستووی بێ گیان وەیا بەرژەوەند و سوودی دەورەدراو بەچەندین دیواری مەنعکردن و بەعەیب زانین، دەبنە سەرچاوەی کارتێکردن. چونکە ڕابەر و مامۆستا کە خۆیان بەقەدەر هەر مادەیێکی ئەم جیهانە، مادەن، زمان و مێشکیشیان هەیە بەکاری دێنن بۆ ئیقناعکردنی وەیا ترساندن وەیا بەهەڵەبردن وەیا ڕێی راست نیشاندان (کە رابەرەکە بەڕاستی دەزانێ، لەوانەشە چەوتترین ڕێگابێت) وەیا بەکوشتدان...وەیا...وەیا.

لەبەر تیشکی ئەم لێکدانەوانە و تێبینییانەدا، من ڕێگە بەخۆم دەدەم باسی

(ناوەڕۆك) بكەم لەشیعری نالی كە بە ناچاری دەبێتە باسكردنێكی دابەشكەرانە و لەبەر یەك ترازێنانە، لە حاڵێكدا ئەو بەشانەی بەیەكەوە بەستراونەوە زۆر جارانیش لەیەك بەیتدا تێك ئالاّون؛ ئیتر تێكئالانی دۆستانە بێ، وەیا چەشنێكی تر بێ، وەك ئەوەی لەم بەیتەدا دیار دەكەوێ:

مرادم زیللەت و پاڕانەوەی حاڵە نەوەك نەعتە

بەچەند بەیتێكی كوردانە كە قورئانت ثەنا خوانە

لێرەدا ناوەڕۆكێكی خۆبەكوردزانین كەوتووەتە بەر دەستوپێی ناوەرۆكی ئاینی. بەڵام دەبێ لەبیر نەكەین هەردوو ناوەڕۆك لە بەیتەكەدا بەیەكەوە جۆش خواردوون و بەزۆرەملێی وەك ئەم باسكردنە نەبێ، لەیەكتر جودا ناكرێنەوە. چونكە جوداكردنەوەیان هەم شیرازەی هەڵبەست هەڵدەوەشێنێ و هەم نەفس و ویژدانی نالیش دەكا بەچەند دەرگە و دەربوونە كە لە راستیدا یەك نەفس و یەك ویژدانە، هەردوو ناوەڕۆك و سەرلەبەری بەیتەكە و قەسیدەكە و شێوازەكە و فنوونی شاعیریەتەكەی لێ هەڵكوڵیوە. وەك ئاوی سەرچاوە، چ پێككەوتنەوەیێك و نەگونجانێكیشی هەست پێ نەكردووە لە بەیەكەوە هاتنی دوو ناوەڕۆكەكەدا؛ كەوا ڕەنگە كوردیكی دڵگەرمی ئەم سەردەمە لە كزبوونەوەی واتای كوردایەتی بەرانبەر ئاین، لە هەڵبەستەكەدا هەستی ناڕەحەتی بكا. چونكە چەندین هەڵبەست و نەشیدی ئەوتۆ دەبیەت، هەموویان دژی ئەو قەناعەتەی ناو بەیتەكەی نالین:

ئەرێ ئەی كوردستان كوردستانی جوان

گەورەمی ژینمی خوامی بێگــــومان

ڕەنگە كوردێكی چینپەروەر، لە كزبوونەوەی تێكڕای كورد بەرانبەر ئاین ناراحەت نەبێ؛ بەڵام ئەگەر خەلە و خەرمان و فەلاح و كرێكاری كورد كز بوویایەوە ناڕازی بوویایە وە بەگژ نالیدا چووبایە. بێگومان كوردێكی دینپەروەریش بایی ئەرز و ئاسمان لەم بەیتەی (كوردستانی جوان) وەتەنگ دێت و بەكوفری بێ دەمەتەقەی دەزانێ. مرۆڤی وەهاش هەیە لە هیچ كامێكیان وەتەنگ نایەت. هی واش هەیە نەك هەر وەتەنگ نایەت؛ بەڵكو لە هیچ ناگا تا وەتەنگ بێت وەیا ڕای لێ بێت.

ئەم هەڵوەستە لەیەك نەچووانە، بەرانبەر تاكە بەیتێك ئاكامی تێكەڵبوون و

تەفاعولی نەفس و ویژدانی مرۆڤە لەگەڵ دەوروبەر و بوونەوەردا. بابەت یەکێکە؛ بەڵام هەڵوەست زۆرە و گەلێکیش لەیەکتر جودان. جوداوازییەکەش لە دەربەست نەبوونەوە دەست پێ دەکا تا دەگاتە سنووری لەدژ وەستان و جەنگین؛ بگرە کوشتنیش.

ئەم مەودایە بەرفراوانەی جوداوازیی هەڵوەست لە ئاست بیروباوەڕی ناو بەیتێکی هەڵبەستەکەی نالی، بەتاکە هۆی (مادی)ی بەرهەست وەیا بەرژەوەند، تەفسیر ناکرێ. لەوانەیە دەوڵەمەندێك بەیتەکەی پێ خۆش بێ، یەکێکی تر پێی هار بێ، وەیاخود بابایێکی هەژار تێی نەگات و هەژارێکی تر جەزبەی بۆ بگرێت، وەیاخود هەژارێك و دەوڵەمەندێك بەیەکەوە لەسەر بەیتەکە بکەنەوە و هەژار و دەوڵەمەندێکی تریش، بەیەکەوە هێرش ببەنە سەر بەیتەکە و ئەو کەسانەی کە لەسەریشی دەکەنەوە.

پەیداکردنی تەفسیری یەکسەر و کتوپڕی مادی بۆ جوداوازی لە نێوان ئەو هەڵوەستانەی کە دەبوو بەهۆی یەکبوونی بەرژەوەندی خاوەنەکانیان، وەك یەك وابن، بەتەواوی وەك ئەوەیە، تەفسیری یەکسەر و کتوپڕ پەیدا بکرێت بۆ لە یەکچوونی ئەو هەڵوەستانەی کە دەبوو بەهۆی جودابوونی بەرژەوەندی خاوەنەکانیان ئەوانیش جوداواز بن. هەردوو تەفسیر بەزۆرەملێ و پەکخستن و تۆبزی نەبێ، ناچێتە مێشکی مرۆڤی ژیر، چ مەنتیق و عیلمانیەتیش بەخۆیەوە ناگرێ. ئەو هەموو شتە لەیەك نەچووانە جێگەی بۆ نادۆزرێتەوە لە هۆش و گۆش و زانست و مەنتیقدا ئەگەر نەدرێتە بەر تەفسیری مادیی فراوانی واقیع، بەهەموو لایەنێکی مادی و نامادییەوە (فکری مادی بۆخۆی بڕوای هەیە بەوە کە مادە سەرچاوەی هەموو ئەو شتانەیە پێیان دەڵێن مەعنەوی و من وشەی نامادیم بۆ بەکارهێنا).

جگە لە زۆر لایەنی ئەو کاریگەرانەی تاو دێنن بۆ ناو دڵی مرۆڤ، هەر مرۆڤەکە خۆی لێی دەوەشێتەوە بەپێی گۆڕانی باری زیهنی و نەفسیی خۆی وەیا بەپێی داخوازیی هەڵوەستێکی کاتی وەیا زەوق و شەوقێکی ڕێکەوت وەیا بۆ تەماع وەیا لەبەر خاتر و خۆتر وەیا... وەیا... هەرجارە واتایێك و ناوەڕۆکێك بەکار بێنێت کە خزمایەتیی نەبێ لەگەڵ واتا و ناوەڕۆکی هەڵبەستێکی تری.

ئەوەی ڕاستی بێ، ئەم دیاردەیەی ناوەڕۆك زۆر بوون و جوداوازیی نێوانیان، هەتا بڵێی شتێکی وەك چاوەڕوانکراو بووە لە سەردەمی کۆندا؛ چونکە ئەوسا شاعیرێکی وەك نالی وەیا شێخ ڕەزا ئەندامی ڕێکخراوێك نەبووە کە فەرمایشتی دەسەڵاتی لە خۆی

بەپشتەوەتر بکاتە ناوەڕۆکی هەڵبەست و سەرلەبەری شیعری ٥ ساڵ و ٦ ساڵی؛ وەك مۆدێلی ئوتومبێلی (ڕۆزرایز)، یەکسان و نەگۆڕاو بێت.

یەك ئاهەنگیی واتا و ناوەڕۆك لە بەرهەمی ئەدەبی و هونەریی مرۆڤی سەر بەباوەڕی سیاسی– کەوا شتێکی چاوەڕوانکراو و بەرچاوە لە ژیانی ڕۆژانەدا – شتێکی نامومکینە لە شیعری نالی و غەیری نالیدا کە چ تەبلیغاتی ڕەسمی و سیاسی نەهاتووە، راوێژی هەڵبەستەکانی بۆ ڕەنگرێژ کات و قاڵبی فکر و ناوەڕۆکەکانی بهاوێتە بەر ریشە و خامەوە. نالی لەو پەراوێزەدا کە ژیاوە و بیری کردووە هەڵبەستی گوتووە، بە دڵخوازی خۆی ناوەڕۆکی هەڵبژاردووە و فۆرمی بۆ داناوە. هەر وەك گەشت و گەڕانەکەی بە شام و تورکیا و حیجازدا لە ئاکامی بە یەککەوتنەوەی تەکانەکانی پەلەفرەی ژیانی خۆی لەگەڵ واقیعدا، بەبێ دەرچوونی ئەمری ئیداری رووی داوە؛ هەروەهاش ناواخنی شیعرەکانی لە تەندووری دەروونیەوە، زمانەی کێشاوە؛ نە سوڵتانی تورکیا و نە پاشای بابان و نە دەرەبەگی هەولێر و نە توجاری شام و نە هەژار و ناوەنجی و نەهیچ شتێکی وەها مادی و بەردەست، پێیان کردووە.

هەموو ئەو قسەوقسەڵۆکە بێ سەروپێیانەش کە دەڵێ نالی و ئەمسالی نالی خزمەتی دەرەبەگی کردووە وەیا فکری دەرەبەگی کوتاوەتەوە لە تاکە سەرچاوەی کەم زانینەوە هەڵدەقوڵن بەیارمەتیی گرۆپفی رق هەڵگرتن لە رابردوو کە لەسەر هیچ بنجێکی زانست وەیا ئینساف وەیا هی خێرخواهی وەیا مرۆڤدۆستییەوە هەڵنەستاوە. بەپێچەوانە چەندی بڵێی کاری سەلبی دەکاتە سەر دڵ و مێشك و عاتیفەی چینی نەوباوی خوێندەواران کە لە هیچە و بەخۆڕایی دەیانکا بەدوشمنی نرخدارترین میراتی کوردەواری.

لێرەدا بەموناسەبەی جێگە، ناوی کتێبێکی زۆر مەشهووری زۆر مێشك غەلەتێنم بەبیر دێتەوە کە لە سالآنی ١٩٦٠ دەرچوو، بەناونیشانی (وعاظ السلاطين)، هێرشی سەختی دەبردە سەر زانا و ئەدیبەکانی سەردەمی کۆن؛ گۆیا بلوێرژەنی خەلیفە و مەلیکان بوون. لە حاڵێکدا تاك تاکەی ئەو زانا و ئەدیبانە نەبێ، خەلیفە و سولتانیان تێ نەخوێندووەتەوە. کەچی لەدەمی بڵاوکردنەوەی کتێبەکەدا زۆربەی ئەدیبەکانی عیراق بلوێرژەنی عەبدولکەریم قاسم بوون. سەیریش لەوەدا بوو، بەڕادەی تێ هەڵکشانی ئەدیبەکان لە داوای شۆڕشگێڕیدا تێ هەڵدەکشان بەرەو (قاسمپەرستی)،

کەسیش خەیاڵی بۆ ئەوە نەدەڕۆیشت، دیمەنەکە بە دیمەنی ناو کتێبەکەی (وعاظ...) بگریێ و بەخۆیدا بشکێتەوە.

بەڕاستی کە مرۆڤ ئاگای لە نەفسی خۆی بڕا، وڕێنەی عەنتیکە دەکات و کۆڵێکیش کەیفی بەخۆی و وڕێنەکانی دێت. هەر لە کولانەی نەفسە بەسەهووچووەکەی خۆشیەوە، سەیری دونیا دەکات، بەڵام سەیرێکی سەرەوبن و وەرگەڕاو و سەرمەقولاتە لێداو. کەسێك کە سەری سووڕا وا دەزانێ دونیا و خەلق دەسووڕێن.

نالی هەروەك خزمەتکاری تاکە کەس نەبووە؛ خزمەتکاری چ بەرە و تاقمێکیش نەبووە. فکر و بیروڕای هیچ چینێکی دیاریکراویشی نەکوتاوەتەوە. کە سەیری دیوانەکەی بکەین، بێ لایەنگیری و رق لێ هەڵگرتن دەبینین. ئەم مرۆڤە هەڵبەستی بۆ دڵی خۆی هۆنیوەتەوە، شیعرەکانیشی هەر باییی تێپەڕینی واقیع و کۆمەڵایەتی، بەنەفسی خۆیدا تەرجەمەی واقیع و کۆمەڵایەتی دەکەن. لەلایەن خۆدانەپاڵ چینی هەژار و بێ دەسەڵاتەوەش، هەر ئەوەندە دەگوترێ کە نالی وەك مرۆڤێکی موسڵمانی ئەو سەردەمە، لە رێی راستە باوەڕی ئاینەوە بەزەییی بە هەژاردا هاتووە، وەیا دژی ستەم بووە. چ فکرەیێکی روونی فەلسەفیی (هەژار دۆست)، وەیا دژوەستانێکی ئاشکرا لە (ستەمکار)، لەو هەڵبەستانەوە بەرەو پیرمانەوە نایەن. رەوا نابینم من وەیا یەکێکی تر لە رێی تەئویلێکی داتاشراوەوە (هەڵوەست) بۆ نالی دروست کات و بەلای چینێکیدا بشکێنێتەوە، چونکە ئەو خۆی بە چ لایێکدا نەشکاندووەتەوە، مەگەر ئەو لایەنەی کە موسوڵمانەتی رووت حەزی لێ دەکات.

بەهەمە حاڵ، کە ئێمە بێین لەبەر تیشکی لێکدانەوەی ئەو کەسانە کە نالی بە خزمەتکاری دەرەبەگ و کۆنەپەرست دادەنێن؛ شیعرەکانی هەڵسەنگێنین، چارمان نامێنێ لەوەدا نالی بخەینە ریزی هەژاردۆست و ستەم نەویست و دادخوازان؛ بەپێچەوانەی ئەو لێکدانەوەیە؛ چونکە زۆر ئاشکرایە قسەی موسڵمانانە و خواپەرستانە، راستەوخۆ یەخەگیری دەسەڵاتدار و خاوەن مڵك و پارە دەبێ و لە مەعنادا تاوانباریان دەکات؛ بە نموونە قەسیدەی:

(بەرگی دونیا هێندە کورت و کۆنە وو بازاڕییە)

حەیای شتێك دەبات کە بنگەی شانازی و خۆ پێ هەڵدانەوەی خاوەن دەسەڵات و

پـارەیـە. هـەمـوو داخـوازیـیـەکـانی تـەرکی دانیشتنی نـاو شار و ڕوو لـە دەشت و دەر کـردنـیش کـە لـەو قـەسیدەیـەدا هـەیـە گـاڵـتـەکردنـە بـەکۆشك و تـەلار و دامـودەزگـای دەوڵـەمـەندەکانی شاری:

گەنجی راحـەت تـاجـی عیززەت خـارجـی مـەعمـوورییە
کـونـدەبـۆ هـەر بـانـگـەبـانگ و هـودهـودیش هـاوارییـە
پۆس بەکۆڵی عامیری فەرمووی کە وا بۆ پوختە بوون
جـووتـی سەر کێوان گـەلـێ چـاتـر لـە تـاقـی شاریـیـە

ئەم ڕووبەڕوو بوونەی نالی دژی ژیانە نەرمونۆڵەکەی دەوڵەمەندی شاری، هەرگیز لە کەس ناسەلمێنێ بڵێ گوتەی وەها هەژاران دەبەنگ دەکا و هەستی شۆڕشگێڕانەیان دەکوژێ، بەهۆی قەناعەت هێنانیان بەکەم بایەخیی کۆشك و تەلار و ژیانی ئاسوودە؛ چونکە هەژاری بەستەزمان ئەو شعرانەیان نایەتە بەر چاو تاکو ئەگەر مۆرفینی تێدا بێت، پێی گێژ ببن. کە بۆشیان بخوێننەوە، تێی ناگەن. ئەو کەسەی کە لێی چاوەڕوان دەکرێ شیعری نالی بخوێنێتەوە لە سەدەی نۆزدەمدا، خوێندەواری ناو شارە، کە هیچی ئەو هەژارە نییە پێی بگوترێ پرۆلیتاریا.

دەزانم لـێرەدا مـن خـەریـکـی کـارێکـی بـێ سەروپێم، لـەو ڕووەوە کـە ئـەم تـەرزە دەمەتەقەیە، بەهیچ کلۆجێك ڕوو لە شیعری نالی ناکات، ئەگەر بەزۆرەملێ ڕووی تێ نەکەین. بەڵام سووچی من چییە، خوێندەواری کوردی ئەم سەردەمە، دێت سواری سەر و پـۆتـەراکـی شاعـیـری وەك نـالـی دەبـێت و مۆرفێن و جندۆکە و دەرەبـەگـایـەتـی لـە شیعرەکانی هەڵدێنجێ و گەنجی شلك و تازەشی پێ سەرلێشێواو دەکات. دەبێ بزانین فکرێکی هەڵە کە چووە مێشکی خوێندەواری گەنجەوە، وەها نەقشبەستوو دەبێ یەکجار بەزەحمەت لێی دەسڕێتەوە، یاخود هەر ناسڕێتەوە. کەواتە پێویستە لەتەك فکرێکی هـەڵـە، یـەکێکی تر هـەبێ تـای بکاتـەوە و ئیحتیمـالی ڕاستکردنەوەی سەهووی ناو هەڵەکە لە مێشکی گەنجدا بەردەست بکات، بەر لەوەی سەهووەکە بەتەواوی جگیر بێت. ئەم مەبەستەش لە بەیندا نەبێت، پێوستە ڕاستی بگوترێت و پەردەی لەسەر هەڵدرێتەوە؛ هەر نەبێ بۆ ئەوە لە بەرانبەر بیروڕای هەڵەدا هی ڕاستیش نموودێکی هەبێ. لەمانەش هەموو واز بێنین و لەگەڵ نەفسی خۆماندا هەڵوەستی شەرم و حەیا بکەین، دەبێ دەستی ستەم و ناڕەوایی مرۆڤی بێ ڕەحمی ئەم سەردەمە لە مردووە بەشەڕەفەکانمان

کۆتا کەین، لە حاڵێکدا هەمان دەست پەیکەری تەقدیس بۆ زیندووی دڕندەی کوشندەی دەوالـپێی خۆسەپێنی میللەت تۆقێنی میللەت فرۆشیش بەرپا دەکات و دێتە ناو چاویشتەوە و دەمکوتیشت دەکات. کە دەوری دڕندە دەوالپێیەکەش بەسەر چوو، هەمان دەست ــ کە پەیکەری بۆ دروست دەکرد ــ چەپڵەڕێزان دادەنێتەوە بۆ یەکێکی تر؛ بەڵام بەدرێژاییی کات هەر لەبیریەتی دژی مردووە بێ تاوانەکانمان بێت و بە گوناهباریان لە قەڵەم بدات. بەدەنگهاتنی ئەم نووسینە لەم هەڵکەوتە سەرەوبنە (فرض الکفایة)یێکە وەك نوێژی سەر مردوو کە ئەگەر کەس نەی کات هەموو کەسی زیندوو تاوانبار دەبێت.

پاش ئەمە کە بەچاکی لێمان ڕوون بێتەوە نالی و ئەمساڵی نالی، خزمەتکاری دەرەبەگ و ستەم و ئەفسانە نەبوون، بەڵکو خزمەتکاری دەروون و ویژدانی خۆیان بوون، دەتوانین چەند شادەماری (ناوەڕۆك)، لە ڕشتەی دیوانەکانیان هەڵاوارین و بیانکەین بەشەقڵ و دروشمی هەر یەکێك لەو شاعیرانە. لێرەدا ڕێگەمان نییە بەراوردێکی ئەو دیوانانە بکەین بۆ پەیداکردنی کێشانە و پێوانەیێك کە شەقڵ و دروشمی یەکێکیان لەوانی تر جودا دەکاتەوە، چونکە لێکۆڵینەوەی ئەم نووسینە مەیدانی وەها فرەوانی نەگرتووەتە بەر خۆی. قسەکەش بۆیە بوو تاکو شتێکی گرنگی تێدا بەیان کەم. کە بڵێم:

لەو دیوانانەدا چەند شادەمارێکی ناوەڕۆك بەدی دەکرێ. پێ دەچێ گوتبێتم، شیعری ناو ئەو دیوانانە وەها لەیەکتر دەچن خاوەنیان نەناسرێتەوە لەو ڕووەوە کە دەزانین ناوەڕۆکەکانی بابەتی شیعر لە شاعیرێکەوە بۆ یەکێکی تر گۆڕانێکی بنجیی بەسەردا نەدەهات. زۆربەیان یاخود هەموویان چەند مەیدانێکیان دەکوتاوە کە ئەمە بەزاهیر وا دەکا بەرهەمەکان لە یەکتر بچن و بۆ هەمووان دەست بدات.

ئەم تێبینییە بەڕواڵەت ڕاستە، بنجی مادیی ڕاست و دروستیشی هەیە؛ چونکە دیارە خەریکبوونی چەند کەس بەیەك بابەتەوە، وا دەکا ئاکامی خەریکبوونەکەیان لە یەکتر نزیك بێ. تەنانەت زۆر جاران وا بووە تاکە غەزەلێك بەناوی دوو شاعیر بڵاوبووەتەوە. کە ئەمە ڕووی نەدەدا ئەگەر ناوەڕۆکی ئەدەبەکەیان لە یەکتر جودا بایە؛ وەك ئەوەی کە مومکین نییە، شیعرێکی (ناظم حیکمەت) بدرێتە (سلیمان نظیف).

بەڵێ دەزانم، قسەکەم ئەم ئاکامانەی بەبەرەوە هەیە، وەك دیتت لە واقیعیشدا رووی

داوە. بەڵام چەند هۆیەك هەیە نەهێڵێ تێکەڵاوبوونی شیعری شاعیران ببێتە خەتەری بێ سەروشوێنی و نەناسرانەوەیان. وا لێرەدا بەو پەڕی کورتبێژییەوە لێیان دەبمەوە:

یەك لەو هۆیانەی پاراستنی شیعری شاعیر ئەوەیە کە زوربەی شیعرەکان لە کاتی دانانیانەوە بەناوی خاوەنەکەیەوە تۆمار کراوە و لە نێوان خەڵقدا بۆ ئەو ساغ بووتەوە کە ئەمە شتێکە وەك قەڵغان وایە بۆ پاراستنی میلکیەتی شیعرەکە. هۆیێکی تر ئەوەیە بەعادەت نازناوێك لە کۆتاییی شیعردا، وەك تاپۆی خانوو، شێوەکە بۆ دانەرەکەی دەپارێزێ. هەندێك جار وا دەبێ نازناوەکە بەیەکێکی تری وەك خۆی دەگۆڕدرێتەوە کە کێشی شیعرەکە تێك نادات و گرفت پەیدا ناکات؛ نالی، سالم، کوردی، حاجی، راجی، صافی و گەلێك نازناوی تر هەموویان یەك کێشن و دێنە جێگەی یەکتر. بەڵام بایەخی ئەم ئیحتیمالە لە زۆر ڕێگەوە کەم دەبێتەوە. یەکێکیان ئەوە بوو کە گوتم شیعرەکان لە دەمی بەوەلەدبوونیانەوە، خاوەنەکەیان ناسراوە؛ دووەمیان ئەوەیە کە دەشێ لە ناو هەڵبەستەکەدا نیشانەیێك هەبێ خاوەنەکەی بەدەستەوە بدات؛ وەك کە (قادر) مەدحکراوی ناو شیعر بێ، شیعرەکە بۆ (کوردی) ساغ دەکاتەوە؛ وەیا (حەبیبە)، نالی پێ دەناسرێتەوە. سەرەڕای ناو، وا دەبێ ڕووداوی ناو هەڵبەست پەنجە بۆ ئەو شاعیرە درێژ دەکا کە ڕووداوەکە پێوەندیی بەوەوە هەیە.

هۆی سێیەم، ئەوەیە کە زۆر جاران لەهجەی شیعرەکە پەراوێزی سەر شێوان تەسك دەکاتەوە؛ وەك هاتنی (ئە) لە پێش فیعلی مضارعەوە کە تایبەتی سلێمانی و شوێنی لەو نزیکەوەیە؛ وەیا وشەی (دەگەڵ) هی موکریانە؛ بەنموونە دەڵێم ئەم مصرەعەی خوارەوە:

بە قوربان هەورەمانێ چۆن ببینم

هی ناوچەی سلێمانی نییە، چونکە خەلقەکەی نالێن (هەورەمانێ). هەرچەند مەفعوولیش بێت (مصرەعەکە هی حاجی مەلا عەبدوڵلای کۆیەیە).

هۆی چوارەمی ناسینەوەی شاعیر ئەو خاسیەت و تایبەتی و دەم و ڕاوێژەیە لێی دەبێ بەشەقڵ؛ کە وا گەلێك جاران غەڵەتی پەرەسەندوو، ڕاست دەکاتەوە. هەڵبەستێك کە لە شاعیرێك نەوەشایەوە، زەحمەت بۆی ببێ بە ماڵ؛ هەرچەند نازناوی ئەویشی پێوە بێت و لە نووسینانیشدا بەو جۆرە ڕۆیشتبێت.

لەگەڵ ئەمەشدا وا دەبێ شیعرێك لە دوو شاعیری هاورێكار "مستوی" بوەشێتەوە و بۆ هەردووكانیش حیساب كرابێت، وەك قەسیدەكەی (رەفیقان من ئەوا رۆییم لە لاتان) كە شۆرەتی بۆ كوردی بەستووە؛ بەڵام لە چەند بەیازی موعتەبەردا بۆ (نالی) حیساب كراوە. لەمانەش بترازێ هۆی دیارخستنی خاوەنی شیعر لە گەلێك باری ترەوە پەیدا دەبێ كە ئێرە بۆی دەست نادات خۆی پێوە خەریك كات.

بە هەمەحاڵ، ئەم باسەی چەند شادەماری ناوەرۆك لە شیعری بوێژانی كوردی سەدەی نۆزدەمدا كە بەسەر لێكۆڵینەوەی شیعری نالی دابرێن، دەتوانین لە رێبازێكی ئاشكرا و هەموارەوە گەشتی سرنج گرتن و تۆژینەوەی تێدا ببەینە سەر مەتڵەب، چونكە مەتانەتی هەڵبەستی نالی وەك شوێنپێی گران مێردان، لە هەموو مەبەستێك و ناوەرۆكێكی هەڵبەستدا، تورەی بەستووە، هەر دەڵێی بەر پەنجەش دەكەوێت نەك تەنها چاو. ئەو چەند شادەمارانەی من لێرەدا پەنجەیان بۆ رادەكێشم، بەراستی لێكۆڵینەوە، روونكردنەوە و شەرحدانی سەربەخۆی دەوێ، بۆ ئەوەی بە چاكی ساغ بێتەوە. ئایا بۆچی (نالی) بەزۆری خەریكی ئەم تەرزە واتا و مەبەستانە بووە؟ ئایا رێی تێ دەچوو (نالی)، لەو بارەی تێیدا بوو، بەواتا و مەبەستی ترەوە خەریك بێت؟ رۆژگاری ئەو چ مەبەستی تری دەخستە بەر دەست و هۆش و خەریكبوونی یەكێكی وەك نالییەوە؟

لە بەرگی دووەمی (حاجی قادری كۆیی)دا بەپێی لوان و دەسەڵات لایەنی پەیدابوونی شیعری كوردی لە سەردەمی حوكمی عەبدورەحمان پاشای بابان، بەدوا شۆرشی فەرەنسەدا روون كراوەتەوە كە دەزانین نالی و سالم و كوردی سێ سوارەی ئەم مەیدانەی هەڵبەستی كوردی بوون لە مەڵبەندی سلێمانیدا. بەدوای ئەواندا و شانبەشانی وانیش حاجی قادر و باپیرم و چەند شاعیری تری كۆیی لە مەڵبەندی نێوان دوو زابدا كەوتنە سەر هەمان رێبازی ئەدەبەوە، لەو لێكۆڵینەوەیەدا، مەتەڵی پەیدابوونی شیعری كوردی، پەردەی مەتەڵایەتیی لەسەر هەڵگیراوە. دیارە لێرەدا كە باسی ناوەرۆكی شیعری نالی بكەین و ئەم لاباسەی هۆی كوردیبوونی شیعرەكانی بخەینە بەر لێكدانەوە، دەبێ هەمان بۆچوونەكەی ناو بەرگی دووەمی (حاجی قادری كۆیی) دووبارە بكەینەوە؛ چونكە، تا ئەمن بیرم بۆ دۆزینەوەی هۆی ئەم دیاردەیەی دەستكردن بەشیعری كوردی چووبێ، هەر ئەو هۆیانەمان دێنە پێشەوە كە لەو كتێبەدا لێیان كۆڵراوەتەوە. كەواتە كوتانەوەی ئەو باسە بەلاوە دەنێم و خوێنەر دەگێرمەوە بۆ

لای نووسینی ناوکتێبەکە؛ چونکە چیی لەوان نوێترم بەچەنگ نەکەوتووە لێرەدا بیکەم بەتەواوکەری ناتەواویی ئەویٚ.

کوردیبوونی نالی، لەلایەن زانینی هۆی پەیدابوون و زەرفی پەیدابوونیەوە، گەلێك ڕوونتر و ئاشکراترە لە هۆی خەریکبوونی نالی بەو شادەمارانەی کە گوتم ڕشتەی (ناوەڕۆك)ی شیعری پێك دێنن. ئێمە نازانین، بەوردی و بە ڕوونی، بۆچی نالی پتر لە شاعیرەکانی سەردەمی خۆی عاشق بووە، پتر پەندیار بووە، پتر لە پاشاکانی بابان نزیك بووە، پتر مەلا بووە، پتر دژی سۆفی بووە، پتریش ئامادە بووە بۆ ئاوارە بوون کە ئەمانە هەموو دیاردەی ئەوتۆن لە شیعرەکانی دەنگیان داوەتەوە و کاریان کردووەتە سەر ژیانی. بەڵیٚ دەتوانین ڕووکەشێکی ئەم دیاردانە باس لیٚ بکەین و بە فەندی ڕستەسازی و مەهارەتی شت تێکبەستن، بابیی ئیقناعکردنی خوێنەرێکی بەپەلەش بیان خەینە ناو نووسینمانەوە؛ بەڵام چ فایدە کە نووسەر خۆی بەو شتانە ئیقناع نەبێت و باوەڕی تەواویان پیٚ نەکات. حەیفە من یا یەکێکی تر لەسەر سەکۆی نمایشت و خۆ هەڵدانەوە، پەڕی ساختەی ڕەنگاوڕەنگی هۆی هەڵبەستراو بەخۆمانەوە بنێین و وەك تاوس چەتری فیزوناز لە بەرانبەر فکرە سافیلکەکەی تەماشاکەران لیٚ بدەین.

بەڕاستی مومکین نییە لە دیراسەی بەپەلەدا هەموو شادەماری ناوەڕۆکەکانی شیعری نالی بدەینەوە بەهۆی پەیدابوون، وەیا بیگێڕینەوە بۆ سەرچاوەی لیٚ هۆڵقوڵین وە نییە ئەم کارەش کەمبایەخ بیٚ، وەیا ئەنجامدانی لەو دیو سنووری دەسەڵاتی مرۆڤەوە بیٚ. لایەنی بایەخداربوونی لەوەوە دێت کە بەڕادەی گرنگبوونی دیراسەی شیعری شاعیر، دۆزینەوەی ئەو کاریگەرە و ئەو زەرفەی شیعرەکەی لیٚ پەیدا بووە، ئەویش گرنگە؛ چونکە بەم دۆزینەوەیە پێوەندیی شاعیر بەواقیعەوە دەزانرێت و واتا و هێمای شیعرەکانی بەچاکی ئاشکرا دەبێت، کە ئەمە شتێکە گوتراوە و لە هەندیٚ شوێنی ئەم نووسینەش باسی کراوە.

لایەنی ئیمکانی هەبوونی دۆزینەوەی هۆی پەیدابوون و زەرفی لیٚ هەڵقوڵینی شیعرەکانیش، بەوەدا مەعلووم دەکرێت کە خەریکبوونی بەردەوام و هەناسە درێژ، دەتوانی ئەو ڕووداوانەی سەدەی بیستەم کە پێوەندیی دوور وەیا نێزیکیان بەناڵییەوە هەیە لە سەرچاوەی نووسراو و دەماودەمەوە وەرگرێتەوە و لەگەڵ بەسەربردنە عادەتییەکەی نالییان بەراورد بکات و تین و تاوی هەردووکیان بخاتە بەرانبەر

ئاوێنەی هەڵبەستەکانیەوە و لێیان هەڵێنجێ. لە هەمان کاتیشدا حیسابی تەواو بۆ زات و قابلیەتی نالی بکا کە چۆن تەفاعول لەگەڵ ئەو ڕووداوانە دەکات. سەرەڕای ئەمانە، هەموو ئەو ڕاستیيانەش تێ بخوێنێتەوە کە لە نالییەوە پێمان گەیشتووە و ڕاگەیاندنی تایبەتییان هەیە؛ وەك ئەوەی کە هێندە شەرم بەخۆ بوو، نەیویست بێ نەبزگرتنی وەزعی سلێمانی و دڵنیابوون لە پاراستنی ئابڕوو، ڕووی تێ کاتەوە. ئیتر ئەوە بوو کاغەزی بۆ سالم نووسی و لێی داوا کرد کە لەم ڕووەوە خەبەرداری بکاتەوە.

بەڵێ ئەم کارە مومکینە، بەڵام نەك لەم نووسینەدا کە دەستەملانی دیوانی نالی و چەند بنگەیێکی لێکدانەوە بووە لە ناو چوار دیواری ژوورێکی کۆڕی زانیاری کورددا. هەر جارەش کە ئالقەیێکی لێرە بەپێشەوە نەختێك درێژەی کێشابێت، خێرابەخێرا ترسی وەتەنگهاتنی گۆڤارەکەی کۆڕ لە درێژەکێشانی گوتار نەفەسی بڕیبێت. ئەم جارەشیان ڕەچاوکردنی یەك قەوارەیی لە نێوان سەرلەبەری ئالقەکان وا بکا نەتوانم مەیدانێکی وەها فراوان بگرمە بەر نووسین کە لە دیراسەی دوور و درێژی سەربەخۆ بوەشێتەوە و نهێنیی نادیار ئاشکرا بکات. کەواتە هەرچەند دەزانم تۆژینەوەی سەرلەبەر و بێ کەموکەسر، هەم بایەخداریشە و هەم مومکینیشە، بەناچاریی وازی لێ دێنم و دەلکێم بەباسی ئەو شادەمارانەی ناوەڕۆك کە نەخشە و ڕشتەی زۆربەی هەڵبەستەکانی پێك دێنن وەك کە تا ئێستا لەبەر تیشکی ئەواندا هاتوچۆم بە فکر و خامەی خۆم کردووە.

ئەوەی بۆ هەموو نیگایێکی ڕوون دەردەکەوێت لە هەڵبەستەکانی نالی، زێدە بەرچاوبوونی دوو شادەماری یەکجار بنجی و ڕەگداکوتاوی عیشق و ئاینە، کەوا بێگومان لە بەراییی هەموو بەشەکانی تری ناوەڕۆکی دیوانەکەیەوە دێن. بەڕاستی (عیشق و ئایین) ــ کە خۆیان دوو شادەماری گەورەن ــ لەهەمان کاتدا سەرچاوەشن بۆ وردە دەماری تر کە ئەوانیش بەشدار دەبنەوە لە تێکڕای ناوەڕۆکی هەڵبەستەکان.

شادەماری عیشق لە شیعری (نالی)دا بەپێی گوتەی دەماودەم ــ کە بەشێکی بەرچاوی شیعرەکانیش پشتگیری لێ دەکەن ــ لە سەردەمی خوێندنی فەقێیانەیەوە، تێکەڵ بەهەڵبەستی نالی بووە. ڕەنگە هەر خۆیشی پاڵپێوەنەرێکی گەورە بووبێت بۆ بەردەوامبوونی لەسەر ڕاڕەوی شاعیری؛ چونکە وەك دەزانین گەلێ شاعیری خاوەن هونەر و خاسیەتی شاعیریەت، وازیان لە شیعر هێناوە لەبەر نەبوونی ئاگری عیشق لە

دڵیاندا، بەتایبەتی کە شاعیرەکانی وەك نالی خەریکی خوێندنی مەلایانە و قورئان و حەدیس بوو بن. دیارە لە باری وەهادا (مەلا)، خەریکی شیعران نابێت، ئەگەر سۆزێك لە هەناوی خۆیدا شك نەبات.

یەکێکی وەك حاجی قادر، سۆزی کوردایەتیی لێی بوو بەو جێگرەی عیشق کە تا کۆتاییی ژیانی شیعری کوردپەرستانەی پێ هۆنییەوە. دەشزانین چ مزگەوت و مەدرەسە و دەرسدانی فەقێیان نەدەبوون بەلەمپەر لە پێش گوزەری شاعیریەتەکەی. شێخ رەزا کە شاعیرێکی بەردەوام بوو لەسەر شیعر، بێ ئەوە عیشق ئاگری لە دڵی بەربدابێت. دەرس و مزگەوتی نەبوو لە شیعر مەنع کات، وەیاخود راوێژی بەرەو هەڵبەستی ئاینی ببات. کە مزگەوتی نەبوو، مەبەستی تری هەبوون شیعریان پێوە هەڵبەستێ.

بە هەمەحاڵ، وا پێ دەچێ عیشق نەخشەکێشێکی دەستڕۆیشتوو بووبێت لە ژیانی نالی. نەخشەکێشانەکەشی هەر لەوەندە نەوەستاوە کە شیعری عاشقانەی پێ هەڵبەستووە تا سەردەمی مەرگی. من وا دەزانم (عیشق و نامرادی)، ئەو فرتەنەیە بووە کە نەیهێشت نالی، بەسەر شتێکەوە بوەستێتەوە وەیا بەشوێنێکەوە بگیرسێتەوە کە ماڵ و حاڵێکی تێدا بەیەکەوە بنێت وەیا گوزەرانێك تەئمین کات. هەرچەند نازانین ئایا غەیری عیشق چ کاریگەرێکی تایبەتی هەبووە وا بکات نالی زێدە لە خەلقی وڵاتی خۆی ئەو ئاوارە و ئۆقرە نەگرتووە بێت. بەڵام دیارە ئەگەر شتێکی وا هەبووبێت لەو ساڵانەی بەر لە ئاوارەبوونیدا هەر باییی ئەوە تەفسیر بەدەستەوە دەدات کە بێ ئۆقرە و بێ ماڵ و حاڵ مایەوە تا کۆتاییی ژیانی.

بێجگە لە عیشق شتێکی تر بەبیردا نایەت لە بابان رووی دابێت و لەگەڵ (نالی) گوێزابێتیەوە بۆ وڵاتان و هەندەران کە لەو دوورەشەوە نەهێڵێ رەگ بەزەوییەوە داکوتێت. لەم تاریکستانەی روانگەمانەوە هەر ئەوەمان پێ دەکرێ حیساب بۆ ئەو تروسکانەی رووداوی کاریگەر بکەین کە لە مەشقەڵی هەڵبەستەکانیەوە پرشنگ داوێژن. بەداخەوە لەوەندە گوتەی دەماودەم کە پێمان گەیشتووە، هیچی ئەوتۆ لە بنی بێژنگی تەحقیقدا نامێنێتەوە دوو راستییان ساغ کاتەوە وەیا چەند درۆیەکان سپی کاتەوە. زۆر جاران گوتە دەماودەمەکە، خۆی لە تەحقیقدا درۆی لێ سپی دەبێتەوە و دەپووچێتەوە؛ وەك ئەو خەبەرەی کە دەڵێ نالی لە قەرەداغ، (حەبیبەی ماڵی ئاوا)ی

خۆش ویست کەچی لە هەموو قەرەداغدا (ماڵی ئاوا - ماڵیاوا) و ماڵ کاولێکیش پەیدا نییە.

دەبینیت چەند دەست بەتاڵین لە بەسەرهاتی نالی!

هەرچەند پێمان ناکرێ بڕیار بدەین لە چ تەمەنێکدا نالی، دووچاری عیشقی ئاگرینی (حەبیبە) بووە، بەڵام وا دێتە عەقڵەوە ئەم عیشقەی لە ساڵانی خوێندنی دەرەوەی سلێمانی دووچار بوویێت کە سەرەتاکانی تەمەنی جحێڵی و هەنگامەی دەرس و خوێندنی گونداو گوندی دەگرنەوە. دیارە نالی ئومێدێکی گەورەی بە (حەبیبە)وە هەر ماوە، لەگەڵ بەرهەڵستکردنی باوکی حەبیبەش، لەوەی بەیەکتر ببڕێن. ئەم ڕاستییەش لەوەوە بە ئیسپات دەگات کە نالی خۆی دانی پێدا هێناوە لە قەسیدەکەی (ماتەم وەکو زولفەینی سیەهـ...)دا:

بەس گریە بکە بۆ پدەر و بابی حیجابت
بێ بابیی تۆ موریثە بۆ وەصل و مولاقات
بێ بابیی تۆ بۆ من و تۆ بابی فتوحە
بێ بابیی تۆ خواستەیی من بوو بە ئاوات
بێ بابی مرادی من و تۆ بوو بە تەمەننا
بێ بابی دوعایی من و تۆ بوو بە موناجات
ئەو بابە کە فەتح و زەفەری قەلعەیە قەمعی
با قەلعی بکا زەلزەیی هادیمی لەذات

دیارە حەبیبەش وەك نالی، دوچاری عیشقەکە بووە؛ تەنانەت لە ڕاز و نیازی عاشقانەدا، بەزاریشیدا هاتووە کە خوا ئەو بابە بباتەوە و بەیەکتریان شاد کات. بەڵام بێگومان دوای مردنی باوکەکەش بەرهەڵستی ئەوتۆ هەبووە نەهێڵی بەیەکتر بگەن کە ئێرە جێی لێکۆڵینەوەی دەرخستن وەیا تەرجیحی هۆی ئەو بەیەکتر نەگەیشتنە نییە. ئەوەی مەبەستمە لێرەدا، دۆزینەوەی لایەنی زووتر دامەزران و چەسپانی عیشق و ئاینە لە ویژدانی نالیدا. ئایا کامیان بەر لەوی تر چنگاڵی خۆی ڕۆ چواندووە؟

ئەم چەند دێڕەی لێرە بەپێشەوە لایەنی زووتر ڕسکانی عیشق تەرجیح دەکات، لەو

تەرجیحەشدا، شتێکی چاوەڕوانکراو و عادەتی بەبەر خۆیەوە گرتووە؛ چونکە دیارە عیشق بەچکەی گەنجایەتییە و ئاینیش هی کاملی. لێکدانەوەکەشم بۆیە بوو، نووسینەکە تەسلیم بەتاکە بنگەی چاوەڕوانکردن و حوکمی عادەت نەکەم، زۆر جاران وا دەبێ بەپێچەوانەوە کاردەکەن.

بەڕاستی عیشق کە قووڵترین و کۆنترین هەستە گەورە و کاریگەرەکانی گیان و هەناوی نالییە. شوێن پەنجەی لە هەموو ئاکار و رەفتار و گوتاری نالیدا، بەرچاو و بەرهەستە. تەنانەت بەشی زۆری هەنیسکی عاتیفەی دینیشی لە قوڵب و جۆشی کۆنە عیشقە زامدارەکەیەوە گڕ دەبەستن. ئەو دیاردانەوەی عیشقی نالی لە هەڵبەستەکانی سەر بەئاینیدا ناوناوە وەها غەلەبە دەستێنێ، هەر دەڵێی لەو شوێنانەدا عیشق بەهانەی ئاینی کردووە بەتەقینەوەی خۆی:

توتییی تۆ لە حیرصی دڵ   بەندی طەمەع دەخاتە مل

بولبولی من لە عێشقی گوڵ   تەغنیە وو طەرەب دەکا

لێرەدا هەرچەند ئەم هەڵبەستە لە زیمنی قەصیدەکەی (ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر)دا، خەریکی شکاندنەوەی دونیاخوازانە، بەڵام بەجۆرێك بووەتە پێشانگەی عیشق، بەحاڵ تارماییی ئاین لەو دیو پەردەی عیشقەوە خۆ دەنوێنێ.

-واتای بەیتەکە، یەکجار نازدارە، بایی ئەوەندەی تێی دەگەم پێوەی خەریك دەبم.

قەسیدەکە لە سەرەتاوە ئەو کەسانە عەیبدار دەکات کە لە تەك قودرەتی خوادا بایەخ بەکاریگەربوونی (اسباب)یش دەدەن. نالی ڕووی قسەی لە "ئەحوەلی تەفرەقە نەظەر-خێڵی چاو شەش و بێش)ە. پێی دەڵێ تووتییەکەت بەندی تەمەعی لە مل خۆی کردووە لەبەر خاتری دڵە دنیا خوازەکەت. تووتی مەلێکە قسان دەکا، کەواتە مەبەست لەو تووتییە زمانە. بەند کە کەوتە مل، دەبێتە هۆی خنکان. بۆیە ئەو تووتییە بەپەتی تەماع خنکاوە و قسەی حەق ناکات کە بڵێ هەر خودا کاریگەرە، نەوەك ئەم بڕوایە دنیای لەکیس بدات. مەلی تووتی، بەدەوری ملیەوە خەت و خاڵ هەیە وەك ئاڵقە تێی ئاڵاوە و جێی خۆیەتی بەبەند تەشبیهـ بکرێ (لە هەندێ نوسخەدا (طەوقی طەمەع) نووسراوە کە زیاتریش لەگەڵ واتای بەیتەکەدا دەگونجێت). ئەمە حاڵی کابرای (ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر)ەکەیە. بابزانین نالی چۆنە: نالی دەڵێ، بولبولی من کە

عاشقی گوڵە، زمانی کراوەتەوە و شادی دەکات و گۆرانی دەڵێت. دیارە مەبەست لەو بولبولە، دڵی خۆیەتی. عیشقەکەش عیشقی خودایە کە وا خواپەرست و "عارفی وەحدەت ئاشنا"، خەریکی ستایش و عیبادەتی ئەون، وەك بولبول کە چەهچەهە بۆ گوڵ دەکات. بولبولەکەی عیشقی نالی لە چەهچەهەکردندا زمانی کراوەتەوە؛ چونکە وەك تووتییەکە بەندی تەمەع لەملی نەئاڵاوە.

نالی لە سەرچاوەی عیشق، ناوناوە، گەوهەری پەندی دەرهێناوە، وەك کە لەم بەیتەدا دەڵێ:

گوڵ بەدەم بادی سەباوە پێ کەنی بولبول فڕی
یەعنی عاشق لازمە دوور بێ لەیاری بێ وەفا

وەیاخود لەم بەیتەیدا:

تا پێ نەکەنی گوڵ بەدەمی بادی سەباوە
نەمزانی شەوێ بولبولی بێچارە حەقی بوو

هەر لە سەرچاوەی عیشقەوە، ئەم دیمەنە تەندروستییەشی هەڵێنجاوە:

دەستم کە لە سەد جێگە بەسەد وەعدە شکاوە
جەبری نییە ئەم کەسرە هەتا نەیخەمە ئەستۆ

لە هەندێ ئاڵقەی لێرە بەپێشەوەی ئەم نووسینەدا، لایەنی دەرکەوتنی کۆمەڵایەتی لە هەڵبەستەکانی نالی ڕوون کراوەتەوە کە ئەویش دەبێ لێرەدا تێ بخوێندرێتەوە؛ هەرچەند لزووم بە دووبارە کردنەوەشی نەبێ.

کورتەی قسە لەبارەی عیشقی نالی، ئەوەیە کە ئەم عیشقە بەهەموو سەروبەرێکی ئەدەبی نالیدا بڵاوبووەتەوە؛ وەك ڕشتەی دەماران کە بە بەدەندا بڵاودەبێتەوە.

بەدوا عیشقدا ئاین، ڕووپێوێکی بەرینی لە ناوەڕۆکی شیعری نالیدا گرتووە؛ بەگەلێك شێوەش جلوەی کردووە. ئەم هەڵبەستانە سەرلەبەریان بەئاینەوە خەریکن، بەشێکی زۆریشیان لە هەڵبەستە هەرە درێژەکانی نالی دەژمێررێن:

(١) ئەی جلوە دەری حوسن

(٢) ئەحوەلی تەفرەقە نەزەر

(٣) مووی سپی کردم بە شوشتن

(٤) حەلقەدەر گۆشی کەفی ڕەنگینی تۆیە

(٥) ئەی ساکینی ریاضی مەدینەی منەووەرە

(٦) ئەلا ئەی نەفسی بووم ئاسا

(٧) شتر بانا

(٨) لە جوملەی موعجیز ئەندەر موعجیز

(٩) لە چاوی روودبارم

(١٠) ساقی وەرە مەیخانە

(١١) نەفەس بگرە

(١٢) ئەی تازە جەوان

(١٣) وەی کە رووزەردی مەدینە و...

جگە لەم قەسیدانە، لە زۆر جێگەی هەڵبەستی عادەتیی پەند وەیا عیشقیشدا، نالی، سەری لە ئاین خوار کردووەتەوە و خەیاڵەکەی بەدەوری چرای ئەودا وەك پەروانە خول خواردوو کردەوە:

دونیا بەفیدای قەدی بکە و دامەنی بگرە
طوبی لمن اختار علی المال مآلا
جۆشش و تاوە لە نێو دیدەیی گریانمدا
چ **تەنوورێکە** لە تەندوورەیی **تووفانمدا**
تۆ کە حوری وەرە نێو **جەننەتی** دیدەم چ دەکەی
لەم دڵەی پڕ شەرەر و سینەیی سووزانمدا
هود هودی دڵ حەبسی بەلقیسی سەبای دیوە یەقین
خۆی کە دامەنگیری شاهی ئاسەفی ثانی دەکا
ئەو کەسە تەحدیثی نیعمەت بێ مراد و مەطلەبی

میسلی نالی امتثالی ئەمری یەزدانی دەکا

بەم کاسە لەسەر پەنجە دەڵێن نوری عەلا نور

ڕەخشانە لە **میشکاتی** قەدەحدا وەکو **مصباح**

بنیانی کیبر و سەرکەشییە تاقی کیسرەویی

دانانی زوڵم و ڕووڕەشییە تەختی ئابنووس

سەرلەبەری بەیتەکانی: (لە کن ئەم جەوهەرە فەردە)، زادەی ئاینن.

بۆ تۆ کە بیکر و تازە وەکو **حوری جەننەتی**

قەیدی چییە عەجووزەیی دونیا بدەم **طەلاق**

بێ **سوننەتی** تەقبیلی دەمت عاطیلە **ڕۆژووم**

بێ حەضرەتی **میحرابی** برۆت باطیلە **نوێژم**

ئەمانە نموونەی بەیتی دین ئامێزن لە سێیەکێکی پێشەوەی دیوانەکەی وەرگیراون. کە بێین بەدوا هەموو شوێن پەنجەیێکی دیندا بگەڕێین لە هەڵبەستەکانیدا، خەرمانێکی مناسبیان لێ دەدۆزینەوە، ئەم شەقڵەی دینی پێوە بێت. دیارە ئەو شیعرانەی ئارایشتی خۆیان لە زاراوە و مەوزووعاتی خوێندنی مزگەوت وەرگرتووە ئەوانیش دەخرێنەوە سەر خەرمانی شیعری سەربەئاین. گەلێك پەند و قسەی نەستەقیشی ڕاستەوخۆ لە ئەدەبیاتی دینەوە هەڵکوڵیون.

خالی نییە نالی دڵەکەت ساتێ لە هیجران

تا تاری وجوودت نەپسێنێ (ملك الموت)

ئەم (ملك الموت)ە، بەزمان با هەڵدان دەکرێتە (ملی کەلمووت، بەواتای ملی وەك مووت. ئەو ملەت کە وەك موو وایە)، هەر خۆی (ملك الموت)، دەشێ (مَلِك الموت وەیا مَلَك الموت) بێت. لە (مَلِك الموت)ەوە تێکەڵکێشەکەی (ملی کەلمووت) دەردەچێت.

هەر لە سەرچاوەی دینەوە نالی پەندیشی هەڵێنجاوە:

سەهم و نەسیبی ئەسلییە بەختی گیاهـ و گڵ نییە

تووتنە خەرجی سووتنە مۆدنە ماچی لەب دەکا

لـەومـی زەمـــان دەکـەی کـــە بـــۆچ خـــواری و ڕاسـتـی دەوێ

غـافـڵـە دەسـتـی ڕاسـتـی خـۆت خـزمـەتـی دەسـتـی چـەپ دەکـا

وەیاخود کە دەڵێ:

گەر ئاب و تابی جەننەتی و دۆزەخیت دەوێ

بنوارە ناوچەوانی بەشووش و برۆی عەبووس

وەیا:

نـالـی ئـاسـوودە نـیـیـە تـوولـە نـەمـامـی عـومـرت

بـەنـەفـەس دێت و دەچـێ ئـەسلـی لـەسـەر بـایـێـکـە

ڕێکەوتێکی سەیر لەوەدایە کە نالی لە بەیتێکی ئاینی و یەکێکی تری سەر بەئاییندا دەسکارییەکی یەکجار شاعیرانە و دەسەڵاتدارانەی دوو وشەی بەیتەکانی کردووە. دەشێ بۆی حیساب بکرێ بەنیشانەی پێشەوایی لە مەیدانی زمان و هونەردا. بەیتە ئاینیەکە ئەمەیە:

زەرە لــە چـاوی بـۆتـەیـی صـەرافـی کـەفـەدا

مـەخـفـی نـیـیـە دیـارە وەکـو ڕۆژی **نیمەرە**

وشـەی (نیمەڕ) کـورتـە و گـۆڕاوی وشەی (نیوەڕۆ)یـە کـە ئـەویش کـورتـە وشەی (نیوەڕۆژ)ە. بەیتە سەر بەئاینەکەش ئەمەیە:

مـەمـخـەرە هـاویـەیـی هـەولـی فـیـراق

دەسـتـــی مـــن دامـــەنـــی تـــۆ ڕۆژی **قیا**

وشـەی (قیا) کـورتـەی وشەی (قیـام وەیـا قیـامـەت)ە. ئـەم مـامـڵـەتـە لـەگـەڵ وشەدا بەرهـەمی دەست ڕۆیشتنی لە ڕادەبەدەر و خۆ بەئوستاد زانینە. حاجی قادریش لەم نیوە بەیتەدا، مامڵەتێکی وەهای کردووە:

تـەعـامی گەورەیی بێ چەك نەکەن **نەك**

لە کتێبی (ابن الرومی: حیاته من شعره)ی عەباس مەحموود عەقاددا دەبینی (ابن الرومی)ش بـەهـۆی لـە خـۆ ڕازی بـوونـەوە دەستووریکی ڕێزمـانـی عـەرەبـی مل کـەچ

کردووه بۆ ئیجتیهادی خۆی لەوەدا کە دەڵێ:

دعونی و **إبا** ابا علی

(إبا) دەچێتە سەر ڕاناوی لکاو (ضمیر متصل)، نەك ناو. وەك لێرەدا شاعیر بەئارەزووی خۆی بەکاری هێناوە. نموونەی تریش لەم بابەتە، لە شیعری شاعیری دەسەڵاتداردا هەیە، چەند دانەیێکیان لە کتێبەکەی (مع المتنبی)ی دانانی (طه حسین) دەخوێنیتەوە.

باسی ئاین لە ناوەڕۆکی شیعری "نالی"دا درێژەی زۆرە کە دیارە لێرەدا جێی نابێتەوە؛ ئەوەندە بەسە بڵێم چی لێرە بەپێشەوە (لە بەشەکانی پێشووتردا) دەربارەی مەیلی نالی بۆ تصوف و مەزهەبی (جبر) گوتراوە، دێتەوە ناو حیسابی ئێرەکانەوە. هەرچەند لزووم بە دووبارەکردنەوەشی نەبێ.

بەدوا عیشق و ئایینداً، دەماری تری ناوەڕۆك لە پەند و قسەی نەستەق و دروشمی کۆمەڵایەتی و خۆ هەڵدانەوە و خۆشکاندنەوە و صۆفیانە و ڕەندی و شیعری بە ڕواڵەت کوردۆست، ئەمانە هەموویان بەشدار دەبن لە پێکهێنانی تابلۆی سەرجوملەی ناوەڕۆك لە شیعری نالیدا کە ئەگەر تاك تاکەیان بەدرێژی باس بکەین، بە درەنگەوە لێیان دەبینەوە؛ تەنانەت نموونە هێنانەوەیان ڕووپێوێکی فرەوان دەگرێ لە قەوارەی ئەم نووسینەدا. ناوناوە بە پێی پێویستیی ڕوونکردنەوە، ئەو نموونانە شی کراونەتەوە. هی تریش وەك ئەوان لە دیوانی نالیدا دەدیترێن و هەموو کەسێك تێیان دەگات کە ئیتر پێویست بەوە نەماوە چی تر پێیانەوە خەریك بم.

وێڕای ئەم شادەمار و وردە دەمارانەی ناوەڕۆك–کە باسم کردن– یەکێکی تر هەیە دەشێ ئەویش بە شادەمار حیساب بکرێت. لە گەلێك جێگە و موناسەبەدا، هەستێکی زۆر بەهێزی (خۆ بە کوردزانین) لە شیعری نالی گەرمایی دەداتەوە کە ئەگەر بخرێتە سەر کوردیبوونی زمانی شیعرەکانی، ئەم هەستەش دەبێتەوە یەکێك لەکەرتە بنجییەکانی (ناوەڕۆك) نەك (ڕوخسار، شێواز، ڕواڵەت)ی شیعری نالی بەتایبەتی کە بێین تێبینیی داخوازییە ئەدەبییە – سیاسییە – کۆمەڵایەتییەکانی ئەو سەردەمە بکەین کە نالی؛ شیعری تێدا هەڵبەستوون، بەدرێژاییی عومری دوورکەوتنەوەی لە سلێمانی.

زمان بەعادەت دەخلی بەسەر ڕواڵەتەوە هەیە؛ بەڵام بەنیسبەت بوێژی کوردی ۱۰۰–۱۵۰ ساڵ بەر لە ئێستا، بەتایبەتی کە لە دەرەوەی کوردستانی بەسەر بردبێ و نانێکی لەو زمانە کوردییە وەرنەگرتبێ، دیارە زمانەکە دەبێتە مەبەست و ناوەڕۆك و هەست، نەك قەپێلك و دەفر. لە گەلێك شوێنی دیوانەکەیدا خۆ بەکورد زانین، دیمەنێکی بەرچاوی ناو هەڵبەستە. من لێرەدا مەودای دەلالەت لێ وەرگرتنیانم بەدەستەوە نییە؛ بۆیە دەیاندەمەوە بە پەرۆش و پێوە خەریکبوونی خوێنەران. بەڵام تاکە مصرەعی کۆتاییی محاوەرەکەی نێوان (خاکی و نالی) تاموبۆنێکی بەهێزی کوردایەتیی لێ وەردەگیرێ کەوا دەشێ حیسابێکی تایبەتی بۆ بکرێت. چ دوورەیش نابینم مەحاوەرەکە لەو سەردەمانەدا بووبێت کە قەصیدەی (تاقمی مومتازی شاه و تا فەلەك دەوری نەدا)ی تێدا هۆنرابێتەوە. وەك بزانم (خاکی)، هەر لە دەوروبەری سلێمانی (نالی)ی دیوە کە ئەمە پتر جێ و کاتی محاوەرەکە نیشان دەدات، لەوەی دیتنیان لەدەرەوەی کوردستانی عیراقیشدا بووبا:

موحەققەق مەشرەبی (نالی) لەشیعرا هەر وەکو (خاکی)

خەیاڵی کوردییە بەیتی سەراپا زولفی دووتایە

گومان نییە لەوەدا مصرەعی دووەمی بەیتەکان هی نالین؛ هەم لەبەر تریسکانەوەی ئاکاری داڕشتنی (نالی)یانەیان و هەم لەبەر هاتنی ناوی (حەبیبە) لە مصرەعی دووەمی ئەم بەیتەدا:

لەدونیا جەننەتی باقی تەلاری شاهییە ساقی

(حەبیبە) طوڕەیی طەوقی ملی شیرین و عەزرایە

دیارە (خاکی)ش لە ڕووی ئەدەبەوە ناوی (نالی) پێش هی خۆی خستووە لەو مصرەعی کە بووە بەنیوە بەیتی کۆتاییی قەصیدەکە و ناوی هەردووکیانی تێدایە.

چەند بەناکامی و نیوەچڵی دەست لەم گوڵچنینەی گوڵزاری نالی هەڵدەگرم؛ (گەلێ قسەم لە دڵا بوو، حیکایەتم مابوو) بەڵام سەد حەیف و مخابن! مەودای حیکایەتخوانی بەپایان گەیشت و تەڵەسماتی گەلێك قەڵای داخراو نەشکێنرا. گەوهەر و نهێنییەکی تێیاندا هەبێ بۆ قارەمانێکی تری تەڵەسمشکێن بەجێ هێڵرا. منیش هەر ئەوەم بۆ مایەوە، لە پانایی گەشتی ناو باغەکەی نالی، پڕ بەدڵ بڵێم:

دەسـکـێـك گـوڵ، دەسـکێك نـێرگـز
مەرگی کورد و کوردستان نەبینم هەرگیز

***